

श्रीदासराम ग्रंथमाला पुष्प क्र. ७७

ज्ञानगंगा

संपादक / प्रकाशक :

श्री. दीपक चंद्रशेखर केळकर

घ.नं.८२७, श्रीराम निकेतन, श्री.बापूरावजी केळकरवाडा,

सेनामंदिर रोड, गावभाग, सांगली ४१६४१६.

दूरध्वनी : ०२३३-२३३१७४७ भ्रमणध्वनी : ९८२२००७५२८ / ९४२०५७४५७०

प्रथम आवृत्ती इ.स.२०२०

प्रकाशन दिन : माघ शु. ९ शके १९४१

सोमवार दि. ०३.०२.२०२०

प.पू.श्रीमामामहाराज केळकर पुण्यतिथी

© सर्व हक्क संपादकाचे स्वाधीन

अक्षर जुळणी :

पॉप्युलर एस.अॅण्ड टी. इन्स्टिट्यूट, सांगली

श्री.भालचंद्र विनायक सहस्रबुद्धे

मुद्रक :

श्रीकृष्ण मुद्रणालय, औद्योगिक वसाहत, सांगली

स्वागत मूल्य : रु.१००/-

प्रत मिळणेचे ठिकाण :

श्री. दीपक चंद्रशेखर केळकर

घ.नं.८२७, श्रीराम निकेतन, श्री.बापूरावजी केळकरवाडा,

सेनामंदिर रोड, गावभाग, सांगली ४१६४१६.

दूरध्वनी : ०२३३-२३३१७४७ भ्रमणध्वनी : ९८२२००७५२८ / ९४२०५७४५७०

Email : dasrammaharajkelkar1920@gmail.com

/ श्रीदासराममहाराज प्रवचने

संपादकीय

प.पू.सद्गुरु श्रीदासराममहाराज केळकर यांचे जन्मशताब्दी वर्ष आपण दि.०६.०८.२०१९ ते दि.०६.०८.२०२० असे साजरे करित आहोत. यानिमित्ताने आपण श्रीदासराममहाराजांचे काही ग्रंथ प्रकाशित करणेचा संकल्प केला आहे. त्यातील एक ग्रंथ म्हणजे “ज्ञानगंगा” (श्रीदासराममहाराजांच्या प्रवचने व कीर्तनांचा संग्रह) हा होय.

श्रीदासराममहाराजांची प्रवचने या शीर्षकाखाली आपण एक ग्रंथ सन २०११ साली प्रकाशित केलेला होता. त्यामध्ये श्रीदादांची १०८ प्रवचने एकत्रित करून छापली होती. या प्रवचनांव्यतिरिक्तही काही प्रवचने व कीर्तने प्रकाशित व्हायची राहिली आहेत, असे माझ्या लक्षात आले. श्रीदादांचे एक पट्ट शिष्य श्री. वसंत महेश्वर बापट यांनी श्रीदादांची ज्ञानेश्वरी व श्रीतुकाराममहाराज नित्यपाठ (१६ अभंग) यावरील प्रवचने, तसेच श्रीमामामहाराजांचा नित्यपाठ व रामपाठ यावरील कीर्तने वेगवेगळ्या व्हायात लिहून ठेवलेली आढळून आली. याची सर्व छाननी करून ही सर्व प्रवचने व कीर्तने एकत्रित करून एक ग्रंथ प्रकाशित करावा असा मनात संकल्प निर्माण झाला. या संकल्पाचे मूर्तरूप म्हणजे “ज्ञानगंगा” हा ग्रंथ होय.

या ज्ञानगंगेचा उगमच मुळी भगवान सद्गुरु श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस यांचेपासून झाला आहे. श्रीदासराममहाराजांना वयाच्या १४ व्या दिवशी दृष्टीद्वारा व स्पर्शद्वारा श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचा कृपानुग्रह प्राप्त झाला व त्यांनी हा बाळ लहानपणापासून कीर्तन करायला लागेल असा आशीर्वाद दिला. यावेळीच श्रीदादांना ज्ञानाची प्राप्ती झाली.

श्रीमामामहाराज दासबोध वाचत असताना, त्यांचेसमोर साक्षात श्रीतात्यासाहेबमहाराज प्रगट झाले आणि त्यांनी तुमचेही कीर्तन अखंडत्वाने चालेल असा आशीर्वाद दिला. या आशीर्वादानुसारच श्रीमामांणी शेवटच्या श्वासापर्यंत अखंड ३८ वर्षे हरिकीर्तन केले. श्रीमामांचे कीर्तनाचे बाळकडू साहजिकच श्रीदादांना प्राप्त झाले.

श्रीदासराममहाराज प्रवचने /

आहे असे श्रीदादा कीर्तनात सांगतात. म्हणून आपले मन जर श्रीदादांच्या गुरुपदाशी स्थिर झाले तरच ही ग्रंथरूपी 'ज्ञानगंगा' आपणाला आकलन होईल.

राजकवी साधुदास श्रीतात्यासाहेबमहाराजांच्या विषयी म्हणतात, "अध्यात्माची दिव्य दालने खोलुनी दाखविणार । कीर्तन गंगा सुधारसाची गोडी चाखविणार ॥" याच ओळी श्रीदादांनाही लागू पडतात. परंतु या उक्तीप्रमाणे आपणाला असे म्हणण्याची पाळी आपल्यावर आलेली नाही, कारण श्रीअण्णांचे कीर्तन म्हणजेच श्रीदादांचे कीर्तन आहे. या श्रीअण्णांचे कीर्तनश्रवणाचा लाभ जरी आपण घेतला, तरी श्रीदादांचे कीर्तन ऐकल्याचा आनंद आपल्याला होणार आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, "इंद्रिया ते न दंडिता । मनाचा मारु न करता । एथ मोक्ष असे आयता । श्रवणाचीमाजी ॥" या ओवीप्रमाणे आपण जर श्रीअण्णांचे कीर्तन श्रवण केले तर आयती मोक्षप्राप्ती आपणाला होणार आहे. अशा या ग्रंथाला श्री.नारायणराव देशपांडे यांची अभ्यासपूर्ण व सविस्तर प्रस्तावना लाभलेली आहे, तसेच हा ग्रंथ मुद्रणाचे काम श्री. भालचंद्र विनायक सहस्रबुद्धे यांनी व मुद्रण तपासण्याचे महत्वाचे काम श्री. रमेश गोपाळराव लाळे यांनी उत्कृष्टरितीने केले आहे. तसेच ग्रंथ छपाई श्रीकृष्ण मुद्रणालय, सांगली यांनी उत्तम सुबक व सुंदररित्या केली आहे, त्याबद्दी मी या सर्वांना आभारी आहे. असा हा श्रीदासराममहाराजांच्या प्रवचन व कीर्तनांचा संग्रह असणारा "ज्ञानगंगा" हा ग्रंथ, सर्व मुमुक्षु साधकांना उपयुक्त होईल यात शंका नाही.

प्रेमयोगी श्रीपांडुरंगमहाराज ताम्हनकर एका अभंगात म्हणतात,

सेवेचे वर्म सांगा । उकलोनि पांडुरंगा ।

गुरुदत्त ज्ञानगंगा । ऐसी वहात ठेवा ॥

श्रीअण्णांचा कृपाभिलाषी,

दीपक चंद्रशेखर केळकर

/श्रीदासराममहाराज प्रवचने

प्रस्तावना

संतश्रेष्ठ श्रीदासराममहाराजांनी आपले पितृदेव अखंड नामसंकीर्तनयोगी प.पू.श्रीमामहाराज केळकर यांनी अखंड ३८ वर्षे नित्यनेमाने केलेल्या कीर्तनाची परंपरा, पुढे अखंडत्वाने ३९ वर्षे चालविली. श्रीदासराममहाराजांनी कीर्तनाबरोबर अनेक प्रवचने, निरुपणे केली. त्याचबरोबर त्यांनी विपुल प्रमाणात पारमार्थिक लेखन केले आहे. श्रीदासराममहाराजांच्या अप्रकाशित वाङ्मयाचा शोध घेत असता, श्रीमामहाराजांनी लिहिलेला नित्यपाठ व रामपाठ यावर श्रीदासराममहाराजांनी केलेली कीर्तने तसेच श्रीज्ञानेश्वरी व श्रीतुकाराममहाराजांच्या बारा अभंगांवरती, त्यांनी केलेली प्रवचने लिहून ठेवल्याचे आढळले. या उर्वरीत अप्रकाशित कीर्तन व प्रवचनांचा संग्रह म्हणजे प्रस्तुतचा हा 'ज्ञानगंगा' ग्रंथ होय. या ग्रंथाची विषयवार चार भागामध्ये विभागणी केलेली आहे. या चारही विभागातील प्रकरणांचा संक्षिप्त परिचय पुढे दिला आहे.

विभाग एक :- श्रीदासराममहाराजकृत ज्ञानेश्वरीवरील प्रवचने

श्रीदासराममहाराजांनी श्रीज्ञानेश्वरीवर विविध दिवशी केलेली प्रवचने, श्रीदासराम लेखन वही क्र.२४९ व २५० मध्ये उपलब्ध आहेत. विषय आकलनाच्यादृष्टीने सदर प्रवचनांची ९ विषयांमध्ये विभागणी केलेली आहे. ही प्रवचने ज्या ओव्यांवर केलेली आहेत, त्यांचा उल्लेख लेखनवहीमध्ये नसल्याने, अशाप्रकारची विषयवार विभागणी केलेली आहे.

विषय : प्रपंच व परमार्थ

जोपर्यंत जीव देहावर आहे तोपर्यंत प्रपंच आहे, व्यवहार आहे. तर मग व्यवहाराचा व परमार्थाचा संबंध काय? संसार ब्रह्मरूप

श्रीदासराममहाराज प्रवचने/

दावी अनुहात ।” हा अनुभव देखील साधकाला पिंडातील ७ व ब्रह्मांडातील ७ अशा चौदा चक्रांच्या उल्लंघनाने येतो. हा अनुभव देखील पायरी पायरीने येतो. या अनुभवाची सुरवात मनाचे मनत्व नाहीसे झाल्याशिवाय होत नाही. मनाचे मनत्व नाहीसे होणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. चैतन्याकडे पाहताना, चैतन्यात तद्रूप होऊन केवळ ‘चैतन्य’ एवढा एकच विषय चित्ताचा बनला की, त्याला ध्यानावस्था म्हणतात. ध्यानावस्था म्हणजे मनाचे मनत्व नाहीसे करण्याची कृती होय.

मनाचे मनत्व नाहीसे होण्यासाठी जे करावयाचे त्याला ‘साधन’ म्हणतात. केवळ साधनाला बसले म्हणजे साधन होत नाही. नामगती व प्राणगती यांचे ऐक्य साधल्याची अवस्था प्राप्त होणे म्हणजे साधन साधणे होय. असे साधन साधले असता, मनाचे मनत्व शिल्लक रहात नाही. या दोन गतींचे ऐक्य होऊन त्या ऊर्ध्वगामी झाल्या असता, त्याला ‘उच्चार’ म्हणतात. असा उच्चार तोंडाने होईल का? प्राणगतीच्या ऊर्ध्वगामी अभ्यासाने प्राण खोलला जातो. अशावेळी प्राणस्पंदातून उमटणारा ध्वनी म्हणजे ‘नाम’ होय. अशा नामाची गती, प्राणगतीसह ऊर्ध्वगामी होते. ज्या प्राणगतीच्या ऊर्ध्वगामित्वाचा अभ्यास करावयाचा, तो ‘प्राण’ श्वास व उच्छ्वास यांच्या संधीकाळात आहे. श्वास व उच्छ्वास यांच्या मध्य धारेतील इडा व पिंगला, साधन अभ्यासाने सुषुम्नाकार झाल्या असता, नामगती व प्राणगतीचे ऐक्य होतो. अशात-हेने सुषुम्नाकार झालेला जीव सहस्रदळी येतो, तेव्हा त्याची सोऽहं शिवात्म्याशी गाठ पडते व अखेर जीव-शिवाचे ऐक्य होते.

विषय : स्थिरबिंदू दर्शन

प्राणाची गती, नामाची गती व मनाची गती एकत्र आल्या

/श्रीदासराममहाराज प्रवचने

की ‘स्थिरबिंदू दर्शन’. हा विश्वाचा बिंदू आहे. साधन साधणे म्हणजे स्थिरबिंदूदर्शन होणे. हा क्षण गाठण्यासाठी सर्व संतांनी अट्टाहास केला. तो क्षण गाठला की वासना रहात नाही.

मणेरी गायीमागे सर्व गायी लागतात. अंतर्मुख मन ही मणेरी गाय आहे. देहातील सर्व गती एकत्र येण्याचे ते वर्म आहे. शरीरामधील सर्व गती एका सूत्रात आल्या की, ‘स्थिरबिंदूदर्शन’ व ह्या सर्व गती शरीरभर पसरल्या, विखुरल्या की व्यवहार. म्हणून दासराममहाराज सांगतात की, एका सूत्रात आलेल्या गतीवरती दृष्टी पाहिजे, लक्ष पाहिजे. दृष्टी एकाग्र ठेवणे ही जादू आहे. डोळ्यात शक्ती आहे. एकाग्र दृष्टीलाच स्थिरबिंदू दर्शन होते. ह्यासाठी सदुरुकृपा लागते.

नामगती व प्राणगती एकत्र आल्या की शरीराचे आकर्षण नाहीसे होते. मनामध्ये संकल्प-विकल्प रहात नाहीत. संकल्प-विकल्पच नसल्याने मन वासनारहित होते. नामगती व प्राणगती एकत्र येऊन ऊर्ध्वगामी झाल्या की, हे दोन डोळे आपोआप मिटतात व तो तिसरा डोळा उघडतो. ह्याच तिसऱ्या डोळ्याला स्थिरबिंदू दर्शन होते. उपाधीभूत जीवनाचा जेथे उभा-आडवा छेद जातो, तो हा बिंदू होय. देहाचा अंत ज्या बिंदूत होतो ती आत्मबुद्धी, हा तो बिंदू आहे. त्याचे दर्शन म्हणजे ‘स्थिरबिंदू दर्शन’ होय.

विषय : अलक्ष्य मुद्रेचे ध्यान

‘अलक्ष्य मुद्रेचे ध्यान । हारपले देहाचे देहभान ॥’ अलक्ष्यमुद्रेचे ध्यान गुरुकृपेशिवाय लागत नाही. मुद्रा हा विषय दृष्टीचा असून, त्याचे भाव चेहऱ्यावर उमटतात. जेव्हा जीवाचा विषय केवळ ‘चैतन्य’ असतो व त्यामुळे देहभाव नष्ट होतो, अशा अवस्थेला ‘ध्यानावस्था’ म्हणतात. मनाचे मनत्व नाहीसे करण्याची कृती म्हणजे

श्रीदासराममहाराज प्रवचने/

कल्पना ।' कल्पनेचा निरास झाल्याशिवाय आत्मवस्तुची ओळख पटणार नाही. साधन हे आत्मदर्शनाची दृष्टी बनविण्याकरिता, कल्पनाशून्य होण्याकरिता, आत्मवस्तु साधण्याकरिता आहे. यासाठी दृष्टी स्थिर करून, 'दो नयनोंका उलटा मारा ।' होणे आवश्यक आहे. जोवर स्थिरबिंदूवर दृष्टी स्थिर होत नाही, तोवर त्रिगुणांचा नाश होणार नाही. स्थिरबिंदूशिवाय जगात कोणतीही गोष्ट स्थिर नाही. हे साधन साधकाला गुरुकृपेने प्राप्त होते. गुरुकृपा असेल व साधनाचा अभ्यास गुरुकृपेने साधत असेल तरच आत्मप्रचिती येईल. 'जेथ जेथ जाय मन । आड घाला सुदर्शन ॥' हे सुदर्शन कोणते? श्रीदासराममहाराज सांगतात, आत्मवस्तुदर्शन हेच सुदर्शन होय. कोणताही पदार्थ पाहण्याआधी मध्ये सुदर्शन हवे. म्हणजेच वस्तुदर्शन होणे ही खरी आत्मप्रचिती होय. वस्तुदर्शनाने डोळ्यामध्ये आत्मवस्तुचे निजधन साठविले जाते व अंतर्बाह्य सर्वत्र एका चैतन्याचाच अनुभव येऊ लागतो.

विषय : अद्वैतसिद्धीचे दैवी गुण / लक्षणे

या प्रवचनातून श्रीदासराममहाराजांनी दैवी संपत्तीचे गुण सांगितलेले आहेत. अभय, सत्त्वसंशुद्धी, चैतन्य सूत्राचे अनुसंधान व सहजयोगावस्था अशा चार दैवी गुणांचे वर्णन येथे आले आहे.

१. अभय : द्वैतामध्ये भय असते. द्वैत म्हणजे भय व अद्वैत म्हणजे अभय. एकत्वात आले असता द्वैताचे नावही रहात नाही. आधी अद्वैत अवस्था प्राप्त करून घेऊन मग त्या निर्गुण, निश्चळ परमात्म्याचा शोध घेतला जातो. असा निश्चळ परमात्मा प्राप्त झाला असता, मिळणारे सुखही निश्चळ स्वरूपाचे असते.

२. सत्त्वसंशुद्धी : शुद्धसत्त्वगुण म्हणजे सत्त्वसंशुद्धी होय. अद्वैतात आल्यावर 'अभय' प्राप्त होते. तोच शुद्धसत्त्वगुण. रज,

/श्रीदासराममहाराज प्रवचने

तम, सत्त्व पैकी हा शुद्धसत्त्वगुण नाही. शुद्धसत्त्वगुण हा सत्त्वगुणाचा अर्क आहे. साधन अभ्यासात गुरुकृपेने जेव्हा पंचतत्त्वांचा निरास होऊन निघोट असे शुद्ध आकाशरूप जीवन राहते, त्याला शुद्धसत्त्वगुण म्हणतात. हे शुद्ध आकाश चिदाकाशाशी संलग्न आहे. ही संलग्नता जमली की, चिदाकाशातील शब्दगुण जाऊन केवळ ब्रह्मच शिल्लक राहते.

३. चैतन्यसूत्राचे अनुसंधान : आत्म्याच्या चैतन्यसूत्रावर अखंड ध्यान लागले असता, त्याचे अखंडपणाने अनुसंधान लागले असता, चिदाकाशातील आत्म्याचे ज्ञान होते. चैतन्यसूत्रावर अखंड लक्ष ठेवल्याने इंद्रिये आपोआप विकल पावतात व शरीराला शैथिल्य प्राप्त होते. अशातऱ्हेने देहभावाचा निरास होतो.

४. सहजयोगावस्था : सहजअवस्थेत प्राप्त होणारा योग तो 'सहजयोग'. सहजयोग प्राप्त होण्याकरिता शरीर व मन यांची जरूरी नाही. देहातील प्राणाचा सहस्रदळातील चिद्वायुशी, चैतन्याशी संयोग साधणे, तादात्म्य पावणे यालाच 'सहजयोग' म्हणतात. सहज अवस्थेत अवस्थात्मक ज्ञान असते. कोणतेही ज्ञान हे अवस्थात्मकच असते. त्या त्या अवस्थांचा जो अनुभव असतो, त्याचे हे 'ज्ञान' असते. जीवनात जीवन मिळविणे हीच 'योगस्थिती' व हाच जीवाशिवाचा संयोग होय.

विभाग २ : श्रीदासराममहाराजकृत तुकाराममहाराजांचे नित्यपाठाचे बारा अभंगांवरील प्रवचने

'नित्यपाठाचे बारा अभंग' या नावाने श्रीतुकाराममहाराजांचा हा नित्यपाठ ओळखला जातो. परंतु फलश्रुतीच्या शेवटच्या चार अभंगांसह एकूण सोळा अभंग होत असल्याने त्याला 'श्रीतुकाराममहाराजांचा नित्यपाठ (१६ अभंग)' असेही म्हटले जाते.

श्रीदासराममहाराज प्रवचने /

चैतन्याशी तादात्म्य होणारा चैतन्यरूपच होतो. देहभाव नाहिसा झाल्याशिवाय चैतन्याचा साक्षात्कार होत नाही व साक्षात्कार झाल्याशिवाय ती 'पदवी' प्राप्त होत नाही.

अशी पदवी प्राप्त झालेले संत हे आत्मसुखाने तृप्त असतात. आत्मा हेच त्यांच्या तृप्तीचे साधन असते. जीवाने शिवाला पाहणे हे खरे आत्मसुख असून हे सुख संत वेळोवेळा घेत असतात. आत्म्याचे केवळ सुख म्हणजे आत्मसुख. संतांनी ते उपभोगले म्हणून त्यांचे महत्त्व आहे. हे आत्मसुख निर्भेळ, अखंड असून त्याठिकाणी मनाचा लय झालेला असतो. असे आत्मसुख प्राप्त होण्यासाठी 'ज्ञानदृष्टी' उघडायला पाहिजे. आत्मप्रकाशाने ज्ञानदृष्टी उघडली असता, स्थिर ज्ञानाने विश्व ब्रह्मरूप दिसते. यावेळी जेवढी शरीराची हालचाल कमी, तितकी आतील चैतन्याची हालचाल वाढते, असे श्रीदासराममहाराज सांगतात.

अभंग ६ दोष ते जातील अनंत जन्मीचे ।

श्रीतुकाराममहाराज मागील अभंगाच्या शेवटच्या कडव्यात सांगतात, 'वर्णियेली कीर्ती नामरूप घोष । जातील ते दोष तुका म्हणे।।' आता हे दोष कसे जातात व त्यासाठी काय करावयास हवे हे तुकाराममहाराज या अभंगात सांगत आहेत. मागील अभंगात 'नामरूप दोष' असे म्हटले आहे. आत्मा/चैतन्य हे ध्वनीप्रकाशयुक्त आहे, म्हणून आपले खरे जीवन हे ध्वनीप्रकाशयुक्त आहे. येथे ध्वनी म्हणजे नाम व प्रकाश हे रूप आहे. सोहमात्मा देखील ध्वनीप्रकाशयुक्त आहे. सोऽहंज्योती/सोऽहंप्रकाशाचे ठिकाणी सोऽहंध्वनीचे श्रवण म्हणजे नादानुसंधान किंवा नामानुसंधान होय. अशा नामरूप घोषाने म्हणजे नादप्रकाशाच्या अनुसंधानाने अनंता जन्मीचे दोष दूर होतील असे श्रीदासराममहाराज सांगतात.

/श्रीदासराममहाराज प्रवचने

सोऽहंच्या 'स'कारातून 'ह'कार निर्माण झाला. 'ह'कारातून आकार व आकारातून अहंकार निर्माण झाला. त्यामुळे जीव दोषयुक्त झाला. हा दोष जाण्यासाठी निश्चयाने, श्वासामध्ये घुमणाऱ्या नादाचे एकाग्रतेने श्रवण करावे लागते. यालाच 'नामसंकीर्तन' म्हणतात. भावबळाने सारखे त्याला आळवले पाहिजे. हा भाव म्हणजे 'अस्तित्वभाव'. आपले अस्तित्व ज्यावर आहे तो भाव म्हणजे प्राण. प्राण गेला की आयुष्यच संपले. म्हणून प्राणोपासनेने देवाची ओळख करून त्या भावानेच त्याला आळवावे. अशी आळवणी झाली की साक्षात्कार होतो. परंतु हे सर्व नामाशी विन्मुख अशा पापी माणसाला समजत नाही. सद्गुरुकृपेशिवाय ही भक्ती समजणार नाही. भक्ती करणे म्हणजे त्या देवाचे पाय धरणे. देवाचे पाय धरणे म्हणजे काय? देव नादप्रकाशी आहे, म्हणून त्याचे पायही नादप्रकाशीच. म्हणून नादप्रकाशाशी एकरूपता साधणे म्हणजे देवाचे पाय धरणे होय. असे केले असता मन शुद्ध होऊन तो देहातीत होतो.

अभंग ७ वस्तु ते ओळखा सांडा रे कल्पना ।

शुद्ध मनाने देहातीत झाल्यावर वस्तुची ओळख कशी होते हे या अभंगात श्रीतुकाराममहाराज सांगत आहेत. कल्पना हीच एक मुळात उपाधी आहे. त्यातूनच जीवाची उत्पत्ती आहे. अविद्या मायेने जीव व शुद्धात्मक मायेने शिव असतो. स्वप्नसृष्टी हा जसा जीवाच्या कल्पनेचा खेळ आहे, तसेच जीव कल्पनेने हे जग, हा देह निर्माण करतो. देह ही देखील कल्पनाच आहे. म्हणून देहामध्ये असताना देहाला सुटले तर आत्मसाक्षात्कार आहे. या आत्मसाक्षात्कारासाठी नामाशिवाय जे अन्य मार्ग आहेत, ते सर्व अडरानाचे आहेत.

अभंगाच्या तिसऱ्या कडव्यात 'आपुलिया जीवे शिवासी पहावे।

श्रीदासराममहाराज प्रवचने/

निर्हेतुकपणे लक्ष लागून लय लागला असता 'सहजावस्था' प्राप्त होते असे श्रीदासराममहाराज सांगतात.

अभंग १० गेली त्याची जाणा तोचि ब्रह्म झाला ।

कल्पनेची उपाधी जाऊन ब्रह्मरूप झालेल्या महात्म्याची काही लक्षणे श्रीतुकाराममहाराजांनी या अभंगात सांगितली आहेत. देहजनित संकल्प जाऊन निःसंकल्प जीव झाला की तो निर्विकल्प होतो, आत्मतृप्त होतो. साक्षात्कार झाला की सहजावस्था व सहजावस्थेत आत्मानुभव येतो. असा महात्मा, आपला परमार्थ गुप्त राखण्यासाठी मूर्खासारखा वागतो. असा महात्मा चैतन्यरूपाशी सदा निमग्न असतो. निमग्न म्हणजे तो चैतन्याची अनुभूती, चैतन्याच्याद्वारा, चैतन्याशी तादात्म्य होऊन, चैतन्यात घेत असतो. त्याला भेदामध्ये अभेदता दिसत असल्याने तो सर्व जगत् अभेदतेने पहातो. गुरुकृपेनेच ही क्लुप्ती त्याला प्राप्त झालेली असते. परंतु हे वर्म देहाचा अहंकार बाळगून देहबुद्धीने दृश्याशी तादात्म्य पावलेल्यांना कळत नाही. परंतु चैतन्याशी एकरूप झालेला जो योगी असतो, त्यालाच ही खूण गवसते. शेवटच्या आठव्या कडव्यात श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात की, देहाहंकार सोडून, चैतन्याशी समरस झालेला योगी सोडून, इतर जे द्वैतामध्येच रंगून देहसुखासाठी धडपडतात, त्यांना मात्र सत्य आपणा जवळच असून ते भ्रंतीतच पडतात.

अभंग १३ सत्य सत्य जाणा त्रिवाचा नेम ।

श्रीतुकाराममहाराजांनी या अभंगात बारा अभंगांची फलश्रुती सांगितली आहे. या अभंगांचा नेम तीन वेळा केल्यास याचा साधकाला पदोपदी अनुभव येतो. आत्मदर्शनाचा हा अनुभव म्हणजे प्रत्यक्ष विठोबाचे दर्शन होय. विठोबाच्या पाऊलाचे दर्शन म्हणजे आत्मदर्शन होय, स्वयंभू चैतन्याची अनुभूती होय. श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात,

/श्रीदासराममहाराज प्रवचने

हे सारे मी विश्वाचे हित व्हावे म्हणून सांगितले आहे. श्रीतुकाराममहाराजांचे आयुष्य हे लोकांच्या उद्धारासाठी होते. 'तुका म्हणे आता उरलो उपकारापुरता ।' अशी त्यांची अवस्था होती. श्रीतुकाराममहाराज पाचव्या कडव्यात म्हणतात, हे बारा अभंग जो जीवेभावे वाचेल, त्याचे नित्यनेमाने पठण करेल, त्याला साधन, ध्यान, नेम किंवा स्मरण वेगळे करावे लागणार नाही. जीवंत असतानाच त्याला मुक्तीचा सोहळा भोगावयास मिळेल. शेवटच्या कडव्यात महाराज म्हणतात, 'संसार उडाला संदेह फिटला । पूर्ण तोचि झाला तुका म्हणे।।' श्रीदासराममहाराज याचा अर्थ सांगताना म्हणतात, 'संसरणाच्या पलीकडे जो गेला, तो निःसंदेह झाला व जो निःसंदेह झाला, तोच परमार्थात पूर्ण झाला.'

विभाग -३ : श्रीदासराममहाराजकृत नित्यपाठावरील कीर्तने

हरिकृपांकित श्रीमामामहाराजांनी २० अभंगांचा 'नित्यपाठ' लिहिलेला आहे. या नित्यपाठामध्ये वर्षामध्ये येणाऱ्या सणांचा अध्यात्मिकदृष्टीने उहापोह केला आहे. या सणांचे अध्यात्मिक दृष्टीने महत्व सांगून त्यातील गर्भित तात्विक अर्थ प्रकट केला आहे. श्रीदासराममहाराजांनी नित्यपाठावरील केलेल्या कीर्तनांचे सारांशरूपाने केलेले संकलन 'नित्यपाठामृत' या नावाने यापूर्वीच प्रसिद्ध झाले आहे. श्रीदासराममहाराजांनी नित्यपाठावरती केलेली कीर्तने दासराम लेखन वही क्र. २५५ ते २५८ मध्ये लिहिलेली आहेत. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये नित्यपाठातील २० अभंगांपैकी १० अभंगांवरील अप्रकाशित कीर्तनांचा येथे समावेश केलेला आहे.

अभंग १ "अक्षयतृतीया खरे नाणे कैसे ।"

अक्षयतृतीयेपासून नवीन वर्षाला प्रारंभ होतो. श्रीमामामहाराजांनी या अभंगातून खरी अक्षयतृतीया व खरे नाणे

श्रीदासराममहाराज प्रवचने/

नमस्कारानंतर त्यांचा जो आशीर्वाद प्राप्त होतो, त्यामध्ये एक सूप्त शक्ती असते. श्रीदासराममहाराज सांगतात की, सद्गुरुंच्या आशीर्वादामुळे सर्व दोषांचे हरण होऊन त्या साधकाला नामाचे अनुभव येऊ लागतात.

अभंग ४ प्रेम मंदिरात सत्याचा संकल्प ।

ज्या संकल्पापासून विश्वाची निर्मिती झाली, तो सत्संकल्प होय. चित्तशुद्धी झाली असता, सत्संकल्प करणाऱ्या परमात्म्याचा साक्षात्कार जीवाला कसा होतो, याचे वर्णन या अभंगामधून आलेले आहे. सत्संकल्प करणारा परमात्मा हा 'प्रेमस्वरूप' आहे. परमात्म्याच्या प्रेममय संकल्पातून विश्व निर्माण झाले. जीवाचे व्यवहारातील प्रेम मात्र सापेक्ष, उभयपक्षी व स्वार्थी स्वरूपाचे असते. आपल्या 'मी' केंद्रित प्रेमाचा ओघ चैतन्याकडे / ईश्वराकडे जात नाही, म्हणून आपल्याला साक्षात्कार होत नाही.

संतांच्या पारमार्थिक प्रेमाची पातळी निराळीच असते. म्हणून संतांच्या निरपेक्ष प्रेमाला 'कळवळा' म्हणतात. आईच्या प्रेमाला कळवळा म्हणतात. म्हणूनच सर्व संत हे मातृभक्त असतात. श्रीदासराममहाराज अखेरीस सांगतात की, मनाची पराकाष्ठा म्हणजेच उन्मनी, जीवाची पराकाष्ठा म्हणजे 'शिव' आणि प्रेमाची पराकाष्ठा म्हणजे 'भक्ती' होय.

अभंग ५ कृतकृत्य होता देहसार्थकता ।

श्रीमामहाराजांनी या अभंगातून, जीवाने काय केले असता त्याला कृतकृत्यता प्राप्त होते याचे मार्गदर्शन केले आहे.

आत्मस्वरूपाची प्रचिती आली असता, जीवनाला कृतकृत्यता प्राप्त होते. आत्मस्वरूपाच्या प्रचितीची परिणिती अद्वैतस्थिती प्राप्त

होण्यामध्ये होते. अद्वैतस्थितीत येणे म्हणजे लज्जाविरहित होणे. द्वैतामध्ये लज्जा असते. अशाप्रकारे लज्जाविरहित झाल्याशिवाय नामसाधनेच्या अभ्यासाला सुरुवात होत नाही. लज्जाविरहित नामसाधनेने अद्वैतस्थितीत आलेला जीव 'शीलसंपन्न' होतो. शीलसंपन्नता प्राप्त झाली असता, त्या जीवाचा परमार्थ पूर्णत्वास जातो.

नामसाधन साधण्यासाठी, 'नामकळा' समजली पाहिजे. गुरुकृपेशिवाय नामकळा हाती येत नाही. गुरुकृपेने जीवन ऊर्ध्वगामी होऊन सहस्रदळातील चैतन्यात्म्याशी एकरूपता झाली असता, जीवाचे जे संसरण म्हणजे संसार चालू असतो, तो उडतो. श्वासोच्छ्वासामध्ये अखंड चाललेले संसरण हाच खरा 'संसार' होय. अशातऱ्हेने संशयाची निवृत्ती होऊन, त्या जीवाला आत्मज्ञानाची प्राप्ती होते.

अभंग ६ दुराशा टाकिता शकुन कावड ।

सोऽहं दीपाचा साक्षात्कार होण्यासाठी दृश्याचा अंत होणे कसे आवश्यक आहे हे या अभंगात सांगितले आहे. या अभंगावरील प्रवचनात श्रीदासराममहाराज सांगतात की, दृश्याचा अंत होणे म्हणजेच दृष्टांत व साक्षात्कार म्हणजे साक्षात वस्तु, तो सोऽहं दीप ध्यानामध्ये आकाराला येणे होय. दृश्याचा अंत होत नाही, दृश्य आहे तसेच राहते. परंतु साक्षात्काराने त्या दृश्यातील 'आशा' संपुष्टात येते. त्यातील आशा गेली की दृश्य असून नसल्यासारखेच होते. त्याचे महत्व संपून जाते.

जीव हा दृश्यातील पंचमहाभूतांमध्ये अडकून पडला आहे. दृश्यामध्ये देहाचाही समावेश होतो. देह हा दृश्याचाच एक भाग आहे. विषय व इंद्रिये जड आहेत, म्हणजे त्यांना नाश आहे, हे ओळखणे म्हणजे 'विरक्ती'. यासाठी जीवाने आपली वृत्ती चैतन्याकडे

आहे, तर आत्म्यासाठी परमार्थ आहे.

संसारात गुरूनामाची कळ साधली असता संसारातील आशा, संसारातील वासना नाहीशी होते व सुखरूप आत्म्याचा साक्षात्कार होतो. सुखरूप आत्म्याच्या साक्षात्काराने संसारही सुखरूप होतो. गुरूनामाने चैतन्याशी एकरूपता प्राप्त होते. अशात-हेने चैतन्याशी निगडीत होऊन होणारा संसार देखील 'ब्रह्मरूपच' होतो.

अभंग २० स्वरूप पहाने बीज उमगणे ।

स्वरूप साक्षात्कार झाला असता, विश्वाच्या बीजतत्त्वाची कशी ओळख होते याचे वर्णन या अभंगात केले आहे. चैतन्यरूप परमात्मा हा नादप्रकाशयुक्त आहे. चिदाकाशाच्या ठिकाणी जे चैतन्य असते, ते आपले सोऽहं आत्मस्वरूप आहे. चिदाकाशातील चैतन्याचे दर्शन, चैतन्याचा अनुभव म्हणजे स्वरूपदर्शन होय. स्वरूपदर्शन झाले की, विश्वाचे मूळ बीज उमगते. हा आत्मा त्रिकुट, श्रीहाट, गोल्हाट व औटपीठ या स्थानी आरक्त, श्वेत, शाम व नील प्रकाशाने प्रचितीला येतो.

स्वरूप दर्शनासाठी डोळ्यांचा डोळा उघडला पाहिजे. असा उघडलेला डोळा स्वरूपाच्या ठिकाणी जडून राहिला पाहिजे. चैतन्याच्या डोळ्याने चैतन्याला पाहता येते. मांसाच्या डोळ्याने नव्हे. ज्या डोळ्यांनी आपण जग पहातो, त्या डोळ्यांना आत्मस्वरूप दिसत नाही. डोळ्यांच्या आतमध्ये होणारा साक्षात्कार बाहेरील चर्मचक्षुंना कसा दिसेल? देवाला पाहणारा डोळा सद्गुरूंनी द्यावा लागतो. देहातील चैतन्यावर दृष्टी लागली असता, कल्पनेचा निरास होऊन दृश्याचा लय होतो. अशात-हेने स्वरूपाला पाहताना देहाचे विस्मरण होऊन जगही विसरले जाते. आपण देह असूनही या देहापासून अलग होण्याची 'अटकळ' गुरूकृपेने साध्य होते, असे श्रीदासराममहाराज सांगतात.

/श्रीदासराममहाराज प्रवचने

विभाग - ४ : श्रीदासराममहाराजकृत रामपाठावरील कीर्तने

अखंड नामसंकीर्तनयोगी प.पू. श्रीमामहाराजांनी वीस अभंगांचा 'नित्यपाठ' व बत्तीस अभंगांचा 'रामपाठ' लिहून संत वाङ्मयामध्ये मोलाची भर टाकली आहे. श्रीज्ञानदेवांचा हरीपाठ, संतश्रेष्ठ श्रीतुकाराममहाराजांचा बारा अभंगांचा नित्यपाठ जसा आहे, तसाच श्रीमामहाराजांचा हा रामपाठ आहे. अखंड नामस्मरणामुळे श्रीमामहाराजांच्या रामपाठाच्या प्रत्येक शब्दामधून 'नामरस' पाझरतो. त्यांनी रामपाठामधून नामाचे रहस्यच प्रकट केले आहे. या श्रीरामपाठातील पहिले पंचवीस अभंग हे सिद्धांतवजा असून सव्वीस ते एकोणतीस हे अभंग अभ्यासाचे आणि अनुभूतीचे आहेत. तीस आणि एकतीस हे दोन अभंग आपला अभ्यास आणि प्रचिती ही सिद्धांताशी कशी जुळते याची खात्री करून देणारे ताळावजा अभंग आहेत. श्रीरामपाठातील बत्तीसावा शेवटचा अभंग फलश्रुतीचा आहे. हे अभंग सूत्ररूपाने आहेत. श्रीदासराममहाराजांची नित्यपाठावरील व रामपाठावरील कीर्तने ऐकणे हा भाग्यवशात मिळणारा अपूर्व योग होता. श्रीदासराममहाराजांनी श्रीरामपाठावरील केलेल्या कीर्तनाचे सारांशरूपाने केलेले संकलन 'श्रीरामपाठामृत' या नावाने यापूर्वीच प्रसिद्ध झाले आहे. रामपाठाच्या बत्तीस अभंगांपैकी १३ अभंगांवरील अप्रकाशित कीर्तने उपलब्ध झालेली आहेत. ही कीर्तने दासराम लेखन वही क्र. २५६ मधून घेतलेली आहेत. सन १९८३ च्या एप्रिल व मे या दोन महिन्यातील विविध तारखांना ही कीर्तने झालेली आहेत. रामपाठातील तेरा अभंगांवरील या अप्रकाशित कीर्तनांचा प्रस्तुत ग्रंथातील या विभागामध्ये समावेश करण्यात आला आहे.

अभंग १ देवाचे दर्शन व्हाया थोर पुण्य ।

खरा देव कोणता? व त्याचे दर्शन कसे घ्यायचे? याचे

श्रीदासराममहाराज प्रवचने/

पायी लीन व्हावे ।।” असे श्रीमाममहाराजांनी या अभंगाच्या पहिल्या चरणात म्हटले आहे. थोडक्यात म्हणजे संतसंगतीने जीवनाची समगती साधून, त्यात हरीचा आठव झाल्याने, तो जीव देहभावातीत होतो व अशा उन्मनी अवस्थेत त्याला देवाचे दर्शन होते.

अभंग ११ रामनाम हे तो एकतत्त्वी कळा ।

या अभंगामध्ये रामनामाचे तात्विक स्वरूप स्पष्ट करून दाखविले आहे. एक नामच तत्त्व आहे व असे तत्त्वरूप नाम घट्ट धरले असता, हरिची प्राप्ती होते. श्रीनिंबरगीकरमहाराजांचे संप्रदायात आपण ज्याचे ‘नाम’ घेतो, त्या नामीची ओळख प्रथम साधकाला करून दिली जाते. त्यामुळे येथे आधी साक्षात्कार मग उपासना असा क्रम आहे.

इडा व पिंगला सुषुम्नाकार झाल्या की, रामनाम हाती येते. पण हे दोन्ही एकत्र येण्यासाठी गुरुकृपेची आवश्यकता असते. इडा व पिंगला सुषुम्नाकार झाल्या असता, या दोन्हीमधील प्राण सुषुम्नेत शिरतो. अशा सुषुम्नेतील प्राणाच्या स्त्रोतामध्ये रामनामाचा ध्वनी होऊ लागतो. कारण प्राण हा स्पंदरूप आहे. सुषुम्नेतील होणारा ध्वनी, हे सबीज नाम आहे. हाच खरा ‘बीजमंत्र’ आहे. हेच सहजसिद्ध नाम आहे. सुषुम्नेमध्ये उमटणाऱ्या ध्वनीमध्ये नेटाने लक्ष लागले पाहिजे. हा उमटणारा ध्वनी म्हणजे ‘रामनाम’ होय. सुषुम्नाकार जीवनामध्ये ‘सतरावी जीवनकळा’ प्रगट होते. ही जीवनकळा नादप्रकाशमय, अमृतमय असते. सूर्यप्रकाशाने सूर्यदर्शन घ्यावे, त्याप्रमाणे नामकळने चैतन्याच्या रूपाचे ज्ञान होते व जीवाला आत्मज्ञान होते.

अभंग १२ रामनाम योगे सावध जो झाला ।

आयुष्य हे दुर्मिळ आहे, म्हणून जीवाने गाफील न राहता,

/श्रीदासराममहाराज प्रवचने

सावधतेने आपले आयुष्य साधनेकडे लावावे असे श्रीमाममहाराज या अभंगात सांगतात. नाम आहे म्हणून श्वास आहे. नाम म्हणजे चैतन्य आहे. ‘तुका म्हणे नाम । चैतन्य निजधाम ।।’ नाम श्वासात आहे व श्वास आहे म्हणून आपले जीवन आहे. श्वासामध्ये असलेले नाम दिःकालातीत आहे. त्याला स्थळ काळाचे बंधन नाही. नाम श्वासामध्ये आहे, याचा अर्थ ते श्वासामध्येही नाही, उच्छ्वासामध्येही नाही, तर ते दोन्हीच्या संधीकाळात आहे. यालाच ‘केवल कुंभक’ म्हणतात. ही दिःकालातीत स्थिती आहे. येथे असलेल्या प्राणामध्ये नामाची धारणा होते. श्रीदासराममहाराज म्हणतात, अशा नामस्मरणाच्या योगे आयुष्य साधनीभूत केले पाहिजे.

सावध होण्यासाठी षड्विकारावर मात होणे महत्वाचे आहे. विकारावर मात होणे म्हणजे फक्त त्या विकारांचा विषय बदलणे होय. हे साध्य होण्यासाठी सततच्या नामसाधनेची आवश्यकता असते. सततच्या नामाने विषयामध्ये गुंतून राहिलेल्या वृत्तीमध्ये फरक पडतो. त्यामुळे आपोआप विकारांचे मूळ असलेल्या ‘इच्छा’च नाहीशा होऊन कृतीतही फरक पडतो.

अभंग १३ तपाचे जे तप रामनाम देख ।

नामाने तप व तपातून नाम प्रगट होते. असा ‘तप’ व ‘नाम’ यांचा अन्योन्य संबंध कसा आहे, हे या अभंगातून स्पष्ट केले आहे. ज्यामुळे अहंकार नाहीसा होतो, त्याला ‘तप’ म्हणतात व अशा तपामुळे होणारी अहंकाराची निवृत्ती ही योगस्थिती होय. नामाने अहंकार जातो म्हणून नाम हेच खरे तप होय.

श्रीदासराममहाराजांनी या अभंगावरील प्रवचनातून सुषुम्नेतील नामसाधनेने प्रकाशरूप नाम कसे प्रगट होते, ते सांगितले आहे. सुषुम्नेतील नाम हे ‘अग्निरूप’ आहे. सुषुम्नेतील अग्निरूप नामाने

श्रीदासराममहाराज प्रवचने/

हा आकाशमार्गीचा ऊर्ध्वगामी पंथ आहे. चिदाकाशातील चैतन्याकडे वृत्ती वळविण्याचा हा नामभक्ती पंथ आहे. हा ऊर्ध्वगामी मार्ग, नीट, सुखरूप असून या 'शीतल' पंथाने जाताना कोणत्याही प्रकारची भीती नाही. आपण जिवंत असेपर्यंत जीवन ऊर्ध्वगामी होण्याला अर्थ आहे. याचि देही याची डोळा मनोमार्गी गतीने जीवन ऊर्ध्वगामी झाले असता, देहभावाचा लय होऊन जीव परमात्मस्वरूप होऊ शकतो. सर्व संतांनी याच साधनाने आयुष्य साधनीभूत करून सच्चिदानंद पदवी प्राप्त करून घेतली आहे.

अभंग २६ रामनामा माजी साधिलिया पवन ।

रामनामामध्ये पवन साधला असता येणाऱ्या अनुभवांचे वर्णन या अभंगातून केलेले आहे. पवनाचा व नामाचा अतिनिकट संबंध आहे. रामनामात पवन साधणे हाच 'पवनविजय' होय. पवनात म्हणजेच प्राणामध्ये नामाचा ध्वनी सारखा घुमत असतो. कारण पवन/प्राण हा स्पंदरूप आहे. स्पंद आहे तिथे गती आहे. म्हणूनच प्राण गतीरूप आहे असे म्हणतात. जेथे गती आहे तेथे नाद आहे. पवनातल्या या नादालाच 'नाम' म्हणतात. सुषुम्नेतील प्राण ऊर्ध्वगामी झाला असता, हा प्राण नादमय/ नाममय होतो. यालाच रामनामामाजी पवन साधणे म्हणतात. देहातील नाडीद्वारे हाच पवन वहात असतो. श्वासोच्छ्वासाच्या संधीकाळी देखील हाच पवन असतो. तेथे उमटणारे नाम श्वासोच्छ्वासात घुमत राहिले पाहिजे असे श्रीदासराममहाराज सांगतात.

याप्रमाणे एक श्वास नामात गेला तर समाधान होते, दोन श्वासांनी मनाचा तोल सुटत नाही. चार श्वास पवन साधला असता, साधक देह, मन, बुद्धी विरहीत होतो. सारांशाने, पवन नामात मिसळल्याने श्वासोच्छ्वासरूप आपले जीवन नाममय होऊन

/श्रीदासराममहाराज प्रवचने

आत्मसाक्षात्कार होतो.

अभंग २७ जरी एक पळ साधेल पवन ।

पवनात नाम व नामात पवन असे एका पळापासून तीस पळापर्यंत साधले असता येणाऱ्या अनुभवाचे वर्णन या अभंगात केलेले आहे. एक पळ पवन साधला असता, जागृती, स्वप्न व सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थेत चैतन्याचे अखंड अनुसंधान राहते. तिन्ही अवस्थेमध्ये चैतन्याचे अखंड ज्ञान ही 'तुरीय' अवस्था होय. जरी दोन पळ पवन साधला जात असेल तर त्याठिकाणी मनाचे मनत्व शिल्लक रहात नाही. ही उन्मनी अवस्था होय. चार पळ पवन साधला असता, साधकाला दशविध अनाहत नादाचे श्रवण होते. हंसोपनिषदात या दशविध चैतन्यनादाचे वर्णन केले आहे. हा नाद चैतन्याचा आहे. आठ पळ पवन साधला असता, इच्छेचा लवलेशही रहात नाही. 'नामानुसंधानात' कामक्रोधाची राख होते. यानंतर पंधरा पळे हे साधन साधले असता, खालील देहाशी संबंध न राहता, जीवन ऊर्ध्वगामी होते व जीवाला आत्म्याची अनुभूती येते. याठिकाणी चैतन्य फुलून जाते व आत्मानंद प्राप्त होतो. या अभंगाच्या अखेरच्या चरणामध्ये, तीस पळ पवन साधला असता, ज्या रंध्रातून गेले असता, ब्रह्मसाक्षात्कार होतो, त्या ब्रह्मस्थानी साधक येतो.

अभंग २९ ज्यासी एक प्रहर साधेल पवन ।

श्रीमामहाराजांनी या अभंगात प्रहराचा अभ्यास साधला असता साधकाला येणारे अनुभव सांगितले आहेत. एक प्रहर म्हणजे तीन तास. एक प्रहर पवनात नाम व नामात पवन साधला असता, देहधर्म विसरले जातात. म्हणजेच देहभावाचे विस्मरण होते. देहभावाच्या विस्मरणाने चैतन्याचे स्मरण राहते. म्हणजेच आत्मभाव / सोऽहंभावाची जागृती होते. या अत्युच्च अवस्थेत देहभाव नाहीसा

श्रीदासराममहाराज प्रवचने /

ज्ञानगंगा

* अनुक्रमणिका *

अ.क्र.	प्रकरणाचे नांव	पान क्र.
*	संपादकीय... ..	एक
*	प्रस्तावना... ..	चार
विभाग -१	ज्ञानेश्वरीवरील प्रवचने	०१ ते ११०
विभाग -२	तुकाराममहाराजांच्या १६ अभंगावरील प्रवचने	१११ ते १६८
विभाग -३	ती.प.पू.मामामहाराजकृत नित्यपाठावरील ती.प.पू. श्रीदासराममहाराजकृत कीर्तने	१६९ ते २९४
विभाग -४	ती.प.पू.मामामहाराजकृत रामपाठावरील ती.प.पू. श्रीदासराममहाराजकृत कीर्तने	२९५ ते ३५७

तो वैकुंठालाच जायला पाहिजे. परमार्थाला नियम आहेत, परमार्थाला धार आहे. त्याशिवाय तो साधत नाही. जीव परमार्थाचा प्रपंचाला संबंध जोडतो आहे; प्रपंचाचा परमार्थाला संबंध जोडतो आहे. शरीराचा व चैतन्याचा जो संबंध तोच परमार्थाचा व प्रपंचाचा आहे. 'असा संबंध आहे का नाही' असे कोणी विचारेल तर दिसतो म्हणून आहे असे उत्तर द्यावे लागेल. मग आहे का असा संबंध तर नाही. परमार्थात परमार्थ व व्यवहारात व्यवहार हे सत्य आहे. चैतन्याच्या स्मृतीत जीव आला की परमार्थ. जडाच्या स्मृतीत आला की व्यवहार. शरीराचा व चैतन्याचा संबंध आहे का? आहे. हे खरे आहे का? नाही शरीराचा व चैतन्याचा खराखुरा संबंध असेल तर दोन्ही स्वतंत्र व्हायची वेळच येणार नाही. व्यवहाराचा व परमार्थाचा संबंध आहे म्हटले तर नाही, नाही म्हटले तर आहे.

चैतन्यात जड आहे का? नाही. जडात चैतन्य आहे का? आहे. चैतन्य व जड एक आहेत का? नाही. चैतन्याला जडाशिवाय अस्तित्त्व आहे का? आहे. मात्र चैतन्याशिवाय जड नाही ही त्याची संगती आहे. जगाच्या आरंभीही चैतन्यच शेवटालाही चैतन्यच, मग मध्ये? चैतन्यच. अध्यात्मातूनच जडवाद निर्माण झाला आहे. परमार्थातूनच व्यवहार निर्माण झाला आहे. व्यवहारात ज्याला आपण संचित, क्रियमाण व प्रारब्ध म्हणतो, ते जीवाशिवाय नाही. हे मी केल, ते मी केल म्हणून आपण कर्तृत्व आपलेकडे घेतो. खरे पाहिले असता जीव हा कर्ता नाही. परंतु त्याने 'कर्तृत्व माझे आहे' म्हणून ते स्वतःला लावून घेतले आहे आणि असे म्हटले की क्रिया आलीच. म्हणून क्रियापद, क्रिया झाली की त्याचे मागोमाग बरे-वाईट, सुख-दुःख, निंदा-स्तुती चे कर्म लागलेच. कर्त्याशिवाय क्रियापद नाही व क्रियापदाशिवाय कर्म नाही, कीं क्रियमाण, संचित व प्रारब्ध आलेच पाठोपाठ. या प्रत्येकातील संगती-विसंगती व समन्वय या दोन्ही

गोष्टी साधल्यावर परमार्थ साधला म्हणावयाचा व या गोष्टी न साधतील तर व्यवहारही नाही, परमार्थही नाही. या सर्वांचा योग्य समन्वय घालता आल्यास तो संतच व्हावयास पाहिजे. समन्वयाचे एक थोडक्यात उदाहरण असे आहे. सापविंचू मारला तर हिंसा नव्हे, अहिंसाच. कारण आज नाही उद्या साप दूध घालणाऱ्यालाच खलास करणार आहे. मात्र एखाद्याला टाकून बोलणे ही हिंसा आहे. चैतन्य व जड याची संगती काय? चैतन्यापासून जड आहे एवढेच; पण चैतन्य जडात मिसळले नाही. चैतन्याला जडाशिवाय अस्तित्त्व नाही. चैतन्याशिवाय जडाला उत्पत्ती नाही. चैतन्य आहे परंतु ते आम्हाला माहीत नाही एवढेच. प्रत्येक पदार्थाला वायूरूप, द्रवरूप व घनरूप अशा तीन अवस्था आहेत. चैतन्य हे वायूरूप आहे, जड हे घनरूप आहे व द्रवरूप हा जडाचा व चैतन्याचा सांधा आहे. मागे आपण पाहिलेच आहे, की चैतन्य (सहस्रदलातील) हे वायूरूप व प्रकाशरूप आहे. हे उपाधीभूत जीवन जड आहे. या दोघांचा जो सांधा प्राणशक्ती ती द्रवरूप परंतु चिकट, पांढरट व पारदर्शक असा द्राव आहे. आपले अंतःकरण द्रवरूप असेल तरच परमार्थ होईल. अंगात आलेल्याच्या पुष्कळ गोष्टी ऐकल्या आहेत. ज्या बाईला साधे मराठीसुद्धा येत नाही, ती लॅटीन भाषेत तत्त्वज्ञान बोलते याचा अर्थ काय? ते तिचे ज्ञान आहे का? तो संचार आहे. देव, देवता, संत संचारले तर जीभ लांब बाहेर येत नाही. तो संचार म्हणजे काय? तर तो वायुरूप देह हा त्या व्यक्तीच्या अंगांत संचारला. म्हणजे देह हा वायुरूप असतो हे यावरून सिद्ध झाले. वायुरूप शरीर जे आहे ते मग द्रवरूप व घनरूप होईल की नाही? म्हणून सर्व जग वायुरूप आहे. चैतन्यापासून जड परंतु चैतन्य व जड स्वतंत्र आहे. याची संगती साधणे हा परमार्थ.

सत्य आणि लटके हे शब्द दृश्यातले आहेत. मग सत्य

की ज्यामुळे जीवाचे जीवत्व अवलंबून आहे, त्यावर अखंड लक्ष असणे म्हणजे जागृती. याचा अर्थ तो हिंडणार नाही, फिरणार नाही, खाणार नाही, पिणार नाही असा नव्हे. आम्ही एकदम टोकाला अर्थ नेतो व येथेच बिघडते. जोपर्यंत त्याने हा देह धारण केला आहे, तोपर्यंत हा सर्व व्यवहार होत रहाणारच, परंतु तो या सर्वांपासून अलिप्त असतो. याचे कारण अखंड स्मृती. याचा अर्थ संतांना राग, लोभ नसतो असे नाही. प्रमाण अत्यंत कमी एवढेच. आमचा मान केला नाही म्हणजे आम्ही अपमान समजतो, परंतु संत 'अपमान केला नाही ना म्हणजे मानच' समजतात. यात जो फरक आहे तोच संतांच्या व आमच्या व्यवहारात असतो. संतांची व्यवहाराबद्दल जेवढी आस्था तेवढी आमची परमार्थाबद्दल असते. मग संतांचा अनुभव व आमचा अनुभव एकच असेल का? आम्ही बेळगावच्या गाडीत बसणार व पुण्याला लागणारी स्टेशने का लागत नाहीत म्हणून ओरडणार. गाडीत बसण्यापूर्वी फक्त विचार करावयास पाहिजे की पुण्याच्या गाडीत आपण बसतो आहे ना? एकदा पुण्याच्या गाडीत बसल्यावर 'आम्ही पुण्याला पोहोचणार की नाही' म्हणून प्रत्येकाला गाडीत विचारणे म्हणजे किती मूर्खपणाचे आहे. परमार्थात जीवाची अवस्था कित्येक वेळा अशाच तऱ्हेची दृष्टीस पडते. कडेकडेला आलेला जीवसुद्धा आपल्याशीच कधीकधी विचार करीत असतो की आपला अभ्यास बरोबर चालला आहे ना, सद्गुरुंनी आपल्याला बरोबरच अभ्यास सांगितला आहे ना, अशा संशयाने कधी प्रगती होईल का? अधोगतीमात्र खास होईल. प्रत्येक गोष्टीला तेवढा काल हा जावाच लागतो. आम्हाला अनुग्रह झालेवर आम्ही डोळे मिटून अभ्यासाला सुरुवात करणार व लगेच 'आत्मानुभूती का नाही' म्हणून सद्गुरुंना विचारणार; डोळे मिटल्याबरोबर 'आत्मा दिसला' असे कधी झाले आहे का? एखादा भाग्यवान असला तर महाराज तोही अनुभव

त्याला दाखवतील. "कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुंम्" महाराज आहेत. त्यांना कोणतीच गोष्ट अशक्य नाही. "करील ते काय नोहे महाराज । परि पाहे बीज शुद्ध अंगी।।" (तुकाराममहाराज) कृपेचा अनुभवच वेगळा आहे. कृपा कोणावर, केव्हा, कशी होईल हे सांगता येणार आहे का? महाराजांनी ज्याला 'आपला म्हटला' ते त्याला खास भिरभिरत वाटेल तेथे सोडून देणार नाहीत, अशा विश्वास आहे असे नाही, तर खात्री आहे. बाप जसा मुलगा तो शहाणा व्हावा म्हणून घराबाहेर पाठवतो. परंतु मुलगा मात्र त्याचा गैरसमज करून फक्त मजा मारण्यात वेळ दवडतो. तद्वत महाराजांनी हे प्रारब्ध लावले आहे. परमेश्वराने ज्यायोगे जीवाला आपली आठवण होईल तसतसे प्रारब्ध त्याला लावले आहे. तो फक्त पहात असतो की एवढे करूनसुद्धा तो आपली आठवण काढतो की नाही. नाहीतर प्रारब्धानुसार कर्मगती त्याने ठेवलीच आहे. परमार्थाचे असे आहे की अत्यंत प्रयत्न केल्यास परमार्थ त्याला उगीच थोडा साधतो. आमच्या संप्रदायात एकेकानी परमार्थासाठी काय काय कष्ट घेतले आहेत ते सांगायची जरूर नाही. आपल्या सर्वाना माहित आहेच ते. आम्ही संतांप्रमाणे कष्ट मात्र घेणार नाही. त्यांचेप्रमाणे अनुभव मात्र पाहिजे. हे कसे शक्य आहे? बिनकष्टाचा परमार्थ कधी साधला आहे का? साधी कोथिंबिरीची काडी ती काय, पण तीसुद्धा बिनकष्टाची मिळत नाही, मग परमार्थ साधेल होय? तो असा वाटेवर पडला आहे काय? आमचा जसा प्रयत्न तसा अनुभव येणार ! आम्ही साधनाला घड्याळ लावून बसणार. सद्गुरुंनी सांगितले की रोज निदान पाच मिनीटे तरी बसत जा. मग आम्ही ५ मिनिटावर वर एक सेकंद उलटू देणार नाही. हीच का अभ्यासाची तऱ्हा. साधनाच्या अभ्यासाला मर्यादा नाही. मामांनी ९-९ तास साधन केले आहे. एकेकांनी साधनासाठी आपली आयुष्ये वेचली, १४-१५ तास, १६-१६ तास साधनसुद्धा एकेकांनी केले आहे.

पाणी भरतो. कर्ता ज्याला कळला त्याच्या हातून क्रियाच होणार नाही, मग कर्म तरी कशाला पाठीमाग लागेल? याला कारण म्हणजे त्याची बुध्दी स्थिर झाली आहे.

“सायास करिसी प्रपंच दिननिशी । हरिसी न भजसी कवण्या गुणे ॥” दिननिशी होणारे सायास म्हणजे प्रपंच. भगवद्भजनाचे आड येणारा प्रपंच. आपण ज्याला प्रपंच म्हणतो तो परमार्थाच्या आड येत नाही. तो औषधाप्रमाणे उपयोगी पडतो. “का सांडिसी गृहस्थाश्रम । का सांडिसी क्रियाकर्म । का सांडिसी कुळीचे धर्म । आहे ते वर्म वेगळेची ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). विषयांना आपण वापरायचे, विषयांनी आपणाला वापरायचे नाही, हे वर्म लक्षात ठेवले पाहिजे. रामकृष्ण परमहंस म्हणतात, “पाण्यात नाव असावी, परंतु नावेत पाणी असू नये.”

“ दास म्हणे समजल्यावीण सकळ काही खोटे । जवळीच आहे परि भासेना माया लाघव मोठे ॥” (समर्थ) वस्तुस्थिती अशी आहे की आपल्याला जवळची वस्तू लांब व लांबची वस्तू जवळ दिसते. (उदा. आकाश व गाडीतून दिसणारे डोंगर) आपण ज्याला प्रपंच समजतो, तो आड येणारा प्रपंच नव्हे. हा प्रपंच परमार्थाला टेकला आहे. प्राणाच्या धक्यामुळे नळकांड्यातील वारे आत-बाहेर करते आहे. या वाऱ्यामुळे देह जिवंत आहे. ही गती दोन तऱ्हेने वहात असते. ती उर्ध्वगामी वाहू लागली की तो परमार्थ. ती जेव्हा अधोगामी वहाते, तो जो हा गुण तो परमार्थाला आड येणारा आहे. व यालाच प्रपंच म्हणतात. ही जी अधोगती आहे, त्यात रज, तम, सत्व हे त्रिगुण असतात. या त्रिगुणाचा योग्य तो उपयोग केला तर ते परमार्थाला अनुकूल ठरतात. “काम क्रोध तिखट मिरची । याची घेऊ नये रुची॥” हा चरण सर्वजण म्हणतात. परंतु ही रुची कशी

टाळावी हे कोणी सांगत नाही.

सम्यक्ज्ञान साधायचे ते मायेला ओळखून! एकदा मायेला आपण ओळखले की तिचा प्रभाव आपल्यावर चालत नाही. “दुसऱ्याचे अवगुण देखावे । परि ते बोलो न दावावे ॥” जगात रहायचे पण जगाला ओळखून, म्हणजे जगाची बाधा होत नाही. जग हे आत्ता आहे, असेच होते व असेच राहणार. तेव्हा त्याबद्दल विचार करायचा नाही. त्यात लक्ष घालायचे नाही. लक्ष नाही म्हणून व्यवहार तटत नाही. देहाची व प्रारब्धाची गाठ घालून दिली की शरीरधर्म, व्यवहार सर्व आपोआप होतो. परमार्थाला देहाची जरूरी नाही. देहाला धरून परमार्थ होत नाही. देहाला धरून होणारा परमार्थ हा परमार्थच नव्हे. ते पुण्यात्मक पाप आहे. आत्म्याशिवाय कोणतीही गोष्ट स्थिर नाही. म्हणून आत्म्याचा नेम ठेवायचा. या नेमाच्या आड शरीर, मन येऊ शकत नाही. जन्मकुंडलीप्रमाणे प्रारब्धानुसार शरीराचे व्यवहार चालू द्यावे. फक्त आपण गुरूकृपेने बदललेली कुंडली बदलायची नाही. गर्भश्रीमंताने त्रिजोरीची किल्ली चिरंजीवाचे हातात दिल्यावर संपत्तीचे जतन करण्याची जबाबदारी चिरंजीवाची रहाते. महाराज आहेत, मग परमार्थाची काळजी करायची जरूरी नाही, असा विचारदेखील नाशाला कारणीभूत आहे. संतांनी व्यवहाराची व शरीराची गाठ घालून दिली, व आपण परमार्थाला बाजुला राहिले, म्हणून त्यांच्या जीवनाला स्थिरता आली. आपल्या जीवनाला स्थिरता न येण्याचे वर्म यातच आहे. व्यवहार यांत्रिकरित्या व परमार्थ अंतःकरणाने साधावयाचा आहे. आपल्या जीवनात संघर्ष होतो, याचे कारण म्हणजे आपले अंतःकरण व्यवहारात असते व परमार्थ यांत्रिकरित्या चालविण्याचा प्रयत्न आपला असतो. परमार्थ हा महाराजांच्या सत्तेमुळे होतो. त्याला शरीर, मन काहीही करू शकत नाही. जीवंत रहायला

विषय : प्राण गती - नाम गती

प्राणगतीही सहस्रदलापासून भ्रूमध्यामध्यापर्यंत डाव्या बाजूने येते. परंतु ज्यावेळी उपाधीभूत जीवनाची आणि प्राणशक्तीची एकाग्रतेच्या योगाने गाठ पडते. तेव्हा प्राणशक्ती डाव्या बाजूने परत न जाता सरळ मार्गाने-शॉर्टकट घेऊन जाते. या सहस्रदलात जीवनाचे सारसर्वस्व आहे. आधिभौतिक शास्त्रांना सहस्रदलाचे काही अनुभव नसले तरी त्यातील तज्ञ एवढे सांगतात की मेंदूचा उभा छेद घेतला की मेंदूत जी अंगुष्ठाएवढी पोकळी आहे, त्याठिकाणी बुद्धी कुंठीत होते. या सहस्रदलात जीवनाचे सारसर्वस्व आहे. काल आपण पाहिलेच आहे की ज्यावेळी प्राणापानाचा निरोध आणि आसनाचा नेट लागून कुंडलिनी क्षुब्ध होते व गरळ ओकते, ते गरळ म्हणजेच अमृत. प्राणशक्ती सुषुम्नामार्गानेच सहस्रदलात जाते. या प्राणशक्तीलाच उत्साह असेही म्हणतात. प्राणशक्ती हा एक द्रव पदार्थ आहे. हा चिकट आहे, चिवट आहे. हा पांढरट आहे आणि पारदर्शक आहे. तो पहाता येतो. तो आळायला लागला की उत्साह कमी होतो. तो म्हातारपणी आळायला लागतो. या प्राणशक्तीचा योग्य तो उपयोग संतांनी करून घेतला. प्राणगती ही कशाला म्हणतात? प्राणगती सहस्रदलातून भ्रूमध्यापर्यंत डाव्या मार्गाने येते. प्राणगती अदृश्य आहे. या गतीत एक स्थान आहे. त्याला दक्षिणशिखा म्हणतात. या स्थानाला मन जाईल तर समाधी लागेल. प्राणगति उत्पन्न कोठे होते? सहस्रदलात अंगठ्याएवढी पोकळी आहे व त्यांतच सर्व जीवनाचे सारसर्वस्व आहे. “तया दिसे रूप अंगुष्ठप्रमाण । अनुभवी खूण जाणती ते ॥” प्राणगतीचा, चैतन्याचा जो अनुभव जीवाला येतो तो अंगुष्ठप्रमाण एवढ्या जागेतच येतो. त्यात खरे समाधान आहे. खरा चंद्र हा १६(सोळा) कली असतो. परंतु आपण १५(पंधरा) कलाच पहातो.

कारण १६ वी कला शंकरानी मस्तकावर धारण केली आहे. ती १६ वी कला सद्गुरुकृपेशिवाय दिसत नाही, अनुभवता येत नाही. तुकाराममहाराज म्हणतात, “मसूरप्रमाण मोतियाचे परी । आहे दशमद्वारी निजरूप ॥” कोणी या तेजाला मसूरप्रमाण म्हणतात, कोणी अणूप्रमाण म्हणतात. अणूपासून जग बनले असून, हा अणू वेगळा आहे. कोणी म्हणतात जग चार तत्त्वापासून बनले आहे, तर कोणी म्हणतात पांच तत्त्वापासून बनले आहे. कोणी तेजाला पर्व आणि अर्धपर्व म्हणतात. आपण व्यवहारात अणू कशाला म्हणतो? कवडश्यांत जे बारीक-बारीक धुळीचे कण फिरताना दिसतात, त्याला आपण अणू म्हणतो. परंतु त्याचा सहावा भाग म्हणजे अणू. आपण कधीकधी लहान मुले कवडश्याशी खेळताना पाहतो. भगवंतांनी ब्रह्मनिष्ठाची लक्षणे सांगितली आहेत. (१)कवडश्यातील अणू-परमाणू धरायला जातो तो, (२) जो आपल्या डोळ्यातली बाहुली पाहतो तो, (३) स्वतःची सावली पहाणारा. आपण व्यवहारात ज्याला अणू म्हणतो त्याचा सहावा भाग म्हणजे अणू. या अणूत विश्वाची रचना आहे, विश्वाचा ठसा आहे. “तुका म्हणे नभा । परता अणूचाही गाभा ॥” लहानात लहान अणूपासून मोठ्यात मोठ्या अणूपर्यंत सर्व अणूत आकाश सामावले आहे. या आकाशाचा गाभा या अणूत आहे. अंगुष्ठप्रमाणातच सर्व अनुभव व परमार्थांचे सारसर्वस्व आहे. सहस्रदलाच्या खालच्या टोकाला जीवात्मा म्हणतात व वरच्या टोकाला शिवात्मा म्हणतात. “सोहं हंसः” ही गती यात आहे. यामध्ये प्राणस्पंदन आहे. हृदयामध्ये आकर्ष आणि प्रकर्ष हे स्पंदनाचे दोन भाग आहेत, हीच रामकृष्ण गती. “रमयन्ते इति रामः, कर्षयते इति कृष्णः ।” हे स्पंदन अंगुष्ठप्रमाणात आहे की ज्यावर हे श्वासोच्छ्वास आहेत. हे जे सूत्र आहे, याची नाडी कोठे आहे? आपली जी श्वसनक्रिया आहे ही जीवाच्या कर्माची दोरी आहे. श्वसनक्रिया ही दोरी आहे याचा शोध

आला व या नळकांड्यातून वर खाली करु लागला, तेव्हा तो चैतन्याला विसरला. याला कारण असेल तर ते जडाचे आकर्षण. जडाचे आकर्षण नसेल तर व्यवहार घडणार नाहीत. मनाच्या गतीमार्फत सर्व व्यवहार घडतात. मनमुळे संवेदना, संवेदनेतून ज्ञान, ज्ञानातून प्रेरणा, प्रेरणेतून कर्म असे एकातून एक निर्माण होते. शरीरात सहस्रदल आहे, उपाधीभूत जीवन आहे, मन आहे, प्राण आहे, प्राणगती आहे, प्राणशक्ती आहे, श्वासोच्छ्वास आहे. परंतु ते आपापल्या ठिकाणी असलेने आत्मानुभव नाही. प्राण वायूस्वरूपी आहे. म्हणून स्थिर नाही. प्राणाची आणि जीवाशिवाची ऐक्यता झाली की अनुभव. प्राणाचा व्यवहार थांबला की परमार्थ सुरु झाला आणि हा अनुभव यायला गुरुकृपाच पाहिजे. प्राणाला विश्रांती देणारे गुरु म्हणून सद्गुरुशिवाय दुसरा देव नाही. सद्गुरुकृपा झाली की प्राणाला स्थिरता यायलाच पाहिजे. नामगती व प्राणगती एकत्र झाल्या की मनाची गती स्वतंत्र रहात नाही. प्राणगतीचे शरीराशी तादात्म्य असले की मनाचे प्राबल्य, कारण प्राणाशिवाय इंद्रियाचे व्यवहार चालत नाहीत. प्राणगतीचे शरीराशी तादात्म्य असेल तर व्यवहार घडतील. व्यवहार चांगले झाले की लोक चांगले म्हणतात व लोक चांगले म्हणू लागले की जीव तर्काच्या वाटेला लागतो. लोक म्हणतात संतांनी व्यवहार चांगला केला, संतांनी संसार उत्तम केला परंतु तो केला की झाला एवढाच प्रश्न आहे. तो केला नसून झाला. परमार्थ करणारा जीव उत्तम व्यवहार करूच शकत नाही. संसार करून परमार्थ करता येतो असे संत सांगतात. पण फक्त ही गोड भाषा आहे. हा परमार्थी जीव ज्यावेळी प्राणगती व नामगती एकत्र झाल्यावर आत वळला जातो तेव्हा अनावश्यक गोष्टी आपोआप बाजूला होतात. अनावश्यक गोष्टी बाजूला होणे हाच परमार्थ. या प्राणाला एक विशिष्ट गती प्राप्त झाली की नामाची गती प्राणगतीत एकरूप होते. तेव्हा मनाला शरीराशी तादात्म्य होता येत नाही.

सुषुमावस्थेत मनातल्या गोष्टी मनातच राहतात. परंतु ते अज्ञानावस्थेत असलेमुळे अनुभव नाही. साधनातसुद्धा हाच अभ्यास आहे. अज्ञानावस्थेत काहीही झाले तरी त्याला कांही किंमत आहे का? मेल्यानंतर वासना नष्ट होते असे काही मानतात. मानणे हा शब्द असा आहे की मर्जी असेल तर होय म्हणावे नाहीतर नाही म्हणावे. मनाच्या संयमाने का सुखदुःख समान होईल? ज्याचे शरीराशी तादात्म्य आहे, त्याच्या मनाचे तादात्म्य होणार नाही. मग नुसते मनाचे तादात्म्य होत नाही, मनाचे तादात्म्य होत नाही म्हणून काय उपयोग? विषय आपण जो पहात आहे तो तारतम्य भावाने पहावयाचा आहे. आपण काय वाटेल ते सांगू परंतु विश्वास नको कां बसायला? संत कोणाला म्हणायचे? ज्याच्या दृष्टीत काही उमटत नाही तो संत. “जो निंदे ते नेघे । स्तुती ते न श्लाघे । आकाशा न लगे । लेपू जैसा ॥” अशी अवस्था प्राप्त करून घेण्यासाठी कर्म आहे. नामाची गती, मनाची गती व प्राणगती एक सूत्रात यावयास पाहिजेत. चैतन्याची व जीवनाची गती एक म्हणून ज्ञान आहे. म्हणून मन इंद्रियांचे कौतुक करत त्यातच रममाण होते. कधी कधी निसर्गाने आपोआप ती अवस्था प्राप्त होते. परंतु तीच अवस्था साधनाने प्राप्त झाल्यास त्यात समाधान आहे. अशा अवस्थेत जो येईल तो सर्वापासून अलिप्त होईल. परमार्थी जीवाने आहे त्यात समाधान मानले पाहिजे. संतवाङ्मय किती सूक्ष्मदृष्टीने पहावे लागते ते यावरून समजेल.

ज्या पदार्थावर गती पडते तिचे ज्ञान होते. जर गती न पडेल तर पदार्थाचे ज्ञान होणार नाही. जीवात जडाचे प्रमाण चैतन्यापेक्षा जास्त आहे. जडाचे जगाशी आकर्षण व चैतन्याचे चैतन्याशी आकर्षण. शरीराचे दृश्याशिवाय व्यवहार घडत नाहीत व शरीर हे जड आहे म्हणून जीवाचे बाहेर आकर्षण. शरीराकडे दृश्याचे आकर्षण, दृश्यामुळे शरीराचे आकर्षण. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे जीव चैतन्याला

डोळ्यांच्या पापणीच्या खालचा व वरचा भाग साधनाच्या प्रमाणात काळा होईल. जास्तीतजास्त काळा कितपत होतो म्हटले तर कापूर जळल्यानंतर त्याच्याखाली जितपत काळेपणा उरतो तितपत. प्राणगती व नामगती एक व्हायच्या म्हणजे काय? त्या आहेत कोठे? हा सर्व गतींचा खेळ आहे. प्राण चालला म्हणजे एकदम कधीच जात नाही. प्राण हा अखंड चालला आहे, परंतु तो रामराम म्हणत नाही. प्राण हा आमच्या मर्जीवर थांबत नाही. तेव्हा प्राणाच्या हातात आम्ही आहो, आमच्या हातात तो नाही. परमेश्वराच्या इच्छेमुळे आपली गाठ झाली आहे, म्हणून आपले ऐक्य असणे आवश्यक आहे का? प्राणाची व आमची जन्माची गाठ आहे, संबंध क्षणमात्रसुद्धा नाही, केवढे आश्चर्य आहे. आम्ही अगदी बेदरकार आहो. आमचे व्यवहारात जे चालले तेच परमार्थात चालते. प्रत्येक जीवाला प्राणच नेणार आहे, की जो प्राण प्रसन्न झाला असता जीवाशीवाची गाठ पडते की लगेच चैतन्याची गाठ आहे. प्राण कोठे आहे? त्याचे स्थान कोणते? या दोन्ही गती जवळजवळ असून संपर्क नाही. संतांनी नाम घ्यावयास का सांगितले आहे? त्यांचा प्रयत्न एवढाच आहे की जीभने उच्चार व्हावा. कदाचित निसर्गाने जीवाच्या अवस्थेत आलटपालट होऊन या दोन्ही गतींचे ऐक्य होईल. नाम हा संतांनी दिलेला ठोका आहे. एकच ठोका चोवीस(२४) तास होत असेल तर जीव कसाही व कसलाही असो, त्यात आलटपालट व्हायलाच पाहिजे. या दोन गतींची गाठ पडेपर्यंत हा सर्व आटापिटा करावयास पाहिजे. गाठ पडल्यावर सर्वच अपूर्व आहे. शुगर कोटेड कोयनेल गोळी म्हणजे नाम आहे. या दोन गती एकत्र आल्या की ताबडतोब अनुभव. काही लोकांना नुसत्या फोटोत समाधान असते. फोटोने नुसती कल्पना करता येईल प्रत्यक्ष अनुभव येईल का? आपल्या मात्र मनाचे फोटोपुढे बसून समाधान होत नाही. मनांत व अंतरांत ठसा उमटलेला पाहिजे. गती एक झाल्या की

अनुभव आहे. चैतन्य ओतप्रोत आहे. “नाम श्वासोच्छ्वासी असे । परब्रह्म तेथे वसे ॥ (समर्थ). हे बुद्धीला पटले की पुढला मार्ग सुकर आहे. याचा अर्थ वैखरीने नाम घेणे चूक आहे, असे नाही. परंतु तेवढेच पुरे आहे, असे नाही. अंतःकरणात फोटो असेल तर तो आपल्याशी बोलतो. तो आत उठला असेल तरच ठोका बरोबर असेल. म्हणून सद्गुरुकृपा, सद्गुरु उपासना ते ह्यात असताना जितकी सोपी तितकी नंतर अवघड आणि ते नसताना जितकी सोपी तितकी असताना अवघड. कारण ते ह्यात असताना ते असतील तेथे उपासनेसाठी यावे लागेल, परंतु ते नसताना डोळे मिटले की उपासना सुरु. ते जीवंत असताना निदान अडवून विचारतील व उपासना करवून घेतील परंतु नंतर आत फोटो असेल तरच ठोका मिळेल. अखंड फोटो रहावा असे वाटत असेल तर अखंड अनुसंधान पाहिजे. ती नामगती व प्राणगती, श्वासनलिका व अन्ननलिकेप्रमाणे अगदी जवळजवळ आहे व ज्याप्रमाणे श्वासनलिकेत अन्नकण गेला की ठसका लागतो, त्याप्रमाणे या गती एक झाल्या की लगेच अनुभवाचे ठसके लागायला लागतात.

गती एक होणे म्हणजे काय? नामाचे स्थान कोणते? प्राणाचे स्थान कोणते? आपण प्राणाची उपासना करतो. परंतु उपासनेतील कळ साधावयाला पाहिजे. उपासनेतील कळ न साधेल तर अनुभवात फरक पडतो. २४ तास अंतःकरणात ठोका पडावयास पाहिजे. चोवीस तास ठोक पडत असेल तर विचारावर, आचारावर, उच्चारावर फरक पडेल. ‘राम राम’ म्हणत असता प्राण जाणे हीच खरी कृपा. आम्ही कशाला कृपा म्हणतो? “तात्यासाहेबांचे कृपेने ५०० विड्याची पाने शिल्लक आहेत”(उदा.) असे एकजण म्हणाला. ही गोष्ट सर्वांना माहित आहेच. आम्ही कृपेची किंमत कमी करतो. परंतु खरी कृपा आत्मानुभवाकरता आहे. ज्याची कृपा व्हायची तो कसा प्रसन्न होईल

रहातो. म्हणूनच सदगुरुकृपेची आवश्यकता आहे. 'देख' आहे ते एका रेषेत आल्यास काहीही दिसत नाही. आत्मा हा सगळीकडे भरला आहे, आत्मा दिसत नाही परंतु भासमान होतो. आत्मा सर्वत्र आहे. सर्वगत म्हणूनच दिसत नाही. "निश्चळाच्या अंगावरी | उठती चंचळाच्या लहरी ||" दृश्य हे चंचळ आहे म्हणून त्याचे आकर्षण आहे. हा संसार म्हणजे संसरण क्रिया. ही संध झाली की मूकत्व मात्र होते. वृत्तीची स्थिरता झाली की नामाची क्रिया सुरु झाली. हरिचा जप हा बुध्दीने व्हावयाचा आहे. "हरिबुध्दी जपे तो नर दुर्लभ | वाचेसी सुलभ रामकृष्ण||" "देहबुध्दी आत्मबुध्दीत नष्ट होते व आत्मबुध्दी संतसंगतीने प्राप्त होते. संगती म्हणजे काय?" संगती म्हणजे समगती जाणे | दाविताती खुणे संतराय||" (मामा) नामगती व प्राणगती एक होणे म्हणजे समगती. समगती झाली की देहबुध्दी, आत्मबुध्दी झालीच. परमार्थाला वृत्ती कशी पाहिजे? "माळिये जेऊते नेले | तेवुते निवांतची गेले | तया पाणिया ऐसे झाले | होआवेगा||" असें झाल्याशिवाय जीव आत्मबुध्दीत कसा येणार. "रामनाम गती देहात प्रचिती | धरोनिया चित्ती राम बोले||" (मामा) आत्म्याची प्रचिती देहातच घ्यावयाची आहे. उर्ध्वगती म्हणजे स्मरण, अधोगती म्हणजे विस्मरण. नाम हा बुध्दीचा विषय आहे. एकदा का अगतित्वाची गती निर्माण झाली की तोच तो होतो. "मान अपमानाचे गोवे | अवघे गुंडाळुनी ठेवावे||" शुध्दसात्विक माया व अशुध्दसात्विका माया दूर झाल्या की स्थिरबिंदूदर्शन. नाम हा ज्या बुध्दीचा विषय आहे ती बुध्दी कोणती? देहाचा अंत ज्या बिंदूत होतो ती बुध्दी. त्या ठिकाणी असलेली बुध्दी परमार्थाला उपयोगी. परमार्थी माणसाने कसे रहावे? "मान अपमानाचे गोवे | अवघे गुंडाळुनी ठेवावे||" तर परमार्थ चोखाळता येईल. नामाचे महत्व काय आहे? "गोकोट्टी दानं ग्रहणेषु काशी | प्रयाग गंगा युत कल्पवासः | यज्ञायुतं मेरू सुवर्णदानं |

गोविंदनाम्ना न कदापि तुल्यम्||" या श्लोकावरून कल्पना येईल. नाम हे कसे आहे? "गगनं गगनाकारं सागरं सागरोपमं | रामरावर्णोयुद्धं रामरावर्णोयुव ||" परमार्थी जीवाला १०० टक्के विरोध असेल तरच त्याचे हातून परमार्थ होईल. तो आतून व बाहेरून तापलेला पाहिजे. आपणाला संतांचे ठिकाणी भेदभाव आढळणार नाही. कारण त्यांच्या ठिकाणी मनच उरलेले नसते. चित्त शुध्द झाल्याशिवाय आत्मानुभव नाही हे परमार्थाचे वर्म आहे.

नामगती व प्राणगती एक झाल्या की "रामराम" म्हणत प्राण जाऊ लागतो. आपला नेहमी प्राण चाललाच आहे परंतु तो "रामराम" म्हणत जात नाही. कंठातील प्राण कोणता, सहस्रदलातील कोणता, हे आपण पाहिलेलेच आहे. 'जीव्हेने नाम घेणे' ही परमार्थातील पहिली पायरी आहे. ज्याठिकाणी प्राणगतीचे नामाशी घर्षण होते तेंव्हा "रामराम" म्हणत असाल तर प्राण गेला म्हणावयाचे. जेव्हा तोंडातून पाणी आत जात नाही तेंव्हा प्राण कंठाशी आले समजावयाचे जर कोणी बाहेरून नाम घेत असेल व आत नामाचे व प्राणाचे ऐक्य होत असेल तर उत्तमच. "तुका म्हणे नेम प्राणासवे गाठी | तरीच या गोष्टी विठोबाच्या||" असा ज्याचा निश्चय आहे त्यालाच हा परमार्थ साधेल. ज्याचा नामावर भर आहे तो "राम राम" म्हणत गेला हे कदाचित लोकांना दिसेल. परंतु जो केवळ साधनी आहे त्याच्याबद्दल लोकांना कळणार देखील नाही. तर मग त्याचा "राम राम" म्हणत प्राण गेला नाही म्हणायचे काय? अंतर्बाह्य तो रंगला तरच लोकांना कळेल. लोकांना कळण्यासाठी परमार्थ नाही. 'रामराम' म्हणत प्राण जाणे व प्राण 'रामराम' म्हणत जाणे यात फार फरक आहे. प्राण 'रामराम' म्हणत जाणे हीच खरी कृपा. याला जन्मापासून अभ्यास पाहिजे. जसे दृश्य समोर असेल तशी बुध्दी 'अंते मती सा गती' 'रामराम' म्हणत प्राण गेला की नाही हे समजावयाला परिक्षक

स्वरूप आहे तिकडे माझे गाणे आहे असे तुकाराममहाराज म्हणतात. जोपर्यंत या गाण्याला भगवंताची साथ मिळत नाही तोपर्यंत आपली साथ आपणच द्यायची आहे. एकदा का या नामगती व प्राणगतीचे ऐक्य होऊन साधन सुरु झाले की दुसरा आवाज उमटलाच. म्हणजेच भगवंताची साथ सुरु झाली आणि तरच ते साधन म्हणता येईल. आमची भक्ती, आमची उपासना एकांगी आहे म्हणूनच अनुभव येत नाही. जी स्थिती देवाच्या नैवेद्याची तीच आमच्या साधनाची ! नुसते डोळे मिटून जप करणे म्हणजे का साधन? यापेक्षा साधनात फरक नसेल तर साधन कशाला म्हणायचे? साधन हा खरोखरी महत्त्वाचा विषय आहे. आम्ही या जपात एवढे रक्त आटवायचे, भगवंतासाठी टाहो फोडायचा, हाडे झिजवायची आणि त्याच्या रजःकणाचे दर्शन नाही मग त्या जपाचा काय उपयोग? बिचारा जन्मभर नांव घेतो आहे, परंतु निदान भगवंताचे कमरेवरचे हात तरी खाली आले आहेत का? जप म्हणजे जप करत रहायचे, प्रत्यक्षात काही फरक दिसला आहे का? म्हणून साधनाचे इतके महत्त्व आहे. आमच्या एका आवाजाला दुसरा आवाज येत असेल तर ते साधन. जो परमार्थी आहे, जो चैतन्याचा अंश आहे, ज्याला मन आहे, जो चतुर आहे त्याला एवढी कल्पना येऊ नये? जनाबाई या अवस्थेत आल्यावर, साधनाचा विशिष्ट अभ्यास साधल्यावर, परमात्मा त्यांचेवर असा प्रसन्न झाला की, तो दळायला येऊन बसला, वगैरे सर्वाना माहितच आहे. “एकलीच गाणे गाता ।” हे गायन होत असता एकच वृत्ती राहिली, देहबुद्धीच राहिली नाही, मग देहाचा पडसाद तरी कोठून राहिल? “हम बैठे आराम” एवढेच आपले काम आहे. सगळ काही तो करणारा मग साधन फक्त आम्ही करायच होय! आमचे फक्त लक्ष पाहिजे. परमार्थाचे वर्म कोणते? स्वतःचे जीवन ज्याने शून्य केले त्याला परमार्थ साधतो. हे करणे कठीण आहे, पेलणे अवघड

आहे, परंतु अशक्य मात्र नाही. स्वतःचे अस्तित्त्व जोपर्यंत आहे, तोपर्यंत परमार्थ साधणार नाही. नामगती व प्राणगती एक होण्याची कळ साधली की परमात्म्याचा साद आलाच. एकाने मनात आणण्याची खोटी की तो हजर, वर्म आहे की नाही? व्यवहारात हाका न मारता काम होते, मग परमार्थात होत नाही काय? स्वस्थ बसले की चैतन्याचे नाद सुरु होतात. अस्वस्थ बसला की नाही. याचा अर्थ कामधंदा करताना नाद होत नाहीत असे नाही. अस्वस्थ असता कामा नये हे त्यातील मुख्य आहे. स्वस्थ या शब्दात अस्वस्थता उपयोगाची नाही. दातखिळी बसलेला व नाम घेण्याची इच्छाच नसलेला देवाचे नाम घेण्याच्या दृष्टीने दोन्हीही निरुपयोगी. तद्वत् स्वस्थतेत अस्वस्थता असणारा व अस्वस्थेत अस्वस्थता असणारा परमार्थाला निरुपयोगी. व्यवहारात जे अनुभव येतात त्यावर परमार्थ घासून बघायचा व खराखोटा का ठरवायचा? व्यवहारातला परमार्थ आणि परमार्थातला व्यवहार काय आहे हे सांगता येईल का? जनाबाईचे दळण्याबद्दल ज्या गोष्टी आहेत ते साधनातले अनुभव आहेत, हे बाह्य जगाला कसे माहीत असणार? जप म्हणजे भक्ती, साधन म्हणजे प्राप्ती. हा स्वस्थ बसला आणि विविक्षित दृष्टी प्राप्त झाली, तो डोळा उघडला की स्थिरबिंदू पुढे आलाच, की प्राप्ती तेथेच आहे. तो डोळा उघडला की हे डोळे आपोआप मिटतात. जरी हे डोळे उघडे असले तरी तो डोळा उघडतो. साधनाचेवेळी दृष्टी मिटण्याचा जो उद्देश आहे तोच हे डोळे उघडे असल्यानंतर साधलेस काय बिघडले? हे असे सर्वानाच साधेल असे नाही म्हणून साधनाचे वेळी डोळे मिटण्याची सांप्रदायात प्रथा आहे. जनाबाईचे बाबतीत लोकांना असा अनुभव आला की दरवाजा मिटला आहे तोवर ध्वनी, तो उघडला की ध्वनी बंद आणि असेच आहे. नवद्वारांचा निरोध होऊन जीव ज्यावेळी दशमद्वारात जातो, तेंव्हाच अनुहात ध्वनीचा अनुभव येतो, साद मिळतो. “नवद्वारा

ते जो वाचतो त्याची दिशाभूल आहे. “तया दिसे रुप अंगुष्ठप्रमाण । अनुभवी खूण जाणती ते” असे तुकाराममहाराजांनी स्पष्ट सांगितले आहे. सूर्यगतीला प्रकाश देणारा आत्मा सहस्रदलात आहे, म्हणून त्याला “सूर्यप्रकाशाक सहस्ररश्मि” म्हटले आहे. आत्मा वायूरुप आहे, तो सहस्रदलात आहे, त्याचं तेथे स्पंदन आहे आणि ते प्राणाचे स्पंदन व त्या स्पंदनावर हा श्वासोच्छ्वास आहे. ते स्पंदन बंद झाले की हे श्वसन बंद आणि तेथून हा जीव आला आहे , तेथे तो गेला की जीवाचे ठिकाणी जागृती निर्माण होते. प्राणगती व जीवनाची गती एक झाली की शिवाची गाठ पडते. एकदा जीव जेथून आला त्याचे स्मरण झाले की, धारणा बदलते. धारणा बदलली की श्वसन बदलते. मरणाच्यावेळी जी गाडी बदलण्याची क्रिया आहे तशीच क्रिया साधनाच्यावेळी होते. साधनात पापपुण्य नाहीसे होते. मात्र जो साधनी नाही त्याला पापपुण्य भोगावे लागते आणि म्हणून साधनी माणसाची अशी अवस्था झाली की त्याची स्वप्ने बदलतात. जीव सारखा येतो आहे व सारखा जातो आहे म्हणून आपण काही घाबरत नाही आणि म्हणून आम्हाला दृश्य आहे तसेच दिसते. कृष्णाबाईंचे पाणी अखंड वहात आहे म्हणून आपण ती कालच्याप्रमाणेच आज आहे असे म्हणतो. सातत्य आहे म्हणून आहे असे दिसते आहे. हे सातत्य प्राणाने साधलय, प्राणाने राखलय.

आत्मा हे अविभाज्य तत्त्व आहे म्हणून ते अव्यय आहे; त्याला नाश नाही किंवा त्याचा आरंभही सांगता येत नाही म्हणून त्याची चर्चा नाही. चैतन्य व आत्मा एकच, परंतु त्यात अगदी थोडा फरक आहे. चैतन्याचा साक्षात्कार तर आत्म्याचा आविष्कार आहे. साक्षात्काराला सायास आहेत, परंतु आविष्कार हे सहजासहजी होतात. उदाहरणार्थ, जसे आपल्या मनात काही आले की, लगेच दृश्य निर्माण होते, तसेच चैतन्यात संकल्प निर्माण झाला की सृष्टी उत्पन्न होते.

सृष्टीत होणारे बदलसुद्धा असेच होतात. कोणत्याही वस्तूची किंमत स्मरणाने कळते. व्यवहारात स्मरण लागते व परमार्थात लागत नाही असे नाही. स्मरणाचे स्वरूपात फक्त भिन्नता आहे एवढेच! स्मरण नसेल तर काहीच घडणार नाही. ज्याठिकाणी जीव असतो तिकडे त्याचे लक्ष नसते, ही सामान्य जीवाची सहज प्रवृत्ती आहे व या चंचल प्रवृत्तीमुळेच आवश्यक व अनावश्यक यात गोंधळ होतो. “नवल स्मरणाची ठेव । नामी नाही अनुभव ॥” सदुरूंनी दाखविलेल्या गतीचे स्मरण नसून कितीही नामाचा अभ्यास केला तरी तो निरूपयोगी आहे. “स्मरण देव स्मरण देव स्मरण देव जाणा । स्मरण चिंतने जग चाळवी त्यासी तुम्ही का नेणा ॥” ‘स्मरण हाच देव’ हे त्रिवार सांगितले आहे व त्याला जाणणेसाठी सदुरूंची आवश्यकता आहे व त्या स्थितीत यायला “जेणेविण काही न चाले त्यासी तुम्ही का नेणा ॥” चा अभ्यास पाहिजे. त्या गतीला स्मरून, त्याच्या आज्ञेने प्रत्येक गोष्ट व्हायला पाहिजे. ही गोष्ट आत ठेवून हालचाल करावयाची, लोकात बोलण्याची ही गोष्ट नव्हे, लोकात बोलण्याने हसे मात्र होईल.

उठल्यानंतरच समजणार. तसेच साधनाचे आहे.

साधनात कुणाला प्रकाश दिसतो, तर कोणाला काय दिसतं, मला मात्र काहीच दिसत नाही. चैतन्याच्या साक्षात्कारासाठीच साधन करायचे नां? मग साधनात नसताना मात्र काही काही वेळा काहीही कल्पना नसताना, नेहमीचे व्यवहार चालू असताना, एकदम प्रकाशच दृष्टीसमोर चमकू लागतो. लिहिता लिहिता काहीच दिसत नाही. हे काय आहे? त्यावेळी डोक्यात विचार देखील नसतात. झोपेचे सुख झोपेत नसते, जागे झाल्यावर असते. साधनानंतर होणारा साक्षात्कार हा निर्विकल्प साक्षात्कार असतो. ज्यावेळी तसा प्रकाश दिसतो, त्यावेळेपुरता तरी व्यवहार थांबतो ना? काहीही कल्पना किंवा विचार नसताना दिसणारा प्रकाश हा आत्म्याचाच आहे. तुकाराममहाराजांनी, “वस्तु ते ओळखा । सांडा रे कल्पना ।” असेच सांगितले आहे. कल्पनेचा निरास झाल्याशिवाय वस्तुची ओळख नाही व एवढ्यासाठीच साधन आहे.

परंतु तो प्रकाश आत्म्याचाच कशावरून ? अत्यंत उष्णतेत काम करून किंवा थकावटीने काहीतरी दिसत नसेल कशावरून? आत्म्याचा प्रकाश स्वयंप्रकाशी असतो, तर इतर प्रकाश निष्प्रभ असतात. यावरून काय ते ओळखायचे. आतली गती व बाहेरील गती प्रत्येक प्राणीमात्रात असताना आत्मोद्धारसाठी नरदेहाचीच जरूरी काय ? साधनाचा अभ्यास प्रत्येक प्राण्याला करता आला पाहिजे. अत्यंत हुशार प्राण्यापेक्षा वेड्यातल्या अत्यंत वेड्याला ज्ञान हे अधिक असते. शहाण्यालासुद्धा साधन उमजायचे अवघड, मग प्राण्यांची गोष्ट कशाला ? साधन बैठकीनेही होते व हालचाल करतानाही होते, मग बैठक घालूनच साधन कशाला व्हायला पाहिजे? मासा पाण्यातच असतो, तो फक्त उलटा झाला की आपली तहान भागवू शकतो. आम्हाला मात्र त्रिकाल स्नानाला जाऊन समाधान मिळवावे

लागते. तसेच संतांचे आहे. त्यांच्याशी आपण बरोबरी करायची नाही.

देहाला सोडून साधन होणे हे फार महत्वाचे आहे आणि तसे होत असेल तरच साधनातील प्रचीति येईल. साधन म्हणजे आत्म्याचे प्रचीतिची क्रिया. आत्मा वायुरूप आहे आणि तो तेजोरूपाने प्रकाशतो. खरे म्हणजे प्रकाश हा अदृश्य आहे. परंतु प्रकाशाच्या योगाने आपल्याला या वस्तू दिसतात. म्हणून याला आपण दृश्य म्हणतो. उपाधीभूत जीवन हे जड आणि चैतन्य याचा सांधा आहे. हे वायुरूप आहे आणि त्यात आत्मा चैतन्यरूपाने विलसत आहे. “हा प्राण आटला वाऱ्यामाजी संगम किती हा गोड.” साधनात प्राण व वायु हे एकमेकात मिसळणे महत्वाचे आहे. सदुरूंनी सांगितलेल्या प्रकाराने आसनस्थ होऊन वायूच्या गतीवर लक्ष ठेवणे आणि आत्म्याच्या रेलचेलीवर दृष्टी ठेवणे म्हणजे साधन. आसनस्थ होऊन साधन साधणे हे सारखे अशक्य आहे. तेव्हा आसन न ठेवता नुसती दृष्टी ठेवली पाहिजे. तेही जड जात असेल तर गतीवर लक्ष ठेवले पाहिजे. तेही होत नसेल तर निदान स्मरणात तरी राहिले पाहिजे. ‘येन केन प्रकारेण’ आत्म्याच्या अनुभूतीत सतत काल गेला पाहिजे. झोपताना देखील वरील कोणत्याही एका प्रकारात झोपले पाहिजे, तर उठल्यावर तो जीव साधनातच उठेल. साधनात शरीराला किंमत किती द्यावयाची? जसे ज्ञानेश्वरीच्या वेळेला कोणी भेटावयास आला असल्यास, आपण त्यास बसावयास सांगतो व त्याला जरूरी म्हणून तो बसतो. त्याप्रमाणे ‘आता साधन चालू आहे, तू खुशाल स्वस्थ बस’ असे शरीराला आपण सांगणे; इतपतच साधनात शरीराला किंमत आहे. आत्म्याची प्रचिती घेत घेत होणारा व्यवहारही परमार्थ होतो. प्रचिती घेत व्यवहार व प्रचिती घेत परमार्थ हे परमार्थी जीवाचे ध्येय पाहिजे. ध्येयाप्रमाणे पावले पडतात. म्हणून आपले ध्येय सतत डोळ्यासमोर पाहिजे.

होते. वायु हा जर अदृश्य आहे, तर त्याला पाहण्याचा अट्टाहास करणे किती हास्यास्पद आहे? याचा अर्थ आत्मानुभूती खोटी आहे असा नव्हे. आत्मानुभूती या डोळ्याला येत नाही. तो डोळा वेगळा आहे. आत्मानुभूती प्रयत्नाने, अट्टाहासाने येत नाही. खरे म्हणजे आत्मानुभूतीसाठी काहीही करावे लागत नाही. गुरूकृपा व साधना याची जोड मिळाली की आत्मानुभूतीला वेळ बिलकुल लागत नाही. 'काही न होवोनी होणे | ते वस्तु गा |'(ज्ञानेश्वरमहाराज) खरे म्हणजे परमार्थात काही करावयाचे नसते. इतका सोपा आहे हा. काही न करणे हेच करणेचे आहे. फक्त चित्त स्थिर ठेऊन सद्गुरूंनी जेथे लक्ष ठेवावयास सांगितले आहे, तेथे ते सतत ठेवणे एवढेच करावयाचे असे आहे. 'जन्मा येऊनी काय केले | तुवा मुद्दल गमावले ||' परंतु, आपले काय आहे? आपण सर्व काही करतो व सद्गुरूंनी सांगितलेलेच फक्त विसरतो. तसे लक्ष ठेवल्याने परमार्थाला किंवा व्यवहाराला कोणताही अडथळा येत नाही. गतीवर लक्ष ठेवून परमार्थ व व्यवहार साधणे हे महत्वाचे आहे. (निंबरगीकरमहाराज) आपण आपले डोके चालवून काही नाही ते करतो, म्हणून नाही ते अनुभव येतात. हे नव्हे, हे नव्हे असे करत करत जे काही उरते त्याचा शोध घ्यायला पाहिजे. जे अकृत्रिम आहे, जे कोणी बनविले नाही, जे प्रथम होते, आत्ता आहे व आपण गेलो तरी राहणार आहे, जे अविनाशी आहे, ज्यामुळे हे सर्व बनले, जे सर्व ठिकाणी असून, सर्वांतून अलिप्त आहे अशा या वायूच्या शोधात सातत्याने रहाणे याचेच नांव परमेश्वराची (पुरूषोत्तमाची) ओळख, त्याचे ज्ञान व यालाच भक्तीची परिसीमा म्हणतात. प्रत्येक जीव जन्माला येताना गर्भश्रीमंत म्हणूनच येतो. परमेश्वर प्रत्येकाला आयुष्याची पुंजी देतो. त्यात भर टाकता नाही आली तरी आहे ती राखणे एवढे तरी केले पाहिजे. अखंडत्वाने साधन साधण्याचे वर्म अगदी सोपे आहे. प्रत्येक घटकेला १ मिनिट

साधनात घालविले की ती धूम एक घटकाभर टिकते व असा टोला प्रत्येक घटकेला न विसरता देणेचा आहे. झोपताना, साधनात झोपावयाची सवय केली पाहिजे. एकदा साधनात झोपावयाची अटकळ साधली की, झोपेतला सर्ववेळ साधनात जमा होतो. बुद्धी, चित्त, मन, शरीर याचा काहीही भरवसा नाही. बुद्धी केंव्हा भरकटेल, चित्त व मन कसे आहे हे आपणाला माहित आहे. शरीर तर संपूर्ण परावलंबी आहे. तेव्हा शरीर व प्रारब्ध याची गाठ पडून आपण आपली जी अखंडत्वाने गती चालली आहे, त्यावर सद्गुरूंनी सांगितलेल्या प्रकाराने लक्ष ठेवायचे आहे. 'अजुनी न कळे कवण्यारिती करू मी तुझी सेवा' (साईबाबा)

'काही नाही' चे ज्ञान होण्यासाठी काही करायचे नाही इतका विषय पाहिला आहे. काही करायचे नाही याचा अर्थ आहे, ते सोडायचे नाही व नाही ते धरायचे नाही इतकाच आहे. जे आहे ते जतन करून ठेवायचे आहे. आपण काय करतो की, परमार्थ फक्त वगळतो. देहधर्म व प्रारब्ध कर्म हे कोणालाही चुकवता येत नाही. कारण परमार्थात काही व्हावयाचेही नसते. आपण समजतो की देव हा आपल्यासारखा आहे. देव दर्शन कसे व्हावे हे परमात्म्याच्या इच्छेवर असते. 'पहाणे पहासी काय पहाणेची नाही | पाहणेची पाही पाहणे रया ||' ज्यामुळे आपण हे सर्व पाहतो, त्या पाहण्याला पाहणे आवश्यक आहे. 'देव आहे ऐसे वदवावे वाणी | नाही ऐसे मनी उमगावे ||' (तुकाराममहाराज) हा तुकाराममहाराजांचा चरण फार महत्वाचा आहे. संत हे वर्माची भाषा कधीतरीच बोलतात. वर्माची भाषा नेहमी बोलल्यास त्याचा कंटाळा येतो. म्हणून ते बोलत नाहीत. खरा परमार्थ कोणता? काही न करणे ते करणे, काही न होणे ते होणे आणि काही न साधणे ते साधणे हाच खरा परमार्थ! आपल्या समाधानासाठी आपण जे जे करतो त्या सर्वांचा आज नाही उद्या नाशच होणार आहे व शेवटी

शरीरात चालू आहे, त्याची कटकट ज्याला वाटते त्याला आयुष्यात कटकटच सहन करावी लागणार व ज्याला शरीरातल्या कटकटीची कटकट वाटत नाही, त्याला आयुष्यात कटकट होणार नाही. भाऊसाहेबमहाराज म्हणत की सुखाच्या काळात नाम घे म्हणजे दुःखात तुला ते आठवावे लागणार नाही. नाम श्वसनात आहे. अधोगतीत प्रपंच व उर्ध्वगतीत चैतन्याची खेच आहे. म्हणून प्रपंच व परमार्थ एकमेकाला टेकले आहेत. “नाम श्वासोच्छ्वासी असे । परब्रह्म तेथे वसे ॥” भाऊसाहेबमहाराज सांगत, आत्मानुभूतीसाठी नाम पाहिजे, वस्तु पाहिजे, दृष्टी पाहिजे व साधक पाहिजे. जीवनाचा पालट झाला की, वृत्तीत पालट होतो, वृत्तीत पालट झाला की काया पालट होतो, की मग त्रिगुणाचा लवलेश रहात नाही.

“श्वासोच्छ्वासी निमिषोन्मेशी । वारी केली पंढरीसी ॥” श्वास व उच्छ्वास यामध्ये जी गॅप आहे, त्यात आत्मसाधन साधावयाचे आहे. “श्वासो लेवे नाम बिना सो जीवन धिक्कार । श्वासश्वासोमें रामजप ओ ही धारणाधार ॥” “औट हाताचा मळा रे । राबती बारा सोळा रे । विधातियाने जप मांडिला । अमृताच्या वेळा रे ॥” परमार्थात काही करायचे नसते. आत जो विधात्याने जप मांडला आहे, त्याची ओळख सद्गुरूकृपेने झाल्यावर त्याचे फक्त श्रवण आपण करावयाचे आहे. अमृताची वेळ कोणती ? इडा पिंगलेचा संगम ही अमृताची वेळ! नाम गतीरूप आहे, गतीमुळे प्रवाहही सतत आहे. परंतु नाम हे घ्यायच्या वेळेला घ्यायला पाहिजे. “नाम श्वासोच्छ्वासी असे। परब्रह्म ते वसे ॥” श्वास व उच्छ्वास यांच्या दरम्यान नाम आहे व हा दरम्यानचा काळ फार महत्वाचा आहे. आत्मा हा दिक्कालातीत आहे, म्हणून आपले जीवन तपासून घेणे फार महत्वाचे आहे. ते कसे तपासावयाचे? श्वास खाली येतानाची व वर जातानाची आपली वृत्ती तपासली पाहिजे. श्वासोच्छ्वासाच्या दरम्यानच्या काळात

नाम आहे. नामात राम आहे. तो दाखविणे सद्गुरूंच्या इच्छेवर आहे. परंतु त्यात बुडी मात्र आपणच मारली पाहिजे. लक्षाचा उपयोग कसा हे सर्वस्वी आपल्या इच्छेवर आहे. दरम्यानच्या काळात चित्ताचे एकाग्र झाले की अहंता रहात नाही. संसारातील अहंकार नाहीसा झाला की, परमार्थ म्हणून वेगळा रहात नाही. “एकचि मीपणे नागविले घर । नातरी संसार ब्रह्मरूप ॥” सद्गुरू एका गुणात आणतात की ज्या ठिकाणी त्रिगुणाचा नाश होऊन परमार्थ सुफल होतो. “अविनाश पाळणा अव्यक्ते विणिला । जो जो जो जो म्हणतसे माया । साकारातीत म्हणे रे चांगया॥” स्वस्थ बसले की हा एक गुण आपोआप सापडतो. चंद्रशाखान्यायाप्रमाणे सद्गुरू उपदेश करतात, परंतु याची वाटचाल नैसर्गिक ध्वनीचा शोध घेत घेत आपणास करावयाची आहे.

“गुणी प्रिती राखे क्रमु साधनाचा । जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥” (समर्थ). एक गुणात जीव आला की तो ओढीने साधनाभ्यास करतो व असा जीव जगात धन्य आहे. “निर्गुणाचे भेटी गेलो गुणासंगे । तव तो झालो अंगे गुणातीत ॥” “उपजोनी करंटा नेणे अद्वय वाटा । रामकृष्णी पैठा कैसा होय ॥” रामकृष्ण गतीची समता ज्याला साधता येत नाही, तो जीव अभागी होय. आत्मदर्शनासाठी हीच वाट आहे. ‘नान्य पंथः विद्यते अनाय ।’ (उपनिषद). ज्याला परमात्म्याची वाट चोखाळावयाची आहे, त्याने झोप कशी लागते याचा शोध घ्यावा. “स्वप्नी पाहता मिथ्या नगरी निद्रा घोर झाला राम । जागृत होता काहीच नाही जेथील तेथे गेला राम ॥” दृश्य हे महत् स्वप्न आहे. आपण झोपल्यावर आत्मा घोर रूपाने प्रगट होतो. परंतु आपण जागेवर नसतो, तेव्हा आपला घोर आपण ऐकणे हेच साधन. “तार मंद्र घोर । जाणे तीन भेद स्वर ॥” (तुकाराममहाराज). “कहे मच्छिंद्र सुन ले गोरख तीनो उप्पर जाना।

विषय : स्थिरबिंदू दर्शन

स्थिरबिंदूचे दर्शन होण्यास चित्ताची पातळी या जीवनाच्या पातळीत यायला पाहिजे, तरच दर्शन होईल. या चित्ताची एकाग्रता, लक्ष दृश्यावर असते म्हणून अनुभव येत नाही. कारण दृश्य हे अस्थिर आहे, चंचल आहे. या जीवनाचे व प्राणाचे स्वरूप एक आहे. प्राण म्हणजे काय? प्राण म्हणजे आत्मा. “प्राणैव आत्मा” या प्राणालाच कोणी प्राणवायु म्हणतात, कोणी प्राणशक्ती म्हणतात, कोणी प्राणगती म्हणतात. शिवाय आपण ज्यांना पंचप्राण म्हणतो ते वेगळेच आहेत. प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान. हा जो प्राण म्हणतात तो ‘जीवन म्हणजेच प्राण’ यातला नव्हे. हा प्राण म्हणजे प्राणवायू हा शरीराला पूरक आहे. अपानवायू हा उत्सर्जनाचे काम करतो, व्यान हा नाड्यातील केरकचरा काढतो, ढेकर येणे, उचकी लागणे याला उदान म्हणतात, समान हा समता राखतो, म्हणजे जी जी हालचाल शरीरात घडते, त्यात समता राखणे. प्राणवायू शरीराला पूरक आहे. या प्राणशक्तीला ज्ञानेश्वरमहाराज ‘कुंडलिनी’ म्हणतात. कोणी ‘सुषुम्ना’ म्हणतात. विवेकानंद एनर्जी म्हणतात. आपण त्याला चैतन्य म्हणतो. हे चैतन्य, ही प्राणशक्ती पृष्ठवंशरज्जुतून मणक्याच्या माळेतून सहस्रदलात प्रवेश करते. ज्याप्रमाणे मण्याच्या माळेतील दोरा निघून गेला की माळेला अस्तित्व रहात नाही, त्याप्रमाणे या चैतन्याचे आहे. हे चैतन्य आहे म्हणून शरीराला किंमत आहे. या कुंडलिनीवरच या शरीराची धारणा आहे. कुंडलिनीचे कंबरेला साडेतीन विळखे असतात. त्यामुळेच शरीराला नेट आला आहे. कुंडलिनी वायूभक्षण करून रहात असते. हे जसे शेष, नाग, सर्प आहेत तशाच प्रकारचे सर्प शरीरात आहेत. हे सर्व वायू भक्षण करीत असून कुंडलिनी ही त्याच सर्पातली आहे. या सर्पाचे, नागांचे एक वैशिष्ट्य आहे.

ज्याप्रमाणे ते फुगून, काढण्यासुद्धा तोडून टाकू शकतात त्याचप्रमाणे ते बारीकसुद्धा होऊ शकतात. कुंडलिनीला वज्रासनाचा नेट लागून प्राणापानाचा निरोध झाला की कुंडलिनी चवताळते व खाद्य शोधू लागते. नंतर तरी सूक्ष्म होऊन पुष्टवंशरज्जुतून प्रवेश करते. प्रविष्ट होऊन पृथ्वी आणि आप या तत्वांचा ग्रास करून गरळ ओकू लागते. आणि जे गरळ जीवनाला पूरक आहे. याचा जीवाला अमृताप्रमाणे उपयोग आहे. “अहित ते हित होय त्याचे”. हे परमार्थाचे व व्यवहाराचे अनुभव भिन्न भिन्न आहेत. परमार्थात जीवाची सर्वसाधारण अशी प्रवृत्ती असते, शंका, कुशंका आणि निरसन. परमार्थात सगळेच सिद्ध व सगळेच साधक असतात. परंतु यातून आपल्याला मार्ग काढावा लागतो. परमार्थात आयुष्यभर चाळणाच करित बसलो तर साधन केव्हा करायचे? उदा. आपण व्यवहारात म्हणतो की, आजारपणामुळे मरण येते. परंतु खरे म्हणजे आजारपणामुळे आयुष्य वाढते. कारण आजारपणात शरीरातील घाण बाहेर टाकली जाते. आयुष्य संपले की जीव जातो, तो मरणाने जातो. जर कोणी या व्यवहाराचे अनुभव परमार्थाला व परमार्थाचे अनुभव व्यवहाराला लावू लागेल, तर सर्व चुथडाच होईल., गोंधळ होईल, ते कसे ते उद्या पाहू.

सहस्रदल हे जीवात्मा, शीवात्मा, प्राण, चैतन्य आणि जीवन असे विभागले आहे. प्राणगती ही सहस्रदलापासून भ्रूमध्यापर्यंत वहात असते. भ्रूमध्याचे ठिकाणी उपाधीभूत जीवनाचे केंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे. हृदय ही गती. हे सर्व आहे परंतु त्याचे एकत्रीकरण नाही म्हणून आपले काम होत नाही. “उदक अग्नी धान्य झाल्या घडे पाक । एकाविण एक कामा नये।।” श्वास, नाम, मन व गती एक झाली, एका पातळीत आली तर स्थिरबिंदू दर्शन होईल. मन वायूस्वरूपी आहे. काय साधले असता जीवनाची गती एक होईल? याला गुरुकृपेची

संतांच्या अर्धवचनात असतो. पंचपदी म्हणजे चिमडसंप्रदायाची संध्या आहे. समर्थानी एका शिष्याला 'साधन कसे चालले आहे' विचारले असता, त्याने सांगितले, "ज्ञान झाले की कर्मकांड संपले, ज्ञान झाले मग साधनाची काय आवश्यकता?" "जये क्षणी अनुग्रह झाला । तये क्षणी मोक्ष त्याला ॥" मुक्त कोणाला म्हणायचे? बंधनाची पराकाष्ठा जेथे आहे तो मुक्त, ही खरी व्याख्या. आमच्या मनांत येईल तसे आम्ही करतो. ज्याची पातळी एक झाली त्याला स्थिरबिंदुदर्शन होते. हुकुमाचा ताबेदार म्हणजे मुक्त. त्याच्या सत्तेशिवाय, हुकुमाशिवाय वरचा श्वास खाली, खालचा श्वास वर येत नाही.

परमार्थ हा अंतःकरणाचा विषय अंतःकरणाने साधावयाचा आहे. सद्गुरुकृपा म्हणजे काय? पातळी एक होणे म्हणजे काय? वगैरे विषय आपण पाहिलाच आहे. आत्मज्ञान अनुभवाने बाणले नाही तोपर्यंत मनात बुडबुडे येत राहतात. आत्मज्ञान अनुभवाचा विषय आहे. आपले असे आहे. आपला प्रपंच उत्तम चालला पाहिजे, परमार्थ उत्तम चालला पाहिजे परंतु परिस्थिती मात्र अशी होते. "सर्व साधू जाता काहीच साधेना" मग प्रपंचही साधत नाही, परमार्थही साधत नाही. "दोही पेवावरी ठेवू जाता हात । मध्येच अपघात शरीराचा ॥" नामाची गती, मनाची गती, जीवनाची गती, प्राणगती एकत्र झाल्या की स्थिरबिंदुदर्शन. हा बिंदू कोठे आहे? हा कोणता बिंदू उपाधीभूत जीवनाचा उभा-आडवा छेद जेथे जातो तोच स्थिरबिंदू. हा बिंदू म्हणजे विश्वाचा बिंदू. हा विषय पुस्तकात कोठेही सापडणार नाही. जीवन हे चार ठिकाणी विभागले आहे. सहस्रदलात प्राणस्पंदन, भ्रूमध्यांत नळकांड्यातील वारे (वाऱ्याचे संचलन) हृदयाचे ठिकाणी आकुंचन प्रसरण, पोटांत गती जेव्हा या सर्व गती एकत्र होतात

तेव्हाच स्थिरबिंदुदर्शन. कदाचित गती एकत्र होण्यासाठी सर्व आयुष्यच्या आयुष्य घालवावे लागेल. नाम वायुस्वरूपी व प्राण वायुस्वरूपी म्हणून, नामाचा आणि प्राणाचा संबंध एक जोडला आहे. हा संसार सहारा वाळवंट आहे, जो जो सुखासाठी पाहावे तो तो अंधःकारच आढळतो. जीवनाला स्थैर्य पाहिजे असल्यास बैठक स्थिर पाहिजे. जेव्हा वृत्ती पद्मासनावर आरूढ होऊन या पांच गती स्थिर होतात तेव्हा स्थिरबिंदुदर्शन होते, की जीवनाला स्थिरता आलीच. ज्याच्या आत निंदास्तुतीचा विषय नाही, त्याच्याठिकाणी केवढे समाधान असले पाहिजे. नामस्मरण म्हणजे काय? नामस्मरण म्हणजे ठोका. नामस्मरण म्हणजे मुक्ती. संतानी या स्थिर अवस्थेत येण्यासाठी जीवाला गुंतवून ठेवले आहे. या स्थिर अवस्थेत येण्यासाठी योगमार्ग, कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग असे पुष्कळ मार्ग आहेत. मग कोणताही मार्ग असू दे. जीव मार्गात असला की कालक्षेप, अनावश्यक विचार नाहीत. डोळ्यासमोर दृश्य नाही की विचाराला जागा नाही. म्हणून संतांनी अंतःकरणाचा विषय बदलला, दृश्य बदलले. अनुभव हा नेहमी वेगळाच असतो. विषय, दृश्य, विचारांची चौकट, कृति, ज्ञान, अनुभव या अनुभवाच्या आधीच्या पायऱ्या आहेत. सतत तेथे लक्ष लागले की स्थिरता लगेच. कसे होईल हे? सर्व क्रिया करताना लक्ष सूत्राकडे पाहिजे. ५ मिनिटे, १० मिनिटे असे नाही, तर सतत पाहिजे. यामध्ये कष्ट काही नसले तरी लक्ष ठेवणे जरूर आहे. विविक्षित ठिकाणचे लक्ष विविक्षित ठिकाणी लावणे एवढाच फरक केला म्हणजे आत्मा दिसेल.

नामगती, प्राणाची गती, जीवनाची गती, मनाची गती, उपाधीभूत जीवनाची गती ज्यावेळी एकत्र येतात त्याच क्षणी स्थिरबिंदुदर्शन. ज्या योगाने गती सम होतात तोच भक्ती योग. "

जीव एक एक टप्पा जसा घेईल, तसे त्यास सांगितले आहे. दर्शन एक, वारी एक, नामस्मरण एक, जो क्षण साधावयाचा तोही एकच. तासन्तास बसलो तरी दर्शन एकच होणार आहे. एक वारी केली तर भगवान (जीवन मरणाची) फेरी चुकवतो, तर मग जो १५ दिवसांतून वारी करतो, त्याला निदान समाधान तरी प्राप्त का होऊ नये? असे होत असेल तर विचार करावयास पाहिजे. साधन साधणे म्हणजे स्थिरबिंदूदर्शन होणे. जो क्षण साधावयाचा तो फार महत्त्वाचा आहे. पहिल्या क्षणाला समाधान असेल तर शेवटपर्यंत समाधानच राहणार. पहिल्या क्षणातच वादळ उठले असेल तर शेवटीही वादळच. काही मुमुक्षु, काही साधक अंतःकरण ज्या ठिकाणी मोकळे करावयास पाहिजे, त्याठिकाणी करीत नाहीत. त्यांची प्रगती होणे कठीण. “का विद्या गुरुपदिष्टा । भोभाळिल्लिया चोहटा । इष्टदा परी अनिष्टा । हेतू होती ॥ ” इतपत त्याचे महत्त्व आहे. परमार्थात या फडातील माणूस त्यात चालत नाही. कारण प्रत्येकातील वर्माच्या खुणा वेगवेगळ्या असतात. साधन सर्वानाच माहित असते. सद्गुरूंना खरी वस्तुस्थिती सांगितल्याशिवाय पुढचा अनुभव नाही, पुढचा रस्ता नाही. इच्छा मात्र पुढे जाण्याची असली पाहिजे. म्हणून पहिल्या क्षणात वादळ असेल तर काही उपयोग नाही. जीभेची किंमत परमार्थात मोठी आहे. परमार्थात सत्य आणि आहे ते बोलले पाहिजे. “तुका म्हणे माझे मन देते ग्वाही । आणिक ते कायी सांगू कोणा” परमार्थात कारण नसताना कोण वळत नाही. प्रपंचाला वैतागला म्हणून परमार्थात जीव येतो. परमार्थात व्यवहारातीलच अनुभव असेल तर त्या परमार्थाचा काय उपयोग? साधनाची बैठक म्हणजे काय? साधनाची बैठक म्हणजे तो क्षण न साधला तर उठणे, पण अशा तळमळीने तो कधी बसला आहे काय? जर तो तसा बसेल तर स्थिरबिंदूदर्शन व्हायलाच पाहिजे.

परमेश्वराला आमची काळजी आहे, आमची फिकीर आहे, परंतु आम्ही त्याच्याबद्दल बेफिकीर आहोत. तो आमची वाट पहात असतो, तो आम्हाला भेटावयास आतुर आहे. परंतु आम्ही? आपले आपणच बघू या. जर स्थिरबिंदूदर्शन झाले नाही तर अन्न-पाणी वर्ज, झोप वर्ज असे कधी केले आहे का? संतांनी आम्हाला किती सांगितले तरी आम्ही स्थितप्रज्ञ आहोत. मग तुकाराममहाराज सांगोत वा ज्ञानेश्वरमहाराज सांगोत. स्थितप्रज्ञाचीही व्याख्या काय? ज्याच्या बुद्धीला स्थिरता आहे तो स्थितप्रज्ञ. ती पातळी गाठण्याकरता जी सम्यक गतीची एकता पाहिजे ती झाल्याशिवाय स्थिरबिंदूदर्शन कसे होईल? प्राणाची गती, नामाची गती, जीवनाची गती, प्राणशक्ती, मनाची गती एक होणे म्हणजे स्थिरबिंदूदर्शन. आपले कसे आहे, भट आहे तर तिथी नाही, पवित्र आहे तर पतित नाही आणि पतित आहे तर पावन नाही. आम्ही साधनाला बसलो की तो असत नाही व तो जेव्हा खडा पहारा करतो तेव्हा आम्ही झोपलेलो असतो. परमार्थात कोणताही अर्थ तारतम्याने घ्यावयाचा असतो. आमचा भर प्रारब्धाला असेल तर तो सर्व ठिकाणी असू दे. परमार्थात फक्त नशीब काय? नशीब फक्त व्यवहार, प्रारब्ध, धन, मान, सुख, दुःख याला लागते आणि गोष्ट हक्काची तेथे प्रारब्ध म्हणावयाचे ! परमार्थ हा अभ्यासावयाचा विषय आहे तेथे प्रारब्ध नाही. आपल्या समाधानाकरता आपण काहीही म्हणतो. या प्रारब्धाला ज्याने बनवले त्याला प्रारब्ध लावावयाचे? ज्याप्रमाणे बँकेत पैसे ठेवणारा, काढणारा पैशापासून निराळा, त्याप्रमाणे ज्याने प्रारब्ध बनवले, तो निराळा. जीव हा जरी सर्व कर्म करतो तरी तो सर्वापासून निराळा आहे, वेगळा आहे. यावर विचार करावा तेवढा थोडाच आहे. तेव्हा सर्वात त्या क्षणाचे महत्त्व आहे. नुसते हालचालीवरून भूमिका समजते. परमार्थात राजकारण चालत नाही व उलटपक्षी राजकारणांत परमार्थ चालत नाही. कारण

हा सर्व प्रवास आहे असा विचार केला की जीव बहिर्मुख कां आहे हे समजेल. जशी प्रवाशाची अवस्था तशीच स्थिती जीवाची झाली आहे. आत सुख असून बाहेरून सुख घेण्याची जी जीवाची प्रवृत्ती आहे, त्यामुळेच त्याला चैतन्याची विस्मृती झाली आहे. शरीर कार्यक्षम आहे म्हणून शरीराचे आकर्षण. जर त्या गतीनी अभ्यासाने उलट खाल्ली तर मन बाहेर जाणार नाही. ज्ञान हे स्वतंत्र आहे, बुद्धी स्वतंत्र आहे आणि शरीर हे फक्त ज्ञानप्राप्तीचे साधन आहे. हा सर्व गतीचा परिणाम आहे. म्हणून ही सर्व चक्रे एका पट्ट्यात फिरायला पाहिजेत. जीव हा अंतरंगाच्या दृष्टीने परिपूर्ण बांधला गेला आहे. आपण जे दिसत नाही, टाळता येत नाही, त्याला प्रारब्ध म्हणतो, परमेश्वरी सत्ता म्हणत नाही. दृष्टी एकाग्र ठेवणे ही जादू आहे. शब्दात मोठी शक्ती आहे, डोळ्यात शक्ती आहे. एका सूत्रात सर्व गती आल्या की स्थिरबिंदूदर्शन, सर्व गती विखुरल्या की व्यवहार आणि मग जीव भ्रमात सापडतो. सुटलेला बाण आपला नव्हे परंतु रामबाण सुटला की तो काम करून परत येतो. बाहेर फेकलेल्या वृत्ती आत येतात की झाला तो परमार्थ. मग जीव कितीही स्वतंत्र असो. जीवाचा आत्मानुभव घेणे हा जन्मसिद्ध हक्क आहे. तरी जीव तो क्षणाक्षणाला डावलतो. कधी आत्मचिंतन कोणी केले आहे? ज्याची प्राप्ती चिंतनाने आहे त्याचे चिंतन कोणी करीत नाही, आणि कर्माशिवाय ज्याची प्राप्ती नाही त्याचे चिंतन करावयाचे. जीवाच्या हातात काही नाही. मग तो चिंतन कशाचे करतो? मग हा मेळ कसा लागणार? सर्व गती एक झाल्याशिवाय स्थिरबिंदूदर्शन मात्र नाही. मनाची गती प्राणाच्या गतीशी तादात्म्य झाली की दृश्य मावळणार आहे. प्राणाच्या हातात मनाची नाडी आहे. प्राणाच्या हातात नामाची गती आहे. प्राणाच्या हातात सर्व गती आहेत. “गुरु हा संतकुळीचा राजा । गुरु हा प्राणविसावा

माझा । गुरुवीण देव दुजा । नाही नाही त्रैलोक्यी ॥” प्राणाला विसावा देणारा असा हा गुरु आहे. प्राण हा प्रसन्न झाला की जीवाशिवाचे ऐक्य. प्राण हा व्यवहार करण्यात गुंतला आहे तर मन अंतर्मुख होईल होय? प्राणगती आणि मनाची गती एकत्र झाली की मन पातळीत येते, नाही तर नाही. साधनाची सिद्धता करताना “ आज नाही जमले तर, लक्ष नाही लागले तर उद्या पाहू, आज लक्ष नाही लागत तर उद्या दुप्पट बसले म्हणजे झाले. पांच मिनिटांत तीन मिनीटे लक्ष लागत नाही. तर दुसरे दिवशी दुप्पट एकाग्रता होणे शक्य आहे काय? परमार्थाला खरा उपयोग प्राणाचा होतो. प्राणाला ओळखणारा “अति वादिन्न” होतो. प्राण आपला झाला की उपासना दूर नाही. जर कोणी विचारले की तुमच्या संप्रदायात उपासना कोणाची? तर प्राणाची उपासना म्हणून उत्तर द्यावे लागेल. रामभाऊमहाराजांनी म्हटले आहे “माझी प्रार्थना एका प्रभुजी हे मम प्राणेश्वरा । तुमच्या मनास येईल ते करा ॥” साधनाला बसण्यापूर्वी फक्त वरील चरण म्हणावा. जर हे अंतःकरणापासून असेल तर अनुभव आल्याशिवाय मुळीच राहणार नाही. मनाचे तादात्म्य नाही झाले तर अनुभव येणार नाही. जीवाचे बाहेर परिपूर्ण लक्ष आहे. आत टाहो अखंड चालला आहे परंतु आमचे लक्ष नाही. सर्व गती एक होऊन सिद्धता होईल तर जीवाला स्थिरता प्राप्त होईल. साधन करताना चित्तात ज्या लहरी निर्माण होऊन चित्ताचा विक्षेप होतो, तो सहन करण्याची जीवाने तयारी ठेवली तर सर्व जमेल.

एकदा का नामगती व प्राणगतीची एकता होऊन तो डोळा, ती दृष्टी एकाग्र झाली की आत्मा हाच त्या दृष्टीचा विषय बनतो. हे डोळे असून आत्मा दिसत नाही कारण याचा तो विषयच नव्हे. जेव्हा तो तृतीयनेत्र साधनाच्या अभावी बंद असतो तेव्हा आत्मा दृष्टीचा विषय नाही म्हणून दृश्य या डोळ्यांना दिसते. जेव्हा हा डोळा

पुष्कळांना आहे. मग तुकाराममहाराज किती झाले आतापर्यंत? याचे कारण ज्ञानाचा निश्चय होत नाही, त्याच्या जीवनाला स्थिरता येत नाही. असा अनुभव यायला इतक्या गोष्टींची पहिल्यांदा आवश्यकता आहे. ज्ञानाचा निश्चय व निश्चयाचे ज्ञान झाले की तो डळमळत नाही. या भक्तीत लेचेपेचेपणा नाही. अशा अभ्यासात साधक राहिला तर दृश्य हे सिनेमाच्या फिल्मसारखे, स्वप्नासारखे वाटते. ब्रह्म सत्य व जग मिथ्या हे तोंडाने बोलणे, मनात समजणे व ज्ञानात उमजणे यात फार फरक आहे. फक्त नाकातून आतले वारे बाहेर व बाहेरचे आत वहाण्याची एवढीच क्रिया राहिली, एवढेच ज्ञान राहिले तर आत्मानुभव दूर नाही. साधक स्वस्थ असेल तरच ज्ञान व त्यानंतर ज्या ज्या गोष्टी परमार्थाला लागतात त्या सर्व आपोआप साधतात. त्याला प्रयत्नाची जरूरी नाही. असे हे बिनकष्टाचे साधन आहे. ज्यायोगाने जीवाला अस्थिरता प्राप्त होईल, मनाला शांतता येईल, डोळे थंड होतील असे अखंड साधन कोणते? नामगतीचे व प्राणगतीचे ऐक्य होऊन जीवन उर्ध्वगामी झाले, परमात्म्याचा पडसाद मिळू लागला, शरीरातील चैतन्याच्या गती अंतर्मुख झाल्यावर मनाचे मनत्त्व नाहीसे झाले, या दृष्टीचा उलटा मारा सुरु होऊन तो तृतीय नेत्र उघडला आणि स्थिरबिंदूवर स्थिर होऊन चैतन्याची अनुभूती घेऊ लागला कीं जीवनाला स्थैर्य आलेच. अशा स्थितीत त्याला निंदाही नाही, स्तुतीही नाही. साधक आकाशासारखा निर्लेप होतो. तो आकाशाप्रमाणे साक्षीभूत रहातो. या स्थितीने निंदास्तुती एका पंक्तीत येते. परमात्मा हा स्तुतीप्रिय आहे म्हणून जीव स्तुतीप्रिय. संत हे भगवंतापेक्षा श्रेष्ठ आहेत कारण त्यांना निंदास्तुती समसमान असते. “तुका म्हणे संतपूजा | बहू आवडे गरुडध्वजा ||” “संत पूजावे आरते | देव सारावे परते ||” संतांची बैठक स्थिर असते म्हणून त्यांचेजवळ द्वंद्व उरलेले नाही. सुखदुःखाच्या प्रसंगातसुद्धा ज्याप्रमाणे घड्याळाचे ठोके वेळेवर

पडतात, काटे शिस्तीत चालतात त्याप्रमाणे संतांचे असते. या अशा अवस्थेत जीवाला निंदास्तुती ग्रहण तरी करता येईल का? आतल्या लहरी बाहेरच येत नसतील तर ज्ञान तरी कसे होईल? या अवस्थेत लहरींचा मारा इंद्रियावर नाही म्हणून बैठक स्थिर आहे. झोपेची अवस्था म्हणजेच साधन. फक्त चैतन्याचा अनुभव झोपेत नाही, साधनात आहे. आत्म्याचे ज्ञान जीवाला झाले व त्यात सर्व विसरले म्हणजेच साधन. आत्मानुभूती आली असे एकाद्याने सांगितले तर हे कोणी ऐकेल का, हे ज्ञान कोणाला पेलणार आहे का, याचा अनुभव येणार आहे का? आत्मानुभव ज्याच्यात्याच्यापुरताच आहे. खरेखोटे बाहेर आहे परंतु खरेखोटे हे खोटे आहे हे अंतरात ठेवावे. आम्ही ज्याला आहे म्हणतो तसा तो नाही, ज्याला नाही म्हणतो तसा तो आहे. ज्याच्या योगाने आम्हाला लाथा बसतील त्याला आहे असे आम्ही म्हणतो. परंतु तसा तो नाही. ज्याला आम्ही नाही म्हणतो तसा तो आहे म्हणून तो असा आहे. “ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या |” खरे खोटे यास संक्षेप गेला की सर्व खोटे परंतु संक्षेप जाईपर्यंत सर्व खरे आहे. जग मिथ्या परंतु फटके मिथ्या नाहीत. व्यवहारात जसे गणित सुटावयाचे तसेच सुटणार आहे. ज्याला जे पाहिजे ते संतांकडे आहे. परंतु ते असे असतात “बोलोनी न बोले मौनी” खरेखोटे म्हणजेच व्यवहार, म्हणजेच जग. चैतन्यात, परमार्थात खरेखोटे नाही. कोर्टातली भाषा येथे चालत नाही व येथील भाषा कोर्टात चालत नाही. व्यवहाराप्रमाणे व्यवहार करावयाचा परंतु परमार्थ आत ठेवायचा.

महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आमची व मुद्रेची गांठ पडली पाहिजे. मुद्रा हा विषय दृष्टीचा असून त्याचे भाव चेहऱ्यावर उमटतात. ध्यानाचा विषय पांडुरंग कीं मनांत पांडुरंग भरलाच. आमच्या डोळ्यांत तो भरला आहे परंतु त्याला त्याला पहाण्याची आमची कुवत नाही, दृष्टी नाही. दृष्टीत भरण्याचे दोन प्रकार आहेत. १. आंतच आहे म्हणून भरला. २. दृष्टीला आला म्हणून भरला. यांतील पहिला प्रकार अत्युच्च. आम्ही बाहेरून आंत चाचलो आहे येथेच बिघडते. आंत आत्मदर्शन कीं बाहेरही आत्मदर्शनच आहे. मग पंढरपूरला जाऊनच पांडुरंगाचे दर्शन होणार आहे कां? आंतून बाहेर जाणाऱ्या जीवांत बाहेर न जाणं म्हणजे आंत रहाणं. अंतर्मुख होणं म्हणजे कांही वेगळें नाही. जो नेहमी आंतून बाहेर जातो त्याची ज्योतीस ज्योत मिळत नाही, हवेंत विरते. आंत असणाऱ्या जीवानं बाहेर न जाणं म्हणजे अंतर्मुख होणं. मनाचा प्रवास, अंतःकरणाची गडबड, चित्राची धडपड म्हणजेच बाहेर धावणं. शरिराची धावपळ म्हणजे धावपळ नव्हे. ध्यान करण्याचा विषय नाही, तर ती अवस्था लागायला पाहिजे. आंत विषय असला पाहिजे म्हणजे अवस्था ताबडतोब येते. चैतन्याचे ठिकाणी विश्वाची स्फूर्ती आहे म्हणून विश्व. चैतन्याचा विलास म्हणजे विश्व. जर कां मुद्रा लागायला व आम्ही असायला गांठ पडली तर ध्यानाची अवस्था लागणार आहे. स्वप्नावस्था निर्माण करणं मनाच्या हातात आहे. ध्यानावस्थेच्या बाबतीत मात्र तसें नाही. “पांडुरंग ध्यानी पांडुरंग मनीं । जागृती स्वप्नी पांडुरंग ॥ कारण “पडिले वळण इंद्रिया सकळां भाव तो निराळा नाही दुजा ॥” अशी जागृती झाली की समाधी अवस्था दूर नाही.

काल आपण ध्यानाचे स्वरूप पाहिले आहे. अलक्ष मुद्रेचे

ध्यान लागण्यापूर्वीचे गुण, अगुण, शून्य, सगुण आणि निर्गुण असे टप्पे आहेत. ध्यानाची अवस्था प्राप्त कशी होते हे अभ्यासाने पाहिले म्हणजे याची कल्पना येईल. हे प्रत्येक संदेश परमेश्वराने आंत ठेवले आहेत. जसजसें आपण एका अवस्थेतून दुसऱ्यात प्रवेश करतो तसतसा मुद्रेत देखील फरक पडतो. श्वासोच्छवासांत फरक आढळून येतो. मुद्रा म्हणजे दृष्टीतला फरक. झोपेची अवस्था प्राप्त होणेपूर्वी जशा मुद्रा बदलत जातात, तशीच अवस्था येथे आहे. ध्यानावस्था प्राप्त होण्याची पहिली खूण म्हणजे मनाचे संकल्पविकल्प लय पावायला लागतात. “ध्यान करुं जाता मन हरपले । सगुण ते झाले निर्गुण” (समर्थ). ध्यानावस्थेत मनाला मनावस्था टिकवता येत नाही. एकदां का चैतन्याचे आकर्षण निर्माण झाले कीं मनाचे मनत्त्व उरत नाही. जडाचे गुणधर्म बाजूस झाल्याशिवाय चैतन्याचे आकर्षण होता होत नाही. मनामध्ये जडाचेही गुणधर्म आहेत, चैतन्याचेही गुणधर्म आहेत. ज्याचे गुणधर्म जितक्या प्रमाणांत जास्त, त्याचे तितके आकर्षण. मन हे चैतन्य व जड यानीं बनले आहे. समर्थानी म्हटले आहे. “अचपळ मन माझें नावरे आवरिता । तुजविण शिण होतो धाव रे धाव आता ॥” मन अचपळ आहे, मग ‘नावरे आवरिता’ असे समर्थानी कां म्हटले आहे? यावरून स्पष्ट दिसेल कीं मन हे चैतन्य व जड मिळून बनले आहे. मनांत जडाचे अंश आहेत म्हणून अचपळ आणि चैतन्याचे अंश आहेत म्हणून ‘नावरे आवरिता’ म्हटले आहे. मन अचपळ आहे आणि म्हणून ते आवरत नाही. ते अचपळ आहे तर इतका वेग, चपळ असते तर काय झाले असते, गणिताने विचार करावा. परमात्मा, वायू व प्रकाश हे स्वतंत्र धरलेले नाही. वायूचा प्रकाश म्हणजेच आत्म्याचा प्रकाश आणि हेच पहाणं म्हणजे

नुसते डोळे आहेत म्हणून आत्मा दिसणार नाही. जो विषय ते दिसणार. आत्माच विषय असेल तर आत्मा दिसेल. पदार्थ विषय असेल तर पदार्थच दिसणार, आत्मा दिसणार नाही. “अलक्ष मुद्रेचे लागता ध्यान” हे खरे ध्यान. बाकी जे जे म्हणून ध्यानाचे प्रकार आहेत हा सर्व मनाचा खेळ आहे. आमचं ध्यान म्हणजे देवाला शिक्षा आहे. आम्ही ध्यानाला बसलो की गोपालकृष्णाने तो तसा वाकडा पाय, वाकडी मान हातांत मुरली घेऊनच उभे राहिले पाहिजे. विठोबाला कमरेवरचे हात खालती घेता येणार नाहीत. मग काय होतं, पाय आहेत तर डोकं नाही, डोकं आहे तर पाय नाहीत. ज्याचे ध्यान करायचे त्यावर जबरदस्ती करून भागेल काय? १० वर्षापूर्वी जसें आम्ही होतो तसें आज नाही, तर मग ६२ सालचे पुराण आजदेखील तसेंच राहणार आहे काय? आमचं जे अनुकरण आहे त्यांत व त्यापेक्षां तपशीलच उतरणार. एक संत झाले तसेच सर्व संत व्हायला पाहिजेत असे आम्ही म्हणणार, ही किती खुळी कल्पना आहे नाही? परमार्थ म्हणजे काय जुलुम आहे? ध्यान म्हणजे काय परमात्म्यावर जबरदस्ती आहे? ध्यान करणं आमचं काम आहे, ध्यानांत येणं-न-येणं त्याच्या मर्जीवर आहे. परमात्मा हा सगळ्यांत आहे. परंतु कशांतही तो सांपडलेला नाही. जो जसा आहे तसा तो दिसणं म्हणजे ध्यान.

“ प्रगट ना गुप्त आहे हा साक्षात ।”

ध्यानावस्थेत येण्याचा जो मार्ग आहे हा प्रगटही नाही, गुप्तही नाही मात्र साक्षात असा आहे. तो सतत आहे. आपण जसे गुप्त व प्रगट समजतो, त्यातील गुप्त व प्रगट नव्हे. ज्याठिकाणी एकदां कां लक्ष लागलं की वेडच लागायला पाहिजे असा हा अनुपम मार्ग आहे. जीव हा निरनिराळ्या बाजूने अनुभव घेत असतो. आज आपण निरनिराळे

पंथ, निरनिराळे संप्रदाय पहातो ते शेवटी सर्व एकाच ठिकाणी येऊन मिळतात. मार्ग भिन्नभिन्न असले तरी शेवटला अनुभव एकच आहे. सर्व संप्रदायात, सर्व पंथांत आमचा चिमडसंप्रदाय सर्वश्रेष्ठ आहे, कीं जो निंबरगीकरमहाराजांनी पुन्हा उदयास आणला. बिनकष्टाचा परमार्थ निंबरगीकरमहाराजांनी दाखविला, केवढे उपकार आहेत त्यांचे ! तरिपण आमची कुरकुर आणि नड ही संपतच नाही. सर्व गोष्टीला वेळ आहे. फक्त साधनाला नाही, मग त्याला कोण काय करणार? तो मार्ग इतका प्रभावी आहे की त्याठिकाणी लक्ष गेलं की प्रचिती वेडावते. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी म्हटले आहे “लक्षिता प्रचिती वेडावली”. व्यवहारिक परमार्थाला नड आहे, परमात्रार्थिक व्यवहाराला नड आहे, परंतु हा जो परमार्थ आहे, त्याला नडच कोठे नाही. ज्याचा तो असला की पुरे आहे. ‘अलक्ष मुद्रा पांचवीची’ लागली की प्रत्यक्ष दर्शन तेथेच आहे, मात्र गुरुकृपेने त्याचे ध्यान लागलं की देहाचे भान बेताबेताने कमी होत जाते. “अलक्ष मुद्रेचे लागता ध्यान । हारपले देहाचे देहभान” असा अनुभव आहे. हा एक विशिष्ट अभ्यास आहे. साधनाच्या अभ्यासांत जितक्या प्रमाणात देहभान कमी तितकी त्यांत प्रगती होत आहे, असे समजण्यास हरकत नाही. आपली प्रगती आहे की पुच्छगती आहे, हे यावरून ज्याचे त्याने पहावे. आमच्या संप्रदायात साधनाच्या कार्यक्रमाला वेळाचे बंधन नव्हते, असा एक काळ होता. अगदी मामांचे अखेर. थोडा जर वेळ मिळाला तरी साधनांत घालवायचा. बोलणं थोडक्यांत आटपावयाचे, बोलण्याला बोलणें वाढवावयाचे नाही. साधनाचे कार्यक्रम घड्याळावर नाहीत. असे ९-९ तास, १२-१२ तास साधन चालायचे. जेवढा वेळ मिळेल तेवढां साधनात घालवावयाचा. साधनाला आम्ही बसणार पांच मिनिटे व

विषय : जागृती-स्वप्न-सुषुप्ती

ज्यावेळी या चित्ताचे, उपाधीभूत जीवनाच एकीकरण होते, तेव्हा निःशब्दता साधायला लागते. वाचा बंद परंतु मनाचा विषय सुरु आहे तर त्याला निःशब्दता म्हणता येत नाही. काया व वाचा यांचा दुवा म्हणजे मन. “मने सहीत वाचा काया । अवघे दिले पंढरीराया ॥” सतत स्मृतीत तो जीव रहाणे म्हणजे जागृती. परमात्म्याची स्मृती आमच्या स्मृतीसारखी नाही. “सावध झालो सावध झालो हरिच्या आलो जागरणा । पळोनिया गेली झोप होते पाप आड ते ॥” याचं नांव स्मृती. ही झोप जाण्यासाठी कित्येकांनी परमात्म्याची प्रार्थना केली आहे. “निद्रा ही रांड खोटी... (पंचपदी). परमार्थाची व आपली ताटातूट ही झोप करते. झोप जर नाहीशी होईल तर ती कृपाच आहे. संत झोप नाहीशी व्हावी म्हणून प्रार्थना करतात, कां तर साधन साधावयाचे आहे, परंतु आम्ही झोप येण्यासाठी प्रार्थना करतो.” घटका गेली पळे गेली तास वाजे ठणाणा । आयुष्याचा नाश होतो राम का रे म्हणाना॥” आम्ही “स्मरण होत नाही, स्मरण होत नाही” असे म्हणतो, परंतु घड्याळ्याचे ठोके दर तासा तासाने आठवण करून देत असतात. परंतु आम्ही बेफिकीर आहो. आयुष्य व्यवहारात गेले म्हणून त्याचा कस वेगळा आहे व आयुष्य साधनात गेले की त्याचा कस वेगळा आहे. ज्याचे आयुष्य साधनात जाते, त्याचे शरीर बाह्यतःसुध्दां थंडगार लागते व व्यवहारी जीवाचे गरम लागते. संतांनी संसार करून परमार्थ करा असे सांगितले आहे याचे कारण त्यांना माहीत आहे की, तो आज नाही उद्या संसाराचा वीट येऊन परमार्थात येणार आहे. देवाचे स्मरण, देवाच स्मरण आम्ही ज्याला म्हणतो ते खरे स्मरण आहे का? आम्हाला सुखाचा नुसता भास झाला की आम्ही देवाला विसरतो. संकटाच्या वेळी त्याची

आठवण करतो. याला संत, स्मरण म्हणत नाहीत, जागृती म्हणत नाहीत. ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत त्याचे स्मरण, ज्या अनावश्यक आहेत त्याच विस्मरण म्हणजे का परमार्थ? मग हा परमार्थ नव्हे. जीव एका वेळेला फक्त एकाच अवस्थेत असतो. जागृती व स्वप्नाचा एकाच वेळी अनुभव घेऊ म्हटले तर घेता येणार नाही. रेषा ओलाडल्याशिवाय या अवस्थेतून त्या अवस्थेत जाता येणार नाही. एक एक पाऊल पुढे टाकणे, जे पदरात पडेल ते घेणे व पुन्हा पुढे पाऊल टाकणे अशी वृत्ती परमार्थात पाहिजे. परमार्थी कोण? जो प्रगतीवर आहे तो परमार्थी. निद्रेचा नाश झाल्याशिवाय जागृतीत जाता येत नाही. जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती यात आत्म्याचे भान नाही. या अवस्थात परमार्थ काय पदरात पडतो आहे? सुषुप्तीच्या पडद्याला धक्का बसला की जागृती आलीच. सुषुप्तीपलीकडेच परमात्मा आहे, आत्म्याची प्रचिती आहे. परंतु सुषुप्तीला टोकणाऱ्याचेच महाकर्म कठीण आहे. जीव निसर्गाने सुषुप्तीपर्यंत आक्रमण करतो व परत फिरतो. परंतु सद्गुरुकृपा असलेशिवाय सुषुप्तेपलिकडे प्रवेश नाही. तात्यासाहेबमहाराज सांगत असत, जो साधन करेल त्यावर कृपा होईल. साधनाच्या अभ्यासात जसजशी अवस्था बदलत जाते, तस तसा श्वसनाचा सूरदेखील बदलत जातो.

आपण व्यवहारात ज्याला जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती अवस्था म्हणतो त्या निसर्गतः सर्व जीवांना शरीराच्या योगाने अनुभवता येतात व त्या फक्त व्यवहाराच्या सोयीसाठी पाडल्या आहेत. खरी जागृती म्हणजे चैतन्याच्या स्मरणात येणे. चैतन्याच्या स्मरणात यायचे तरी कसे? काय चैतन्य दृश्य आहे, का त्याचे स्पर्शज्ञानाने व वासाने ज्ञान होतय! जो पदार्थ दृश्य नाही त्याच्या स्मरणात आपण येऊ शकतो का? मग त्या चैतन्याचे स्मरण व्हावे तरी कसे? चैतन्य द्रष्टा

तुकाराममहाराजांचेवर स्वप्नांत कृपा केली तर तुकाराममहाराज भागवतधर्माचे कळस झाले आणि सद्गुरूंनी प्रत्यक्ष दहादहा वेळां डोकेफोड करून उपदेश केला तरी आमचेवर त्याचा परिणाम नाही! ते गुरुही धन्य आणि तो शिष्यही धन्य. मग असे म्हणायचे आहे कां कीं आमचे सद्गुरु कच्चे, उपासना कच्ची? ज्याला परमार्थांत आपली प्रगती व्हावी असे वाटते, त्याला फार कडक नियम पाळावे लागतात. “पूज्यता डोळा न देखावी । स्वकिर्ती कानीं नायकावी । मी आमुका ऐसे नोहावी । सेची लोकां ॥” अशी वृत्ती अखंड पाहिजे. किर्ती स्वतःच्या कानाने कां ऐकू नये? तर कारण ती वृत्ती मग रहात नाही, अहंकार निर्माण होतो. अहंकार निर्माण झाला की अधोगतीला सुरुवांत झालीच. परमार्थांत वृत्ती शून्य झाली पाहिजे. स्वतःच्या आयुष्याची भूमिका ज्याने शून्य केली तो परमार्थाच्या टोकावर पोहोचलाच पाहिजे. स्वप्न हे एक शास्त्र आहे. कांही स्वप्ने सूचक असतात. कांही साक्षात्काराची असतात, कांही निरर्थक असतात. असे स्वप्नाचे वर्गीकरण आहे. व्यावहारिकदृष्ट्या ज्याला सुषुप्ती म्हणतात, त्यालाच परमार्थांत समाधीअवस्था म्हणतात. तेथेच अखंड अनुसंधान आहे. “गपकन अंधार” म्हणजे सुषुप्ती आणि “झपकन उजाडले” म्हणजे तुर्या सुषुप्ती अवस्था ओलांडेपर्यंतच काय तो थोडा त्रास आहे, आणि तुर्यावस्थेत एकदा प्रवेश झाला की पुढील मार्ग सुकर आहे.

विषय : निःशब्द उन्मनी

शब्दाचा ग्रास होऊन निःशब्दात रूपांतर झाले म्हणजे उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. या स्थितीपासूनच परमार्थातील अनुभव यायला लागतात. ही उन्मनी जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती व तुर्या यांचे पलीकडे आहे. शब्दानेच ज्ञान होते, व्यवहार होतो, ज्ञानाची परीक्षा शब्दानेच होते. जन्मजात ज्ञानाची, साधनाचे अभ्यासाचे ज्ञानाची, गुरुकृपेच्या ज्ञानाची, पुस्तकी ज्ञानाची किंमत, त्याची कल्पना, त्याच्या चार शब्दावरून कळते. कोणाला वाटेल परमार्थांत गप्पा मारायला पुष्कळ जागा आहे. परंतु हे जोपर्यंत कोणी आडवणारा मिळाला नाही तोपर्यंत. या शब्दानेच मंत्राची रचना आहे व मंत्राने सिद्धी आहे. आपण बोलतो त्यात सर्व अक्षरे येतातच, म्हणून कधी मंत्र आपोआप बनून सिद्धी झाली आहे काय? “योजकस्तत्र दुर्लभः” अशी परिस्थिती आहे. साधनाच्या क्रियेचे ज्ञान, साधनांतील अनुभवाचे ज्ञान शब्दाशिवाय होत नाही. परंतु प्रत्यक्ष अनुभवांत शब्द नाही. आकाशाचा गुणच शब्दगुण आहे. ज्याप्रमाणे कढ गेल्याशिवाय व वाफ जिरल्याशिवाय भात होत नाही, तद्वत् साधनात कढ गेला नसेल आणि वाफ जिरली नसेल तर ते प्राप्त होणार नाही. परमार्थाचे ज्ञान ज्या शब्दाने होते त्याला फार किंमत आहे, त्याशिवाय निःशब्दात जाता येत नाही. शब्दाची उत्पत्ती आकाशात आहे. आकाशाचा गुण शब्दगुण आहे. ज्याप्रमाणे पितळ काळे पडण्याचा गुणधर्म नाहीसा झाल्यास, सोने वेगळे नाही, त्याप्रमाणे आकाशाचा शब्दगुण नाहीसा झाला की तेच ब्रह्म. आकाशात वायू मिसळला की ध्वनी होतो. हाच अनुहात. चैतन्याशिवाय जड नाही व जडाशिवाय चैतन्याचा अनुभव नाही ही चैतन्याची व जडाची संगती; मात्र जडाचे योगाने चैतन्याची अनुभूती घेता येते नाही. हे महत्त्वाचे आहे. शरीर २४ तास एका चौकटीत

पाहिजे व त्याशिवाय उन्मनी अवस्थेत जाता येत नाही.

आम्ही जे बोलतो, आम्ही जी उत्तरे देतो ती चामड्याच्या तोंडातून देतो. परंतु या शब्दातून निःशब्दात जाता येणार नाही. या शब्दांना सत्यता आहे. तोंडातून बाहेर पडलेले ध्वनी हे कायम रहातात. या शब्दांना नाश नाही. हे शब्द फोल नाहीत. आज असा शोध लागत आहे की तुकाराममहाराजांची कीर्तने, नाथमहाराजांची कीर्तने, सन, स्थान व वेळ समजल्यास टेपरेकॉर्डने रेकॉर्ड करता येतात. जगात दोन शक्ती आहेत. १.अध्यात्मिक २.अधिभौतिक. वरील अनुभव अधिभौतिक शास्त्राचा आहे. अध्यात्मिक विषय हा चर्चेचा विषय नाही, अभ्यासाचा आहे. जेथे शब्द उच्चारले जातात, तेथील स्थाणू आणि स्थाणू बोलत असतो. एकादा आत्मज्ञानी असेल, आत्मअभ्यासी असेल तर त्याला तात्यासाहेबमहाराजांची कीर्तने जशीच्यातशी आज ऐकायला मिळतील. या गप्पा नव्हेत. ऋषींनी जे वेद लिहून ठेवले ते असेच. त्यांनी आत्मअभ्यासानी ऐकले, पठण करुन जतन केले. ते त्यांनी लिहिलेले नाहीत, असेच हवेतून ऐकलेले आहेत. शब्दाला नाश नाही, ते विरत नाहीत म्हणून प्रत्येक गोष्ट विचाराने बोलावयास पाहिजे. जडसृष्टीतील जडशब्द हे व्यवहारात उपयोगी आहेत. परंतु ते परमार्थाला पूरक आहेत. आत्मानुभूतीचे तोंडातून बाहेर पडणारे शब्दच परंतु परमार्थाला पूरक. ज्या शब्दांतून निःशब्दांत जायचे व उन्मनीचा अनुभव घ्यायचा ते शब्द चैतन्याचे आहेत. भगवद्गीता हे चैतन्याचे शब्द आहेत. भगामध्ये रहाणारा जो भगवान(श्रीकृष्ण), त्याने सांगितलेली गीता म्हणून भगवद्गीता. जगांत खूप गीता आहेत. त्यांची यादी दासबोध्यात आहेच. परंतु कृष्णाने सांगितलेल्या गीतेला भगवद्गीता म्हणण्याचे कारण हे असे. “अक्षरे चैतन्याची । गीता गीत अनुवाद । अर्जुनाचे कर्णपुटी । तत्त्वनिनादे गोविंद ॥”(दादा) कृष्णाने अर्जुनाला दृष्टीद्वारा नेत्रसंकेत केला. “हृदयाहृदय एक झाले ।

ये हृदयीचे ते हृदयी घातले । द्वैत न मोडता केले । आपणाऐसे अर्जुना॥” कूटस्थ असलेल्या परमात्म्याची ॐ ही एकाक्षरी भाषा आहे. ॐकारातूनच वेद निर्माण झाले. ॐ हा अत्यंत प्रभावी शब्द आहे. ॐ हा चैतन्याचा ध्वनी आहे. चैतन्याची अनुभूती चैतन्याद्वारां चैतन्याने घ्यायची आहे आणि हाच खरा परमार्थ. आयुष्य हे चैतन्याच्या अनुभूतीचे एक साधन आहे. “आयुष्याच्या या साधने। सच्चिदानंद पदवी घेणे ॥” ॐ हा चैतन्याचा ध्वनी विलीन होणे म्हणजे निःशब्दता. परमात्म्याचा ध्वनी जेव्हा जीव ऐकतो, तेव्हा तो कोटून येतो याची आतुरता लागून, दृष्टीचा लय, लक्षाचा लय लागून वृत्ती अंतर्मुख झाली कीं ॐकाराच्या लहरी प्रथम वाढत जाऊन, नंतर कमी कमी होत, ज्या बिंदूत येऊन विलीन होतात, त्याठिकाणी निःशब्दता प्राप्त होते.

साच-लटकं बाजूस जाऊन जगात जे काही सत्य आहे, त्याचा अनुभव ज्या स्थितीत येतो ती उन्मनी. मनाची पूर्वावस्था म्हणजे उन्मनी. त्या अवस्थेत प्रत्यक्ष परमात्म्याची अनुभूती आहे. “उन्मनीच्या सुखा आत । पांडुरंग भेटी देत ॥” पांडुरंग आहे अंग ज्याचे अशा पांडुरंगाची, म्हणजे चैतन्याची, म्हणजेच आत्म्याची भेट, अनुभूती उन्मनी अवस्थेत होते. शब्द ज्या ठिकाणी कुंठीत होतो ती उन्मनी. तो शब्द कोणता हे आपण पाहिलेलेच आहे. परमार्थाची मुलभूत अवस्था म्हणजे उन्मनी. जीव जन्मास येण्यापूर्वी उन्मनी अवस्थेतच असतो. परंतु जन्माला आल्याबरोबर तो मनत्वात येतो. मनाचे आताचे स्वरूप पाण्यासारखे आहे. पाण्याला जशी गोडी, खारटपणा व इतर क्षार प्रमाणात असले म्हणजे पाण्याने तहान भागते परंतु वाफेच्या पाण्याने तहान भागत नाही, तशीच तुलना मन आणि उन्मनी यात आहे. मन पूर्वावस्थेत ब्रह्मरूप आहे. संकल्प नाही कीं विकल्प नाही. “तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी । सुखाचे शेजारी

एक अभ्यासाने व सदगुरुकृपेने येतात. जगात प्रत्येकाला आठवड्यांतून एक दिवस तरी सुट्टी असते. परंतु साधनाच्या नेमाला सुट्टी नाही. जोपर्यंत आमच्या शरीरात जीवन आहे, तोपर्यंत साधन चालले पाहिजे. चित्ताची तादात्म्यता व अनुसंधान अखंड पाहिजे. साधनाची बैठक चोवीस तास ठेवणे अशक्य आहे. जेव्हा बैठक ठेवणे अशक्य आहे तेव्हा लक्ष ठेवावे, लक्ष ठेवणे अवघड असेल तेव्हा अनुसंधान ठेवावे, असा अखंड अभ्यास राहिल्यास जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती, तुर्या व उन्मनी या प्रक्रिया आपोआप साधतात. साधनाला बसायला व दरवाजे बंद व्हायला अशी पुष्कळवेळा गाठ पडते. दरवाजे म्हणजे नवद्वारे. दरवाजे बंद झाले की वृत्तीला अंतर्मुखत्व प्राप्त होते, की मनाचे मनत्त्व उरतच नाही. ज्याप्रमाणे आपले शरीराशी चोवीस तास तादात्म्य आहे, त्याप्रमाणे चैतन्याचे अनुसंधान लागायला पाहिजे. यासाठी दर दहा दहा मिनिटांनी, असेल ते काम सोडून १-२ मिनिटे साधनात घालवावी म्हणजे २४ तास अनुसंधानात रहायची सवय होईल. या विषयाकडे ज्याचे असे अवधान प्राप्त झाले आहे, त्याला सुखाची प्राप्ती तेथेच आहे. श्वसनाची अवस्था प्रत्येक अवस्थेला बदलत असते व असे होत होत अशी एक अवस्था प्राप्त होते की त्याठिकाणी चैतन्य हे स्थिर आहे व आपले फक्त अस्तित्व तेथे आहे एवढेच ज्ञान उरले आहे.

विषय : वस्तुदर्शन / आत्मज्ञान

“वस्तु ते ओळखा सांडा रे कल्पना । नका आडराना जाऊ झणी ॥” कल्पनेचा निरास झाल्याशिवाय वस्तुची ओळख पटणार नाही. आपण जेव्हा साधनाला बसतो, तेव्हा कल्पनेची झुंबड उठते. इतरवेळा इतक्या कल्पना डोक्यात असत नाहीत. वस्तु नाही अशी एकही जागा नाही. परंतु साधकालाच त्याची ओळख पटते. परंतु हे सुद्धा गुरुकृपा असेल तर. परमार्थप्राप्ती ही गुरुकृपा असेल तरच होणार आहे. आपल्या कर्तृत्वाला, प्रयत्नाला तशी अर्थाअर्थी किंमत नाही. आपण परमेश्वराच्या प्राप्तीच्या आड येणाऱ्या वाटेपासून फक्त बाजूला राहिले पाहिजे. “विषय तो त्यांचा झाला नारायण । नावडे धनजन मातापिता ॥” आत्मप्राप्ती हा विषय झाल्याशिवाय त्याठिकाणी आवड उत्पन्न होणार नाही. आवडीशिवाय जीव सर्वभावात येणार नाही. साधन हे दृष्टी बनविण्याकरिता, कल्पना शून्य होण्याकरिता, आत्मवस्तु साधण्याकरिता आहे. जेणेकरून वस्तुचे दर्शन होईल ते साधन. “डोळा हा गाळूनी साधिले अंजन । निजी निजधन साठविले ॥” साधन अखंडत्वाने साधण्यासाठी चित्ताची धारणा साधणे महत्वाचे आहे. नेमासाठी अमकीच गोष्ट, परिस्थिती पाहिजे असे नाही. नेम होणाऱ्याचा नेम कोठेही होतो व न होणाऱ्याचा कोठेही व कोणत्याही परिस्थितीत होत नाही. आत्मवस्तुचे दर्शन हा आवडीचा विषय झालेला असल्यास वस्तु सतत समोर उभी राहणार. “मागेपुढे ब्रह्म दाटे । म्हणती देव आहे कोठे ॥”

“जे जे दिसे ते ते ब्रह्मरूप । पूजा ध्यान जप त्यासी नाही ॥” (नाथमहाराज). जर प्रत्येक ठिकाणी साधकाला वस्तु दिसत असेल, तर त्याला पूजा, ध्यान किंवा जप याची जरूरी नाही. त्याचा होणारा व्यवहार, प्रपंचसुद्धा परमार्थात जमा होतो. परमार्थात वस्तु दिसत

हा तर परमार्थ आहे. सद्गुरूंना सर्वस्व अर्पण केल्याशिवाय ज्ञान प्राप्त होत नाही. 'सर्वस्व अर्पण केले आहे' असे आपण म्हणून चालत नाही. 'सर्वस्व अर्पण झाले आहे' असे सद्गुरूंना वाटले पाहिजे.

सद्गुरूंना प्रसन्न करता आले नाही तर आपली धडगत लागणार नाही. सद्गुरूंच्या विरुद्ध अपील चालत नाही. ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांचाही वशिला उपयोगी पडणार नाही. सद्गुरूंच्याशिवाय ज्ञानप्राप्ती होत नाही. सद्गुरूंच्या कृपेशिवाय सर्वगत, सर्वस्थित, सर्वव्यापी शुद्ध आकाशतत्त्वाची प्राप्ती नाही. खऱ्या परमार्थाला शुद्ध आकाशाचे पुढे सुरवात आहे. म्हणून जेणे योगे सद्गुरू प्रसन्न होतील, प्रसन्न राहतील अशीच वाटचाल साधकाची पाहिजे.

आपला व्यवहार काय किंवा परमार्थ काय, सर्व कल्पनेचाच असतो. म्हणून अनुभवात फारकत होते. नातीगोतीसुद्धा कल्पनेचीच असतात. कल्पना दूर झाल्यावर साधन म्हणून दुसरे रहात नाही.

सद्गुरू जेव्हा सगुण असतात, तेव्हा त्यांची सेवा ५-१० मिनिटात संपू शकेल. त्यांची सेवा करणे फार सोपे असते. परंतु एकदा का ते निर्गुणरूपी झाले की, आपल्याला २४ तास दक्ष रहावे लागते. आपल्यावरील जबाबदारी फार वाढते, कारण ते सर्वव्यापी झालेले असल्याने बडगा मात्र ताबडतोब मिळतो. सद्गुरू असते तर त्यांनी काय केले असते, काय सांगितले असते या गोष्टी आपल्याला विचाराने ठरवाव्या लागतात. म्हणून निर्गुणरूपी सद्गुरूंची सेवा फार अवघड आहे.

विषय : अद्वैतसिद्धीचे दैवी गुण / लक्षण

ज्याला आपण द्वैत म्हणतो, ते खरे द्वैत नव्हे. प्रत्येक जीव अद्वैतप्रेमी आहे. वेळ घालविण्यासाठी चालू केलेल्या बुद्धिबळाच्या डावात काही कारणामुळे तोडीवर भांडण होते आणि काहीवेळा कायमचे वैमनस्य येते. या द्वैताला खरे द्वैत म्हणता येईल कां? परमेश्वराने एवढे सर्व निर्माण केले, ते लाथाळीसाठी नव्हे. परमेश्वराने प्रत्येकाला अशा पातळीवर ठेवले आहे की, जेणेकरून जीव त्याचेकडे वळेल. "आम्ही वैकुंठीचेवासी | आलो याची कारणासी | बोलिले जे ऋषी | साच भावे वर्ताया ||" (तुकाराममहाराज). आम्हीसुद्धा वैकुंठीचेच रहिवासी आहोत. परंतु आम्ही का आलो हे आपण विसरलो व संत विसरले नाहीत, म्हणून एवढी फारकत दिसते. ठरवून खेळ चालू ठेवल्यावर विरुद्धपार्टीचे दुःख मानावे काय? खेळातले भांडण हे खरे भांडण आहे काय? आमच्या आत द्वैत आहे, म्हणून बाहेरही द्वैत आपणाला दिसते. आम्ही कशाकरिता आलो ही भीती जो बाळगतो, त्याला अभयाची प्राप्ती आहे. आपले कसे आहे, बोलताना ध्येयवाद, प्रत्यक्ष आशावाद आणि परिणामी पोकळवाद. ज्या स्थितीत परमात्म्याने ठेवले, त्याचा उपयोग परमात्म्याच्या प्राप्तीकडे करून घेता येणे हाच ध्येयवाद. "आपुली आपण करा सोडवण | संसार बंधन तोडा वेगी ||" संसाराचा त्याग करून आपली सोडवणूक आपण करावयाची आहे. आपल्याला प्रपंचात बहुतेक सर्व शत्रू आहेत, मित्र नाहीतच. याचे कारण म्हणजे प्रपंच परमार्थाकरिता, द्वैत अद्वैताकरिता, व शरीर आत्म्याकरिता आहे याचा विचार आपण कधीच करत नाही व अनुभवतही नाही. अद्वैत हा ध्येयवाद असणे याचे नाव परमार्थ.

जो दैवी संपत्तीने युक्त झाला, तो ज्ञानी. ती संपत्ती प्राप्त

सत्त्वगुण. जीवनाचा विशिष्ट अर्क म्हणजे सत्त्वगुण.

“करी वृत्ती जो संथ तो संत जाणा ।” ज्याची वृत्ती संथ झाली ते संत. कोणी आपल्यापुरते संत असतात, म्हणजे फक्त त्यांचीच वृत्ती संथ झालेली असते. ज्यांच्या सानिध्यात दुसऱ्यांच्याही वृत्ती संथ होतात, ते खरेच संत. “संतचरणरज लागता सहज । वासनेचे बीज जळूनी जाय ॥” बाह्यतः ज्याला आपण संतचरणरज म्हणतो, ते कपाळाला लावून, वासनेचे बीज नाहीसे होईलच असे नाही. कारण आपण म्हणजे शरीर नव्हे. आपले जीवन आत आहे. सद्गुरू सोऽहंरूप, त्यांचे चरणही सोऽहंरूप. अर्थात त्यांचे रजःकण कसले असतील? त्याच जातीतले. ते चरणरज लागले तर मात्र वासनेचे बीजच नाहीसे होईल. हे जीवन अणुपेक्षाही लहान लहान अशा कणा कणांनी बनले आहे. या जीवनाच्या रजःकणाचे जे आकर्षण बाहेर आहे, तो रजोगुण. आधी अंधार, आता अंधार व मगही अंधार. एकंदरित सर्वत्र अंधार. हा तमोगुण. जीवनाला जो ब्रेक लागतो हा सत्त्वगुण. ब्रेक हा धोक्याचेवेळीच उपयोगात आणावयाचा असतो. हा नेहमीच लावून ठेवला तर गाडी पुढे जाणारच नाही. “तुका म्हणे मना पाहिजे अंकुश। नित्य नवा दिस जागृतिचा ॥” हा चरण साधकाने सतत समोर ठेवावा इतका महत्वाचा आहे. “तुका म्हणे एका सत्त्वाचे सामर्थ्य । करवी परमार्थ अहर्निश ॥” एकदा का सत्त्वगुण सहाय्य झाला की परमार्थ अहर्निश होतो, तो करावा लागत नाही. सद्गुरूकृपेने शुद्धसत्त्वगुण प्राप्त होतो. शुद्धसत्त्वगुण हीच सत्त्वसंशुद्धी! अद्वैतात आल्यानंतर अभय प्राप्त होते व तोच शुद्धसत्त्वगुण.

पृथ्वी म्हणजे जड, अज्ञान, अंधार. आपामध्ये आर्द्रता आहे. आर्द्रतेत उष्ण व थंड हे गुणधर्म आहेत. आपापासून पृथ्वीतत्त्व बनते. या उपाधीभूत जीवनात जडाचे अंश आहेत, म्हणजेच पृथ्वी आणि आप तत्त्व आहे. उपाधीभूत जीवनात जडाचे अंश म्हणून त्याचे

जडाकडे आकर्षण. पृथ्वी व आप या तत्त्वांना तमोगुण म्हणतात. ही पृथ्वी व आप तत्त्वे जीवनाशी इतकी संलग्न आहेत की त्यांचा निरास गुरूकृपेशिवाय होणारच नाही. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश हे सर्व मिळून उपाधीभूत जीवन बनले आहे. त्यांचा निरास होऊन शुद्ध आकाशतत्त्व राहते. तेव्हा यांचा निरास इतका सहजासहजी होत नाही. बिऱ्हाडकरू आपल्याला पाहिजे तेव्हा बिऱ्हाड सोडत नाहीत, तर घरमालक घर सोडेल काय? गुरूकृपेनेच हे साधेल. शास्त्रज्ञांनी या गोष्टींचा अभ्यास करावा आणि अनुभवावे. हा विषय कोणत्याही पुस्तकात आढळणार नाही.

“जेथे जातो तेथे तू माझा सांगाती ।” गुरूकृपा असेल तर ज्ञान होईल व पुढे पाऊले पडतील. कायापालट काय किंवा जीवनाचा पालट काय, एक सद्गुरूकृपाच करेल. या गोष्टी आमच्या हातात नाहीत. काल आपण पाहिले की जीवन हे बारीक बारीक अणुपेक्षाही लहान कणांनी बनले आहे. तेज व वायू ही त्या रजःकणांची दोन मुख्य तत्त्वे आहेत आणि ही एकमेकांशी संलग्न आहेत. तेज आहे म्हणून आर्द्रता आहे. आर्द्रतेत थंड व उष्ण असे गुणधर्म आहेत. जीवनातील जो तेजोमय प्रकाश, यालाच रजोगुण म्हणतात. “वायोसरशी वासना गेली” मेल्यानंतर जी वासना जाते, ती याच वायुबरोबर. वायु हा जो प्रवाही झाला आहे, त्यातील आकाश हा सत्त्वगुण. आकाश हा वायुचा अर्क आहे. “आकाशमार्गी गुप्तपंथ । जाणती योगी जे समर्थ । इतरासी हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ॥” (समर्थ). रज, तम, सत्व हे गुण समेत आले की, जीव अद्वैतस्थितीत येतो. यातून पुढे अभयात प्रवेश. अभय म्हणजे शुद्धसत्त्वगुण. ज्याप्रमाणे काहीवेळ अस्त असतो, की समुद्राला भरतीही नसते की ओहोटीही नसते, त्याप्रमाणे उपाधीभूत जीवन समधारणेत आले की सत्त्वगुण तोच. येथे मात्र चित्ताचे प्राबल्यच नाहीसे होते. म्हणून मन शून्यावस्थेत

त्याला माझं इतकं साधन झालं याचा अभिमान होत नाही किंवा एखादी गोष्ट राहिली म्हणून चुटपुट लागत नाही. संतमहात्म्यांशी वृत्तीने आपण संलग्न रहाणे फार महत्वाचे आहे. त्यांच्या वृत्तीशी आपली वृत्ती मिळाली तर आपल्या बुद्धित प्रकाश पडेल. मग आपोआप बुद्धीचा आत्मनिश्चय होऊन आत्मविश्वास निर्माण होतो व ज्ञान प्राप्त होते. हे ज्ञान कोणत्याही पुस्तकात आढळणार नाही हे अनुभवाने पटेल.

“ज्ञान म्हणजे काय आपणा जाणणे” (तुकाराममहाराज) आपण आपल्याला जाणणे याचे नांव आत्मज्ञान. आत्मा सर्वगत आहे, सर्वव्यापी आहे. आत्मा आहे म्हणून ज्ञान आहे. ज्ञानामुळे आत्मा उमगणार नाही. ज्या गोष्टीचे आपल्याला ज्ञान नाही, त्याचे अस्तित्व आपल्या दृष्टीने नाही. आजच्या जगात विज्ञानाची प्रगती जितकी होत आहे, तितके आपण आत्मज्ञानापासून लांब जात आहोत. आत्म्यामुळे जे ज्ञान होते, त्या ज्ञानाने आत्म्याला पहावे. आत्मा हा जवळचा आहे. तेव्हा आपण फक्त दूरचे पदार्थ, दूर करायचे. दूरचे पदार्थ जवळ केले की, आत्मा तादृश्यतः दूर जातो. दूरचे पदार्थ कोणते? ज्याला आपण जवळचे समजतो - उदा. देह, तेही दूरचे व जे दूरचेच आहेत, ते तर दूरचेच! आत्मज्ञानासाठी काही करावे लागत नाही. आम्ही आहोत हे कशामुळे येवढं कळलं की तेच आत्मज्ञान. जे ज्ञान कधीही बदलत नाही, ज्यात निश्चिती आहे, ज्यात शाश्वती आहे, ज्यात स्थिरता आहे असे हे आत्मज्ञान आहे. जो आपल्या स्वतःच्या अस्तित्वाचे ज्ञान एका विशिष्ट धूममध्ये सतत घेतो, त्यालाच आत्मज्ञान होईल. मग काय झाले किंवा काय झाले नाही याचा आग्रहही त्याच्याजवळ रहात नाही. इतका तो त्याच्याशी एकरूप व्हावयाला पाहिजे.

आत्म्याचे सुख आत्म्याच्या बैठकीवर, आत्म्याने घ्यायचे

याचे नाव आत्मज्ञान! ज्याच्या योगाने ज्ञान, अस्तित्व, जन्म, वाढ, शेवट (आता देहाच्या दृष्टीने), जो जन्माआधीही होता व मरणानंतरही राहणार आहे, याचे ज्ञान महत्वाचे आहे. ज्याची भिस्त प्रारंभीही होती व शेवटीही राहणार आणि ज्यावरच आता आपण आहोत त्या सूत्राकडे सतत पाहिले पाहिजे किंवा “म्हणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोच्छ्वासही प्रबंध होआवे । श्रीगुरूकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥” या सूत्राचे अनुसंधान हाच जप. कोणताही व्यवहार करताना, एवढेच काय झोपल्यावरसुद्धा श्रवण होणे जरूरीचे आहे. बाह्यतःसुद्धा सूत्र न तोडता, मणी फक्त बाजूला सारले की ते सूत्र दिसणार आहे. मणी हा देह आणि सूत्र हे देहात चाललेली अनुस्युत अशी वायुची क्रिया. मरण्याची क्रिया रोज झोपेत होत असते. म्हणून झोप कशी लागते याचा अभ्यास ठेवायचा. मरणाचेवेळी परलोक दृष्टीसमोर असतो व इहलोक सुटलेला असतो आणि त्यामुळे जीव गोंधळून जाऊन या सूत्राकडे त्याचे दुर्लक्ष होते. सूत्रावर लक्ष केंद्रित झाल्यावर इंद्रिये आपोआप विकल पावतात आणि शरीराला शैथिल्य येते. सद्गुरूकृपा असेल तर स्वतःसिद्ध जीवनाचा आनंद आपल्याला मिळेल. पण त्यासाठी आपण आपल्या जागेवर पाहिजे. हीच आवश्यकता साधनात देखील पाहिजे. तेव्हा एका विशिष्ट धूममध्ये जीवनाच्या सूत्राशी सतत सर्वभावाने निगडित रहाणे हेच आत्मज्ञान.

आवडीच्या विषयावर दृष्टी ठेवता येत नसेल तर कदाचित, पण लक्ष मात्र खास ठेवता येते. लक्ष त्या विषयावर असले म्हणजे व्यवहार अडतो असे नाही. हा अनुभव आपल्या प्रत्येकाला आहे. “आले भागा ते करितो । तुझे नाम उच्चारितो ॥” अशी संतांची वृत्ती असते. जगताना जाते काय याचे ज्ञान क्षणाक्षणाला होणे याचे नाव आत्मज्ञान व संतांचे लक्ष नेहमी त्यावर असते. “आत्मा कोण, अनात्मा

आहे. आमचे कसे आहे की, जी गोष्ट गुप्त ठेवायला पाहिजे त्याची जाहिरात “टाईम्स”मध्ये प्रथम येते व जी उघड झाली तरी चालेल तेथे अगदी वृद्ध निश्चय! या कानाची गोष्ट त्या कानाला समजणार नाही. येथेच दिशाभूल होऊन अनुभवात तफावत होते. “दिनु तैसी रजनी । मज अवस्था लावोनि गेला गे माये ॥” (ज्ञानेश्वर). ही अवस्था परमेश्वराने निर्माण केली व सद्गुरूंनी दाखवून दिली. सद्गुरूंनी ही अवस्था आपणाला दाखविली नसती, तर त्याचे ज्ञानही आपणाला झाले नसते. म्हणून परमेश्वरापेक्षाही सद्गुरूच श्रेष्ठ. एकदा साधनात ती अवस्था आली की, बसल्या बैठकीला ज्ञान होते, साधनात लय लागतो, लयात प्रलय होऊन जीवाशिवाची गाठ पडते. आपण साधनात लयात प्रलय होऊ लागला की ताडकन् उठतो, कारण प्रलय होऊ न देण्याचाच आमचा निग्रह असतो. मग ते ज्ञान तरी कसे होणार व समाधान तरी कसे मिळणार.

“कंठ आणि ऊर झालेसे जीवन । परतले मन मागुते की॥”
 कंठ आणि ऊर एकरूप होणे हा सहजयोग. यातील पहिली पायरी म्हणजे १. “प्रथम तो पाय घातला पाण्यात । राहिली ही मात तुका म्हणे ॥” २. “घोट्याखाली शून्य झाले परब्रह्म । राहिले बोलणे येथोनिया ॥” ३. “गुडघ्या इतका गेला हा विरोन । आपो नारायण साठविला ॥” ४. “कंठ आणि ऊर झालेसे जीवन । परतले मन मागुते की ॥” ५. “कृष्ण विष्णु हरी गोविंद गोपाळ । मार्ग हा प्रांजळ वैकुंठीचा ॥” या झाल्या वैकुंठगमनाच्या पायऱ्या. वैकुंठगमन म्हणजे दिव्य जीवन. “जीवन हे जीवन ते होऊनिया ठेले । काय नोहे ऐसे पाहता पाहताची झाले ॥” हे जीवन त्या जीवनात मिळविण्याचा अभ्यास संतांनी रोज केला. आपली कल्पना आहे की, तुकाराममहाराज शेवटी वैकुंठाला गेले. परंतु ते रोज वैकुंठाला जात होते व येत होते.

विमान उडवायचाच त्यांचा रोजचा अभ्यास असावयाचा. तो साधण्यासाठी काही संत जगापासून आपणहून बाजूला झाले, काहींनी जगाला बाजूला सारले, दोघांचे उद्दिष्ट एकच की, वायुत वायु मिळविणे. योग म्हणून मग दुसरा काही रहात नाही. जीवनात जीवन मिळविणे हीच योगस्थिती.

“दिनु तैसी रजनी । मज अवस्था लावूनी गेला गे माये ।”
 दिक् मुळे काळ. दिक् व काल या गती आहेत. यालाच इडा पिंगला म्हणतात. आकाश आहे म्हणून दिक्-काल गती आहेत. आत्मा हा दिक्कालातीत आहे. “दिनु तैसी रजनी” ही अवस्था शुद्ध आकाशरूप जीवन झाले तर आहे. ‘जीवन हे जीवन ते होऊनिया ठेले । काय नोहे पाहता पाहता ऐसेची झाले ॥’ प्रथम ‘दिनु तैसी रजनी’ ही अवस्था, मग त्यातून “जीवन हे जीवन ते होऊनिया ठेले । काय नोहे पाहता पाहता ऐसेची झाले ॥” हा अनुभव, या अनुभवानंतर अवस्थात्मक ज्ञान, व हे ज्ञान झाले की परमात्म्याशिवाय अनुभवच येत नाही. संतांचे अनुभव निराळे व आमचे निराळे, याला कारण एकच. कारण ते व आपण एक नव्हेत. सामान्य जीव देह टाकतो म्हणजे सापाने कात टाकल्याप्रमाणे टाकतो. कात टाकल्यावर साप पुनः ताजातवाना होतो. त्याचप्रमाणे हा देह टाकून जीव ताजातवाना होऊन दुसरा देह घेतो. संतांनी देह टाकला तो टाकलाच. तो वायुरूपच करून टाकला. “धुताचं मोती जळी हारपलं सखोल मोठ पाणी । चला जाऊ सहा चार अठराजणी ॥”. आपण ज्यावर जगलो आहे ते म्हणजे पाणी. त्यालाच शुद्धरूप जीवन म्हणतात. तुकाराममहाराजांचे निर्याणाचे अंभंग हे निर्याणाचे नव्हेत. ते निर्याणापूर्वी केलेले नव्हेत. ते साधनांतील अनुभव आहेत. निर्याणाचे अंभंग म्हणजे तुकाराममहाराजांनी आपले दिव्य जीवन कसे व्यतीत केले ते सांगितले आहे. लोक एकमेकावर

याचे कंठ हे जंक्शन (Junction) आहे. मन व प्राण हे स्वतंत्र आहेत. ऑपरेशनच्यावेळी भूल देतात म्हणजे मनाचे कार्य थांबवितात. परंतु प्राण गेलेला नसतो. प्राण गेल्यावर ऑपरेशनचा उपयोग होत नाही. प्राणाशिवाय व्यवहार घडत नाही. म्हणून प्राणालाच आत्मा म्हटले आहे. शून्याचे ज्ञान झाल्याशिवाय आत्मा उमजणार नाही. “शून्य शोधिले नाही जेणे | काय विवरण केले तेणे | अज्ञान मूर्खपणे | गाढव जीणे पशूचे ||” (ज्ञानेश्वरमहाराज) शून्याचे ज्ञान होण्यासाठी आत जी कटकट चालू आहे, त्यावर सर्व भावाने लक्ष रहाणे आवश्यक आहे. “वाजतसे बोंब कोणी नायकित्ती कानी | राम राम न म्हणे तया थोर झाली हानी ||” (ऊर म्हणजे हृदय. “पंचछिद्र युतं मासं अंतराकाश संयुतं | स एव हृदयन्नाम |”) “तुका म्हणे हो का काही | गळ दिला विठ्ठल पायी ||” फक्त आपले आपण आपल्या ठिकाणी पाहिजे, मग शरीर व मन कोठे का जाईना! आपण आपल्या ठिकाणी असणे हाच सहजयोग.

विभाग २

तुकाराममहाराजांचे १६ अभंगांवरील प्रवचने

असेल तरच याचा उकल होईल. “अखंड ध्यान लागले जना परी ते समजेना । नित्य निरंतर सन्निध आहे परी ते उमजेना ॥” जे नित्य आणि निरंतर आहे, त्याचाच विसर आपल्याला पडलेला आहे. त्याकडे लक्ष केंद्रित झाले तर, आत्मसाक्षात्कार दूर नाही. डोळ्यात भरलेले (तेज) डोळे भरून पहाणे म्हणजे ध्यान. तुकाराममहाराज म्हणतात, “राहो आता हेचि ध्यान । डोळा मन लंपट ॥” यावरून डोळा आणि मन याचे निकटचे संबंध दर्शवितात. “राघोबाचे रूप पहाता न दिसे । डोळा भरलीसे सर्वकाळ ॥” समर्थ म्हणतात, राघोबाचे रूप डोळ्यात भरले आहे, पण ते या डोळ्यांनी पाहता येत नाही. त्यासाठी अंतर्मुख होणे जरूरीचे आहे. “केशवाचे ध्यान धरोनी अंतरी। मृत्तिकेमाझारी नाचतसे ॥” दृश्याचा लय झाला म्हणजे देवाचे दर्शन आहे. “तुका म्हणे जग बुडे । देव डोळ्यात सापडे ॥” डोळ्याशी मनाचे तादात्म्य झाले की, डोळ्यात असलेली वस्तु दिसते व याच वस्तुचे ध्यान लागते. जशी गंगा मोकळी आहे, प्रवाही आहे, तसे मन व्हावयास पाहिजे. “तुका म्हणे मोकळे मन । शुद्ध पुण्य हा लाभ॥” मन हे जात्याच लबाड आहे, पण ते परमार्थात चालत नाही. “सदा सर्वदा मोकळी वृत्ती राहे ।” असे समर्थ म्हणतात. मन कसे आहे हे आमचे आम्हालाही समजत नाही. मनाची चंचलता ही चेहऱ्यावरील हालचालीवरून समजते. चेहऱ्यावरील भावांवरून मन ओळखता येते. पण हेसुद्धा अभ्यासाने समजते. “संकल्प विकल्पात्मकं मनः” असे जगद्गुरू सांगतात. “शरीरामार्फत चैतन्याच्याद्वारा दृश्याशी तादात्म्य म्हणजे मन”, ही मनाची व्याख्या आहे. संकल्प-विकल्परहित मन झाले की त्यालाच मोकळी वृत्ती म्हणतात. ही मोकळीवृत्ती राहण्यालाही जे अखंड आहे, नित्य आहे, निरंतर आहे त्यावर दृष्टी ठेवून, लक्ष केंद्रिभूत झाले की नटनाम परमात्म्याची अनुभूती येते. मोकळीवृत्ती हिलाच गंगाजळाची उपमा दिली आहे. मुक्ताबाई म्हणतात, “गंगाजळ हृदय करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा॥” तर

तुकाराममहाराज म्हणतात, “सर्वांग निर्मळ चित्त जैसे गंगाजळ।” ज्याची वृत्ती मोकळी झाली त्याचे सर्वांग निर्मळ असे तुकाराममहाराज सांगतात. गंगा काय करते, “गंगा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा। पापं तापं च दैन्यं च हरेत श्रीगुरुदर्शनम् ॥” गंगा स्नान केले तर पापांचा नाश होतो, पण वृत्तीत फरक व्हावयास नको का? वृत्तीत फरक पडत नसेल तर तीर्थक्षेत्रास जाऊन तरी काय उपयोग? “अन्य क्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति । पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥” आम्ही पुण्यक्षेत्राला जातो, पण देवासाठी म्हणून नव्हे. तुम्ही होतात ना म्हणून तीर्थयात्रा घडली, तुमच्यासाठी आम्ही आलो हीच भावना असेल तर तीर्थक्षेत्रास जायचे तरी कशाला? “देव देव ऐसे म्हणे माझे मन । पाणी आणि पाषाण दिसतसे॥” (श्रीनामदेवमहाराज). “जैसी गंगा वाहे तैसे ज्याचे मन । भगवंत जाण तयाजवळी ॥” गंगा, मन आणि भगवंत यांचा निकटचा संबंध आहे. मग ही गंगा कोणती? “षड्चक्रावरी त्रिकुटाभीतरी । त्रिवेणी सुंदरी गंगा वाहे ॥” या षड्चक्रावर त्रिकुटस्थानात जो चैतन्याचा आविष्कार अनुभवाला येतो ती गंगा, खरी गंगा आहे. ही अवस्था गुरुकृपेने साधली तर मन म्हणजेच गंगा आहे. ज्याला चैतन्य दिसते त्याला काळेबेरे कसे दिसणार? “गंगा न जाऊं जमुना न जाऊं ना कोई तीरथ न्हाऊं । अडसट तीरथ हें घट भीतर । वाहूँ को मन मल धुऊँ । गुरुजी मैं तो एक निरंजन ध्याऊँ ॥” असे मच्छिंद्रनाथ सांगतात. अशा निरंजनाचे ज्यांना अखंड ध्यान लागले त्या ब्रह्मचैतन्य महाराजांनी माण नदीला माणगंगाच म्हटले. चिमडच्या महाराजांनी तापनाशी तीर्थ म्हणजेच गंगा असे सांगितले. दत्तगुरूंनी अमरजा नदीला गंगाच संबोधिले, तर वसगड्याचे प्रल्हादमहाराज वेरळा नदीलाच गंगा म्हणत असत. “मनमो गंगा मनमो काशी । मनमो स्नान करे ॥१॥ तीरथ कौन करे हमारो । तीरथ कौन करे ॥धु॥ मनमो आसन मनमो कडासन । मनमो ध्यान करे ॥२॥ मनमो

अभंग - ५

ज्याची त्याला पदवी इतरा न साजे । संताला उमजे आत्मसुख ॥१॥
आत्मसुख घ्यारे उघडा ज्ञानदृष्टी । वाऊगी चाऊटी नका करू ॥२॥
नका करू काही संतसंग धरा । पूर्वीचा हा दौरा उगवेल ॥३॥
उगवेल प्रारब्ध संतसंगे करूनी । प्रत्यक्ष पुराणी वर्णियेले ॥४॥
वर्णियेली किर्ती नामरूप घोष । जातील ते दोष तुका म्हणे ॥५॥

जो स्वात्मानुभवी आहे त्यालाच पदवी, इतराला नाही असे तुकाराममहाराज म्हणतात. पदव्या दोन प्रकारच्या असतात. १. एकदा दिल्या की दिल्या. त्या काढून घेण्याचा प्रश्नच संभवत नाही. अगदी एम.ए.चा एमएडी (मॅड) झाला तरीसुद्धा. २. दुसरा प्रकार म्हणजे दिलेल्या पदव्या काढून घेता येतात. दोन्ही प्रकार आपणास परिचित आहेत. जो पदवी संपादन करतो, त्याची ओळखच नाही, तर पदवी संपादन करणारा कोण? काय हे शरीर पदवी संपादन करते का? जो तो जीव काही तरी होण्याच्या मागे नेहमी असतो. “झालो ऐसे म्हणे तो काहीच नव्हे” असे ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. जो जीव काही होण्याच्यामागे लागला तो स्वरूपापासून दुरावला व जो काही होण्याच्यामागे नाही तो स्वरूपाजवळ आला हे निश्चित समजावे. जे आहे आहे म्हणताना नाही असे होते, ते जे आहे ते शोधावयास नको का? हे काहीतरी आहे असे जीवाला वाटत असते व म्हणून दिशाभूल होते. “असे ते न दिसे नसे ते आभासे । झाकोळला असे आत्मनाथ ॥” (निवृत्तीनाथ). आकाशातून सर्व निर्माण झाले आहे. आकाश म्हणजे काय? तर शून्यच आहे. ज्या शून्यातून बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार सर्व झाले त्याचा अंतिम परिणाम कशात होईल, तर शून्यातच. आकाशाचा चमत्कार म्हणजे जग आहे. आकाश म्हणजे काय? तर काही नाही. आकाशावर प्राणाचा संघात

म्हणजेच विश्वाची उत्पत्ती. प्रत्येकाने जे आहे म्हणता म्हणता नाही असे होते, असे जे आहे ते अनुभवावे; “देव आहे ऐसे वदवावे वाणी । नाही ऐसे मनी अनुभवावे ॥” असे श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात. हल्लीचे वादी लोक सुताने स्वर्गाला जातात. या एका चरणाने तर ते गहजब उठवतील. हल्लीचे सर्व वाद तुकाराममहाराजांच्या अभंगावर आधारभूत आहेत. असणेपणा हा दगडधोंड्यापासून सर्वात सारखा आहे. विश्वाची किंमत ज्या एका चैतन्यामुळे आली, त्या चैतन्याचे किती महत्व आहे हे सांगायला पाहिजे कां? त्या चैतन्याची किंमत त्याला यायलाच पाहिजे. असणे व होणे यात फरक आहे. जडाच्या पदव्या जडाबरोबर नाहीशा होतात. ज्यांनी जे आहे त्याला जाणले ते संत झाले व ते संत अजरामर झाले. पाषाणयुगाचे अंतिम जसे विज्ञान तसे विज्ञानाचे अंतिम पाषाणयुगात होणार हे प्रत्येकाने लक्षात ठेवावे. विज्ञानाची फळे चाखायला गोड वाटतात, पण परिणाम वाईट आहेत. जड ते जड व चैतन्य ते चैतन्य. ब्रह्मचैतन्य, परमहंस, गुरुलिंगजंगम, गोब्राह्मणप्रतिपालक या अशा संपादन केलेल्या पदव्या काढून घेता येत नाहीत. एकाची सर एकाला येत नाही. “ज्याचे सुख त्याला सुख त्याला । काय असे भलत्याला ॥ध्रु॥ एक जेऊनी तृप्त झाला । एक हाका मारी अन्नाला ॥१॥ एक नदी उतरोनि गेला । एक हाका मारी तारुला ॥२॥ एक मोक्षमार्गी गेला । एक अधोगती चालिला ॥३॥ तुका वैकुंठासी गेला । हाका मारितो लोकाला ॥४॥” असणेपणा समजल्याशिवाय पदवी प्राप्त होत नाही. “ज्याची त्याला पदवी येराला न साजे । संताला उमजे आत्मसुख ॥” परमार्थात आचाराला महत्व फार आहे. तसे व्यवहारात नाही. परमार्थात अनुसंधान संपादन करणे हे अवघड आहे. बरं ते संपादन झाले तर निसर्गातच ते सुटावे असे प्रसंग टाळावे म्हटले तरी टाळले जात नाही. ते सुटले तर कळतही नाही. हे जर कळले तर अनुसंधान

जाय अभिमान देशोधडी ॥” राम ज्याने म्हटला त्याचे पहिले लक्षण म्हणजे त्याचेजवळील काम व क्रोध नाहीसे होऊन, अहंकार तिळमात्र देखील रहात नाही. “देहभाव जेथे विरे । ऐसे साधन दिले पुरे ॥ बापरखुमादेवीवरे । विठ्ठलुरे ॥ शिवनाम शीतळ मुखी ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). असे साधन साधल्यावर देहभावच शिल्लक रहात नाही. असे साधन करवून घेणे हेसुद्धा महाराजांच्या हातात आहे. सर्वच त्यांच्या हातात आहे. देहभाव नाहीसा झाल्याशिवाय चैतन्याचा साक्षात्कार होत नाही व साक्षात्कार झाल्याशिवाय पदवी प्राप्त होत नाही.

चैतन्याशी तादात्म्य होणारा चैतन्यरूपच होतो. “देव पहावया गेलो । तव तो अंगे देवचि झालो ॥” देव पहाता पहाता पाहणारा देवच होतो. “पाहता हो हरी पाहता हो । ध्यान लागले या चित्ता हो ॥” पहाणे म्हणजेच ध्यान. ध्यान म्हणून काही वेगळे नाही. “देवचि झाले अंगे । देवा भजता सानुरागे ॥१॥ कबीर सेना सूरदास। नरसिंह मेहता भानुदास ॥२॥ निळा म्हणे जनार्दन एका । देवचि होऊनि ठेला तुका ॥३॥” तळमळीने देवाची भक्ती केली म्हणून कबीर, सेना वगैरे देवच झाले. आमच्या भक्तीत तळमळ असते का? मग अनुभव कसा यावा? जाणून घ्यायला पाहिजे मी काय म्हणतो ते. “राम म्हणता रामचि होईजे । पदी बैसोनी पदवी घेईजे ॥” ‘राम म्हण’ म्हणून कोणी म्हणणार नाही आणि ते इतके सोपेही नाही. राम म्हणणे हा एक अभ्यास आहे. ही एक अवस्था आहे. परमार्थ किती मुरला आहे हे दृष्टीवरून ओळखता येते. श्रीतात्यासाहेबमहाराजांच्या कीर्तनात साधन करणारी मंडळीच पुढे बसत असत. बाकीची लांब बसत. ती इतकी लांब बसत की, त्यांची दृष्टी पाहता येणे शक्य होणार नाही. श्रीतात्यासाहेबमहाराज साधन केलेल्याकडेच कीर्तनात पहात, इतरांकडे त्यांचे लक्षही जात नसे. संतांचे ज्ञान हे अनुभवाचे

ज्ञान असते. म्हणून त्यांच्या बोलण्या, चालण्यात लेचेपणा दिसत नाही. ते जे बोलतात, ते अगदी ठोस बोलतात. मिळमिळीतपणा नसतो. लोकांना पटेल इतक्या सोप्या भाषेत ते सांगतात. परमार्थ ज्ञान हे अवस्थात्मक ज्ञान आहे. अवस्थेतून ज्ञान येते, ज्ञानातून अवस्था येत नाही. शिकागोला धर्मपरिषदेत स्वामी विवेकानंद जे बोलले, ते रामकृष्ण परमहंसांचे स्मरण करून! त्या अवस्थेत गुरुकृपेने त्यांना ज्ञान झाले. अवस्थात्मक ज्ञानी व ज्ञानात्मक अवस्था प्राप्त झालेले दोघेही दिसायला सारखेच दिसतात. चैतन्यामुळे ज्ञान का ज्ञानामुळे चैतन्य? तर चैतन्यामुळे ज्ञान हेच खरे आहे. ज्याठिकाणी ज्ञानही रहात नाही व विज्ञानही रहात नाही, तेथे ज्ञानामुळे चैतन्य म्हणता येईल का? नाही. कारण चैतन्याची अनुभूती येत असताना देहभावही रहात नाही, तर ज्ञान विज्ञानाचा प्रश्नच उद्भवत नाही. ज्याला अनुभव आहे व तो जो विषय स्पष्ट करतो, त्याची तडफच वेगळी असते. कदाचित हेही शक्य आहे की, अनुभव आहे, ज्ञान आहे, पण विषय स्पष्ट करण्याची तडफ नाही. तर काही ठिकाणी नुसती ज्ञानामुळे तडफ आहे, पण अनुभव नाही. अनुभवाने ज्ञान वाढते. अनुभव अभ्यासाने वाढतो. अभ्यास गुरुकृपेने होतो. “दोघे दिसताती सारखी । वर्म जाणे तो पारखी ॥१॥ एका लागली समाधी। एका निद्रा नाही शुद्धी ॥२॥” समाधी अवस्थेतील जीव व निद्रावस्थेतील जीव, दिसायला दोघे सारखेच दिसतात. ज्याची समाधी लागलेली असते, तिला उतरवता येते. जो झोपी गेलेला असतो, त्याला जागे करता येते. समाधी लागलीच नसेल तर ती उतरवता येत नाही. झोपी गेलेलाच नसेल तर त्याला जागा कसे करायचे? विद्यार्थी भेटला तर आपण त्याला, ‘अभ्यास काय म्हणतो’ असे विचारतो, व्यापाऱ्याला ‘नफा किती झाला’ विचारतो, परमार्थी माणसाला ‘अनुभव काय आला’ विचारतो. परमार्थ म्हटल्यावर तो

होते. “सर्व साधू जाता काहीच साधेना । उपाय योजना व्यर्थ गेली ॥ प्रपंच परमार्थ संपादिन दोन्ही । नव्हे ते करणी स्वहिताची ॥” परमार्थ काय किंवा प्रपंच काय, साध्य साधण्यासाठी कुठेतरी चिकाटी धरावीच लागेल. “एक तास राहिला खट्टांगरायासी। भाग्यदशा त्यासी प्राप्त झाली ॥” खट्टांगरायाला तळमळ लागली म्हणून त्याला भाग्यदशा प्राप्त झाली. निरालंब म्हणजे काय? “आलंब नव्हे ते निरालंब पाहे ।” (समर्थ). घड्याळाचा लंबक हालतो तो आलंब आणि ज्या धक्याने तो हालतो ते निरालंब. श्वासोच्छ्वास हा आलंब आहे. ज्या प्राणाच्या धक्यावर तो चालतो, ते स्थान निरालंब आहे. “प्राणापान ऊर्ध्वचि वाहता ।” येथे जो प्राणापान आहे, तो प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान या पंचप्राणातील नव्हे. येथे श्वासोच्छ्वासालाच प्राणापान म्हटले आहे. “तुका म्हणे जीवी शिव। हाचि येथीचा अनुभव ॥” जीवाने शिवाला पहाणे हाच अनुभव सातत्याने रहातो. या आत्मसुखाने जे तृप्त झाले, त्यांना बाह्य सुखदुःखाची झळ पोहोचत नाही. बाह्य सुखदुःखाची झळ पोहोचायला हा देहावरच कोठे असतो? “सुखदुःखाची आभाळे । येती जाती आपुल्या काळे ॥” आत्म्याचे केवळ सुख म्हणजे आत्मसुख. संतांनी ते उपभोगले म्हणून त्यांचे महत्व. शरीर नव्हे तो आत्मा आणि आत्मा नव्हे ते शरीर. शरीराने आत्मानुभूती घेता येत नाही, परंतु शरीर टाकल्यास आत्मा रहात नाही. हा विषय आपण पाहिला आहे. “आत्मा कोण अनात्मा कैचा याचा करितो शोध रे ।” हा शोध घेणे फार महत्वाचे आहे. “सोऽहंआत्मा स्वानंदघन ।” असे श्रीसमर्थ म्हणतात. “गुण निर्गुण आटले । सोऽहरूप ते मिळाले ॥” या स्वानंदघन आत्म्याशी एकरूप झाले ते संत. “साधु दिसती वेगळाले। परी ते स्वरूपी मिळाले ॥” हे संत श्रेष्ठ, ते कनिष्ठ असे कधीही म्हणू नये. जरी ते देहाने वेगळे असले, तरी ते स्वरूप साक्षात्कारी असतात.

एम.ए.पर्यंत क्लास, पीएच. डी. ला क्लास असतो का? तसेच साधुसंतांच्या बाबतीत आहे. संत कोण? “करी वृत्ती संथ तो संत जाणा । दुराशा गुणे तो नव्हे दैन्यवाणा ॥ उपाधी देहबुद्धीते वाढविते। परि सज्जना केवी बाधू शके ते ॥” (समर्थ). ज्याची वृत्ती संथ झाली तो संत. ज्याच्या परिसरात गेल्यावर क्षणभर का होईना, जाणाऱ्याच्या वृत्ती संथ होतात, तो संत. सर्व गोष्टी होतात, पण मन बदलू म्हणून बदलू शकत नाही. दुराशेने दैन्यवाणा झाला नाही तो संत. “दुराशा नको रे परस्त्री धनाची । नको तू करू नीच सेवा जनाची ॥ पराधीन कैचा भला दिससी रे । हरे राम हा मंत्र सोपा जपा रे ॥” (श्रीसमर्थ). उपाधीच्या योगाने माणूस स्वार्थी बनतो. ‘स्व’ चा अर्थ कळला, तोच परमार्थी. “तेचि संत तेचि संत । ज्यांचा हेत विठ्ठली ॥” कितीही गुप्तता ठेवायची झाली तरी कोठे ना कोठे तरी हेतू प्रगट झाल्याशिवाय राहणार नाही. “तुका म्हणे चाखूनी सांगे । मज अनुभव आहे अंगे ॥” आत्मसुख हे देह, मन, चित्त, बुद्धी या सर्वांपासून लांब आहे. बुद्धीवादाने आत्मसुख किंवा विचार करून परमार्थ कळणार नाही. अख्खा जन्म ज्याचा व्हरायटीमध्ये गेला, त्याला आत्मसुखाची गोडी वाटणार नाही. यात जे काही सुख आहे, ते त्यात नाही व त्यात जे सुख आहे ते यात नाही. ते सुख हे निर्भेळ सुख आहे. आत्मसुखाशी तादात्म्य झाल्यावर केवळ आत्मसुखच आहे. ते सुख अखंड असते. तेथे मनाचा लय होतो. “आत्मसुख घ्यारे उघडा ज्ञानदृष्टी । वाऊगी चाऊटी नका करू ॥” आत्मसुख होण्याकरिता ज्ञानदृष्टी उघडायला पाहिजे. आत्मप्रकाशाने होणारे ज्ञान ते स्थिर ज्ञान व देहाने होणारे ज्ञान हे अस्थिर आहे. अस्थिर ज्ञानाचा परिणाम अस्थिरतेतच होतो. इतर ज्ञानासारखे आत्मसुखात वैचित्र्य नाही. हे विश्व वैचित्र्यपूर्ण आहे. म्हणून आत्मसुखाची कोणास गोडी नाही. कालचा अनुभव आज व आजचाच उद्या आत्मसुखात

आणि वासना घेऊन श्वास बाहेर पडला तर पुनर्जन्म होणार हे निश्चित समजायचे. सोऽहंच्या सकारातून हकार निर्माण झाला, हकारातून आकार आला, आकारात अहंकार निर्माण झाला, अहंकारामुळे दोष निर्माण होऊन दोषयुक्त जीवाचा जन्म झाला. “जन्मा येऊनी काय केले । तुवा मुद्दल गमाविले ॥१॥ केली गाठोडीची नासी । पुढे भीकचि मागसी ॥२॥ का रे न फिरसी माघारा । अजुनी तरी फजितखोरा ॥३॥” श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात, जन्माला आल्यापासून चैतन्याच्या विस्मृतीत उभे आयुष्य गेले, निदान आता तरी सावध हो. “तरीच जन्मा यावे । दास विठ्ठलाचे व्हावे ॥” चैतन्याच्या विस्मृतीत जन्म गेला तर आई-वडिलांना विसरल्यासारखे आहे. चैतन्यामुळे आईवडील, चैतन्यामुळे स्त्रीपुरुष, चैतन्यामुळे मुलंबाळं, चैतन्यामुळेच सर्वकाही आहे, म्हणून चैतन्य पहायचे. “नर नारी बाळे अवघा नारायण । ऐसे माझे मन करी देवा ॥” तुकाराममहाराज म्हणतात, चैतन्याशिवाय काही दिसायचे नाही, असे देवा माझे कर. “जे जे भेटे भूत । ते ते मानिजे भगवंत ॥” मानणे म्हणजे अनुभवणे. चैतन्याचा शब्द याचा उकल होण्यास संतांच्या कृपेची नितांत आवश्यकता आहे. म्हणून संतांना महत्व प्राप्त झाले आहे. “धन्य आजि दिन संत दर्शनाचा । अनंता जन्मीचा शीण गेला ॥१॥ मज वाटे त्यासी आलिंगन द्यावे । कदा न सोडावे चरण त्यांचे ॥२॥” संत म्हणजे देवच. का? देवाशी ते एकरूप झाले म्हणून, त्यांनी देवाला पाहिले म्हणून, “दयानिधी केवळ संतमूर्ती । हातीच हा राम आणून देती ॥ याकारणे संग करी तयांचा । तू पावसी लाभ महत् सुखाचा ॥” (श्रीसमर्थ). “देव ते संत देव ते संत । निमित्त त्या प्रतिमा ॥” कोणी म्हणेल, आम्ही देवाला पाहिले नाही. त्यांनी संतांना तरी पाहिले आहे का? असा माझा प्रश्न आहे. पहाणे म्हणजे ओळखणे. ज्यांनी संताना ओळखले, त्यांना देव आणि संत यात फरक करताच येणार नाही. “धन्य आजि दिन संत दर्शनाचा ।

अनंता जन्मीचा शीण गेला ॥ धावोनिया आलो पहावया मुख । गेले माझे दुःख जन्मांतरीचे ॥” आपण पहातो ते मुख नव्हे, तो मुखाभास आहे, मुखवटा आहे. प्रत्यक्ष श्रीमुखाला आपण आभास म्हणतो. “पाहिले पाहता श्रीमुख । तहान हरपली भूक ॥” ज्या श्रीमुखाला पाहिले असताना तहानभूक हरपते, ते श्रीमुख कोणते? “काकीमुख दावा काकीमुख दावा । काकीमुख दावा बाईयेवो ॥” काकी चा अर्थ कळला तर ठीक. काकीचा पुरुषस्त्रीवाचक भास होतो. जो प्रवाह अनस्यूत आहे, सतत आहे त्या प्रवाहावर लक्ष जाऊन जो आभास होतो, त्याला श्रीमुख म्हणतात. काकीने म्हणजे ‘अ’कार व ‘इ’काराने निर्दिष्ट केलेले, दाखविलेले ते श्रीमुख. “इडापिंगलेचा ओघ सैरा दिसे । त्यावरी प्रकाशे आत्मतेज ॥” आत्मतेज हेच श्रीमुख. “वर्णना व्यक्ति अमुप निजतेज । संता हे गूज आत्मरूप ॥” ही अनुभूती संतांच्यामुळे आली. “नामसंकीर्तन साधन पै सोपे । जळतील पापे जन्मांतरीची ॥” नाम हे श्वासात आहे व ते घुमतय, त्याचे श्रवण करणे, त्यावर लक्ष ठेवणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यालाच नामसंकीर्तन म्हणतात. “नाम श्वासोच्छ्वासी असे । परब्रह्म तेथे वसे ॥” हे नाम सतत सतत आहे. या नटनाम परमात्म्याचा नाच पाहून, देहाला विसरलो म्हणून अनंता जन्मीचे पाप नाहीसे झाले. ‘मी’ ‘माझे’ जो विसरला त्याच्या डोक्यात जन्म-मरण राहिल काय? जन्म मरण हे मनाचे खेळ आहेत. शरीर जरी मेले तरी मन मरत नाही म्हणून, “जन्म घेणे लागे वासनेच्या संगे । तेचि झाले अंगे हरिरूप ॥” आपण जन्मभर काय केले यावर मनाची बैठक तयार होते व त्या बैठकीवर पुढील जन्म आहे. जन्म जर हरिविण गेला तर तो जीव यमाचाच पाहुणा होणार. “हरिवीण जन्म नरकचि पै जाणा । यमाचा पाहुणा प्राणी होय ॥” चैतन्याने ज्या हेतूने विश्व निर्माण केले, तो हेतू साध्य केला नाही तर विश्वात दुःखाशिवाय दुसरे दिसणार काय? आई-वडील मुलाला, तो मोठा शिकून नाव मिळवावे म्हणून

दिवस ॥१॥ नासिकेचे अग्र न दिसे नयनी । जाणा तेचि दिनी रामकृष्ण॥२॥” (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज). कानात बोट घालून आवाज ऐकायला न आल्यास नऊ दिवसात अंत आला असे समजावे, तर ज्या दिवशी नाकाचा शेंडा डोळ्याला दिसत नाही, त्याच दिवशी जाणार म्हणून नक्की समजावे असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. आत्मा हा नादप्रकाशयुक्त आहे. हे यच्चयावत जगत् चंचळातून निर्माण झाले आहे, परंतु या चंचळाची उत्पत्ती चैतन्यातून झाली आहे. एका चैतन्यावाचून जगात काहीही नाही. एकमेव एक निखळ चैतन्यच सगळीकडे भरले आहे. “आत वारा बाहेर वारा । त्याचा निर्गुणात पसारा । या वाऱ्याचा शोध करा । वाऱ्यानी दुनिया गेली गड्यांनो । वाऱ्यानी दुनिया गेली ॥” (श्रीनामदेवमहाराज). देवसुद्धा वाऱ्यानेच भरला आहे. देव वारे, भक्त वारे, उपासना वायुची, प्रचिती साक्षात्कारसुद्धा वाऱ्याचाच! वारे अनंतरूपाने नटले आहे. याची प्रचिती, अनुभूती वाऱ्यातच घ्यावी लागेल. कानात वारे शिरले, वाऱ्याने झपाटले, अंगावरून वारे गेले, असे हे बोलणे आपण नेहमी ऐकतो. जड हेही वारे, तसेच चैतन्य हेही वारेच आहे. “या या देवाचे भरता वारे । अंगी प्रेमाचे फेफरे । गुरु गुरु करी वेडे चारे । दास तुक्या भुंकविला । शुद्ध सत्त्वाचा केवढा मोठा ॥” या या देवाचे वारे म्हटले आहे म्हणजे देवसुद्धा वायुरूप आहे. “जव या वायुचा प्रकाशु। तव या भांडियाचा विश्वासू । वायु निघोनिया गेला । तव तो झाला उदासू रया ॥” (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज). शरीरात वायु खेळतो आहे, तोपर्यंतच शरीराला किंमत आहे. ते निघून गेल्यावर त्या शरीराची किंमत शून्य आहे. “अंगी भरले माझिये रामवारे । रामरूपी रंगले चित्त सारे॥१॥ देव जाणे हा भावे सखा माझा । जीवी पडला सप्रेम रामराजा॥२॥” (अनंततनय). जेव्हा एक वारे बाहेर जाते, तेव्हा बाहेरचे वारे आत शिरते. म्हणजे चैतन्याचे वारे बाहेर जाते तेव्हा जडाचे वारे आत शिरते. जडाचे वारे आत शिरले की शरीराचे विघटन चालू होते.

संघटन-विघटन हे निसर्गाने होते. आतला वारा हा बाहेरच्या वाऱ्यापेक्षा निराळा आहे. “नळी फुंकिली सोनारे । इकडून तिकडे गेले वारे ॥” असा वाऱ्याचा गुणधर्म आहे. जरी आपल्या शरीराला इतके दरवाजे आहेत (नवद्वारे), तरी हे वारे आत कसे राहिले ? यावरून आतले वारे हे वेगळे आहे हे सांगावयास नको. बाहेरील हवा, जोवर शरीरात चैतन्य आहे तोवर आतल्या वाऱ्याला पुरक आहे. जीवंत आहे तोवर आवश्यक आहे. म्हणून बाहेरील वाऱ्याला जीवनावश्यक म्हणतात. श्वासोच्छ्वास ही क्रिया सर्वत्र आहे. तेवढी जाणून घेतली पाहिजे. पाथरवट दगड फोडायला गेल्यावर दगड थराततो, हे प्रयोगांती सिद्ध केले आहे. जडाचे आकर्षण जडाकडे तर चैतन्याचे चैतन्याकडे आकर्षण असते. पैशाकडे पैसा जातो. “चाले हे शरीर कोणाचिया सत्ते । कोण बोलविते हरिवीण ॥१॥ देखवी ऐकवी एक नारायण । तयाचे भजन चुकू नका॥२॥” निश्चळता हे वारे, तसेच अहंकार हे देखील वारेच आहे. “अहंकाराचा वारा न लागो राजसा । माझिया विष्णुदासा भाविकासी ॥१॥ नामा म्हणे तया असावे कल्याण । ज्या मुखी निधान पांडुरंग ॥२॥” हे जे वारे खाली-वर होते त्यात अहंकार असतो. तो अहंकार टाकावा असे सांगितले आहे. “रामनाम जप समत्वे साधावा । अहंकार टाकावा अहंबुद्धी ॥” समत्वाने जप साधणे हे संतांच्या संगतीत होते. “त्याच्या संगतीचा लागो मज वारा। तेणे सखया पावेल पैलतीरा ॥” संगती हेसुद्धा वारेच आहे. ही संतसंगती साधली तर जीवनात क्रांती व्हायला पाहिजे. क्रांती झाली की उत्क्रांती होऊन आत्मा पूर्ण आहे, त्याच्याकडे आकर्षण निर्माण होते. जीवनात अमूलाग्र बदल झालेला दिसला पाहिजे. विमानात बसून जितके वर जाऊ तितकी सांगली लहान दिसते, त्याप्रमाणे चैतन्य जेव्हा अंशभूत होते, तेव्हा जड घनीभूत होते आणि चैतन्य घनीभूत होते, तेव्हा जड अंशभूत होते. देहाचे विस्मरण ते चैतन्याचे स्मरण. चैतन्याचे विस्मरण ते देहाचे स्मरण. उपाधीभूत

ह्याची जाणीव आपल्याला असते का? चैतन्य, आभा नमस्कार करताना दिसते का? आत्म्याची अनुभूती घेत केलेल्या नमस्काराला अर्थ आहे व तो त्यांना पोहोचतो. “चित्त बैसे पायी रुप बैसे डोळा । जीवी कळवळा आवडीचा ॥” कळकळ असेल तर साक्षात्कार होतो. “तुका म्हणे जग बुडे । देव डोळ्यात सापडे ॥” दृश्याचा नाश झाल्यावर आत्मरुपाची प्रचिती डोळ्याचे आत येते. या डोळ्यांनी आत्मा पहाता येत नाही. “माझे चित्त तुझे पायी । ऐसे करी गे विठाबाई॥” “माझे चित्त तुझे पाया । मिठी पडली पंढरीराया ॥” असे श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात. भगवंताच्या पायाशी चित्ताची मिठीच पडली, कारण चित्ताने चैतन्याची पकड घेतली. ही पाऊले आहेत तरी कशी? “बरवी हरिची पाऊले । शीतळ हरिची पाऊले॥” असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. “शीतळ हा पंथ माहेरीची वाट । जवळीच नीट सुखरूप ॥” या पाऊलाकडे जाणारा मार्ग शीतळ, तर मार्गक्रमण करणारा साधक कसा असेल? “बहु गोड बहु गोड बहु गोड तुमचे नाम गुरुराया । हृदयकमळी चिंतीताची शीतळ झाली काया ॥” “शिवनाम शीतळमुखी । जेवि पां कापडिया रे॥” मुख शीतळ, मार्ग शीतळ, पाय शीतळ, तर साक्षात्कारात टाकलेले पाऊलही शीतळ, तर त्यासाठी लागणारे मन, शरीर कसे असणार? शीतळच. “न सोडावे पाय ऐसा निश्चय करा । आळवा शारंगधरा भावबळे ॥” “निश्चयाचे बळ । तुका म्हणे तेचि फळ ॥” पाय अखंड हाती रहाण्याकरिता परमात्म्याला आपण आळवायचे आहे. याचा निदिध्यास लागला पाहिजे. “भावबळे घालू कास । लज्जा चिंता दवडू आस । पाहे निदिध्यास । म्हणवू दास विठुचे ॥” (तुकाराममहाराज). केशवाला लज्जा, चिंता व आशा बाजूस सारून भावबळाने आळवायचे आहे. “भावेवीण भक्ती भक्तीवीण मुक्ती । बळेवीण शक्ती बोलू नये ॥” भावातून भक्ती निर्माण होते. भक्ती केल्यावर मुक्ती प्राप्त होते. मुक्ती मिळाल्यावर आत्मशक्ती प्राप्त

होते. आत्मशक्तीशिवाय वृथा बडबड कोणी करू नये. भाव म्हणजे काय? अस्तित्वभाव हाच भाव आहे. “भाव म्हणजे काय । जयावीण सर्व वाव । जयाचा प्रभाव देही दिसे ॥२॥” (मामामहाराज). ज्या भावामुळे आपले अस्तित्व जाणवते, तो अस्तित्वभाव. “रामकृष्ण वाचा भाव हा जीवाचा । आत्मा तो शिवाचा रामजप॥” (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज). चंद्र सूर्य नाड्या म्हणजे रामकृष्णवाचा. “नायमात्मा बलहीन लभ्यः ।” बलहीनाला लाभ होत नाही. हा सरळ सरळ अर्थ झाला. जो जीव मनाच्या, चित्ताच्या, बुद्धीच्या पत्तीकडे आहे, तो आत्मबलिष्ठ होतो. आत्मबलाशिवाय आत्मसाक्षात्कार होत नाही. परमार्थात आचरणाला फार महत्व आहे. ‘आचरणाचे बळ देवापेक्षा श्रेष्ठ आहे’ असे आमचे निंबरगीकरमहाराज म्हणत. ज्याने आम्हाला धरले, त्याला आम्ही धरायचे आहे. आता आम्ही त्याला सोडला आहे. आपल्यासारखा देव येतो केंव्हा व त्याला धरतो केंव्हा, हा आपला प्रयत्न आहे म्हणून दिशाभूल होते आहे. “डोळ्याने दिसते हाताने धरवेना । हीच खूण जाणा संतामाजी॥” परमात्मा सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतर आहे, तर आपणही त्याला धरायला तसेच नको का व्हायला? चित्ताची उंची वाढली तर तो डोळ्याला दिसेल. “साधु या संतांनी देव धरिला मनगटी । काय झाले म्हणुनी दचकले जगजेठी ॥ नामदेव कीर्तन करी पुढे बा नाचे पांडुरंग । जनी म्हणे बोला ज्ञानदेवा अभंग ॥” व्यवहारात थोरांचा हात धरायचा झाला तर, थोरच व्हायला पाहिजे, मग हात धरता येईल. मग देवाचा हात धरायला, देव नको का व्हायला? संत जे पहातात, तेच ते झाले आहेत. म्हणून, “धरोनी केशव आणा भावबळे । पापीया न कळे काही केल्या ॥” असे तुकाराममहाराज सांगतात. देहभावाच्या पकडीमुळे याचा अर्थबोध आम्हाला होत नाही. “हाती धरोनी देवासी । चाल आमुच्या घरासी ॥” (श्रीनामदेवमहाराज). कोणतीही गोष्ट त्या अवस्थेत गेल्याशिवाय कळत नाही. “प्रस्तराचा

गतीमुळे पदार्थ झाला. देहाला गती आहे, कारण गतीमुळे देह झाला. हा कल्पनेचा घुंघट बाजूला करावयास पाहिजे. “घुंघट का पट खोल। रे तुज राम मिलेगा ॥१॥ घट घट बीचमें रामरमैय्या । झूटा पंचरंग खोल ॥१॥ शून्य मेहेलमें दीप बिराजे । बाजे अनुहात ढोल ॥२॥ कहत कबीरा सुनोभाई साधु । रामनाम भरतोल ॥३॥” देहामध्ये असताना देहाला सुटले तर आत्मसाक्षात्कार आहे. गतकाळच्या गोष्टी आठवत बसणे हीसुद्धा कल्पनाच. डोळ्याआड होणारी प्रत्येक गोष्ट कल्पनाच ठरते. जसे स्फुरण, तशी अनुभूती. “झाडू संतांचे मार्ग । आड रानी भरले जग॥ उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो घेऊ॥” आपले जग वेगळे आहे. ह्या जगात ज्यांना साक्षात्कार झाला, त्यांचे जग वेगळे आहे. संत असतील इथेच, पण वेगळ्या जगात वावरलेले दिसतील. “आम्ही वैकुंठीचे वासी ।” असे तुकाराममहाराज म्हणत. ते होते येथे, पण विचार असत वैकुंठातले. जीव परमार्थ करीत असेल पण परमार्थी असेलच असे नाही. एखादा प्रपंची असून परमार्थी असेल, एखादा परमार्थी असून प्रपंची असेल. ज्यात आपले चित्त ते आपण करत असतो. तुकाराममहाराज होते पृथ्वीवरती, पण संपर्क साधून होते वैकुंठासी. “तुका म्हणे आम्ही वैकुंठीचे राजे । परि नाही कोणाचे उणे पुरे ॥” घराला छप्पर नसताना देखील तुकाराममहाराज म्हणत, “सर्वसुख ल्यालो सर्व अलंकार ।” ही या जगातली भाषा नाही. माझ्या माहितीचे एक परमार्थी म्हणून ओळखले जाणारे गृहस्थ आहेत. एकदा त्यांच्या घरी गेलो असताना ते एकटेच इस्पिटे खेळताना दिसले. विचारले तर म्हणाले, वेळ जात नाही म्हणून एकटाच इस्पिटे खेळत आहे. हे काय परमार्थी माणसाचे लक्षण आहे? “आत्माचि कळला नाही जप तप साधन तीर्थे खोटी गे । ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे ॥” खाजगी बैठकीत प्रपंचाच्या गोष्टी. उलट संत बाहेर व्यवहारी दिसतील, पण त्यांचे

लक्ष मात्र परमार्थात असते. “जगाचिया दृष्टी दिसतो संसारी । परि तो अंतरी स्फटिकाचि ॥” काही संतांनी काय केले हे सांगणे कठीण आहे. तर त्यांचे चरित्र काय लिहिणार? ज्या चैतन्याची ओळख जगाला नको आहे, त्या चैतन्याशी ते एकरूप झाले, म्हणून ते संत म्हणून मशहूर झाले. “जो जनामध्ये वागे । ज्याचे अंतरी ज्ञान जागे। तोचि साधु ॥” वस्तुची ओळख झाल्यावर मनाचे मनत्व रहात नाही. “नमन हेचि तारक । नमनचि विवेक ॥” (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज). श्रीएकनाथमहाराज म्हणतात, “एका जनार्दनी नमन । मन केले त्या आधीन ॥” एकदा मन देवाच्या आधीन केले की, ‘मी सांगतो म्हणून’, ‘मला असे वाटते’ अशी भाषा येणार नाही. “तुका म्हणे तैसे । आम्ही वर्तू त्याच्या इच्छे ॥” स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ येथील प्रत्येक गोष्ट त्याच्या इच्छेप्रमाणेच होत असते. “नमन हेचि थोर दिसे । तरंगाकार भासे॥ जे जे भासे ते ते नासे । ऐश्वर्य ऐसे श्रुती बोले ॥” (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज). भासमान होते ते सर्व नाश पावते. हे खरे तर ही कल्पनाही भासमान असल्यामुळे नाशच पावणार व ती नाश पावल्यावर उरते ते चैतन्य, आत्मसाक्षात्कार!!

अविचाराने, कल्पनेने वस्तुची ओळख होत नाही. ती सांडून आत्मसाक्षात्कार होतो. हे न साधणे म्हणजे हिताला मुकणे आहे. युगाच्या आरंभीचा ठेवा आतच आहे. सर्वात श्रेष्ठ आत्मसुख आहे. आत्मसुख म्हणजे आत्म्याचे सुख. मन, देह, बुद्धी, प्राण या सर्वांची तरतूद आपण केली आहे. परंतु हे सर्व करून केले काय? तर पुन्हा गर्भवासाची तरतूद केली आहे. याने सुखाची प्राप्ती होणार काय? “जवळीच देव अंतरी असता । जासी तीर्थासीया म्हणे ज्ञानदेवो॥” देव जवळच असून तो आपल्या अंतरात आहे. वृथा तीर्थयात्रा करणेत काय अर्थ आहे? असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. “देव जवळी अंतरी । भेटी नाही जन्मभरी ॥”(श्रीसमर्थ). जवळ म्हणजे

त्याला आत्मसुख लाभणार नाही. सूर्याभोवती ग्रहमाला फिरते, अणु भोवती परमाणु फिरतात. त्याप्रमाणे हे विश्व एका आत्म्याभोवती फिरत आहे. या रक्तगोलकात जीव आहे, पाण्यात जीव आहे, विश्वात अनंतप्रकाराने अनंत जीव आहेत. जीव सर्वत्र असला तरी आत्मा सर्वांचा एकच आहे. आपल्याठिकाणी काही न होऊन आपल्या स्वरूपाशी जीव एकरूप झाला तर आत्मा ओळखता येतो. व्यष्टीतून समष्टीत गेल्याशिवाय जीव आत्म्याला पाहूच शकत नाही. जीव शिव हे दोन्ही तरंग आहेत. जीव हा क्षर आहे, तर शिव अक्षर आहे. जीव पिंडात तर शिव ब्रह्मांडात आहे. जीवाचे लक्ष देहावर तर शिवाचे लक्ष आत्म्यावर आहे. ही तटबंदी काढून गुरुकृपेने जीव शिवाला पहातो. श्वासोच्छ्वासातून मिळणारे सुख आपण दवडतो आणि बारा भानगडींच्या मागे लागतो. म्हणून आत्मसुखाला पारखी होतो. आत्मा, जीव, शीव हे देहाशी संबंधित आहेत. शिव, जीव, दृश्य, देह असे पहात आपण खाली आलो, तसेच वरती जायचे आहे. “सर्वांचे जे अधिष्ठान | तेचि माझे रूप पूर्ण ॥” (श्रीनामदेवमहाराज).

अभंग -८

भूती लीन व्हावे सांगावे न लगेची | आता अहंकाराची शांती करा ॥१॥
शांती करा तुम्ही ममता नसावी | अंतरी असावी भूतदया ॥२॥
भूतदया ठेवी तया काय उणे | प्रथम साधन हेची असे ॥३॥
असे जे साधन जया चित्ती वसे | मायाजाळ नासे तुका म्हणे ॥४॥

आत्म्यापासून आत्म्याला होणारे सुख म्हणजे आत्मसुख. आत्मा हा आकाशासारखा सर्वत्र भरला आहे. आत्म्याशिवाय जगात काही नाही. मग जगात येणारा अनुभव आत्मसुखाचाच आहे. ब्रह्मस्वरूपात विलीन व्हावे म्हणजे काय? “जे जे भेटे भूत | ते ते मानिजे भगवंत ॥ हा भक्तीयोग निश्चित | जाण माझा ॥” ‘भू’ म्हणजे होणे, ‘व’ म्हणजे झालेले. भगवंताच्या इच्छेने ही सर्व सृष्टी निर्माण झाली आहे. “हे समस्त सर्व वासुदेवो | ऐसा प्रतीतिरसाचा ओतला भावो | म्हणोनि भक्तामाजी रावो | आणि ज्ञानिया तोचि ॥”

जे नाही ते मानायचे. मानणे म्हणजे मेहेरबानी. परमार्थ हे मेहेरबानीचे शास्त्र नव्हे. रोकड्या अनुभवाचे शास्त्र आहे. जो हा देहाकार आहे तेथे तदाकार होऊन अहंकार आलेला आहे तो घातक आहे. “चैतन्याचा विकास ते हे जग”. आम्ही स्वतःला विसरतो तेव्हा स्वप्नसृष्टी उत्पन्न होते. जो स्वतःला विसरत नाही, त्याला स्वप्न पडत नाही. स्वतःला विसरणे म्हणजे चैतन्यालाच विसरणे हे लक्षात घ्या. हा जो ‘मी’ आहे, माझ्याशिवाय ज्याच्या दृष्टीत कोणी नाही, तो निर्वैर होतो. सर्वत्र आपलेच रूप आहे, असे म्हटल्यावर वैर राहिल का? जरी बाँडी भिन्न असली तरी शक्ती देणारी मोटार प्रत्येक गाडीत एकाच प्रकारची असते. त्याप्रमाणे ही शरीरे भिन्न भिन्न असली तरी आत्मा हा एकच आहे. चैतन्यातून जी चेतना

बोध झाला नव्हे. नाहीतर त्या वृक्षाची ढांपी अंगणात लावून बोधाची वाट पहात बसेल. ज्या ठिकाणी बसले की उठावेसे वाटत नाही ते स्थान अतिपवित्र समजावे. “कल्प ते कल्पना वासना निमाली । वृत्ति पै बैसली पद्मासनी ॥”, “तीर्थी व्रती भाव धरी रे करुणा । शांती दया पाहुणा हरी करी ॥” भाव असेल तर देव आहेच. परंतु अंतःकरणात काही करुणा मात्र पाहिजे. “विठ्ठल पाहुणा आला माझ्या घरा । लिंब लोण करा ॥” (श्रीतुकाराममहाराज). “पाहुणे घरासी । आजि आले हृषिकेशी ॥” याला संतमहात्मे म्हणतात की ज्यांचे घरी देव पाहुणा म्हणून, येतो, देव हा पाहुणा लोकांच्यादृष्टीने, कारण लोक कधीतरी ते पहातात म्हणून. नाहीतर देव हा घरचाच आहे. आपण आपल्या घरी बरेच महिन्यांनी किंवा वर्षांनी गेलो तर आपल्याला न ओळखणारे पाहुणेच समजतात ना! “भजन करा सावकाश । तुका झालासे कळस ।” हे का तर देव त्यांचा होता म्हणून. “दुसऱ्या देशीच्या माझ्या आवडीचा । भीवरे तटीचा मायबाप ॥” आपल्या आवडीचा विषय असेल तर काही शीण रहात नाही. येथे तर प्रत्यक्ष त्रैलोक्याचा मायबापच आलेला आहे. “तुका म्हणे आता येईल माझा हरी । संकटे निवारी नारायण ॥” तुकाराममहाराज म्हणतात, माझा हरी आल्यावर नारायण संकटे दूर करील. नारायण म्हणजे हरी व हरी म्हणजेच नारायण. “जय जय नारायण हरी”

“मोडकीया बाजा । वरी वाकळाच्या शेजा । कण्या दर दर रांधियेल्या सत्वर । मुखशुद्धी तुलसीदल तुका म्हणे मी दुर्बल ॥” दुर्बल म्हणणारे तुकाराम महाराज म्हणतात, “विठ्ठल विठ्ठल ऐसे म्हणता वाचे । तरी तो काळाचे दात ठेचे ॥” दुर्बल कोणास म्हणावयाचे जे माझे ते माझे नाही म्हणणारे दुर्बल. “म्हणवोनि केला पाहिजे सांभाळ

। माझे बुद्धीबळ पाय तुझे ॥” तुझे पाय हीच आमची बुद्धी होय, असे तुकाराममहाराज म्हणतात. ऊसाची मोळी घेऊन येत असताना मुलांनी ऊस पळविले, फक्त हातात धरलेला तेवढाच राहिला. एका मुलाने येऊन जिजामातोश्रींचेकडे तक्रार केली. महाराजांनी आणलेल्या त्याच ऊसाने जिजामातोश्रींनी महाराजांना मारले व ऊसाचे तीन तुकडे झाले. तरी महाराजांनी न रागावता जिजामातेचे कौतुकच केले. “तुझे पाय हीच आमची बुद्धी” हे ज्वलंत उदाहरण आहे. “तीर्थी व्रती भाव धरी रे करुणा । शांती दया पाहुणा हरि करी ॥” “विषयी विरक्तपण इंद्रिय निग्रहण । गुरुकृपेवाचोन नव्हे नव्हे ॥” (कोटे जातोस भोगा तर माझ्यापुढे उभा) ब्रह्मदेवानी विश्वामित्रांना ब्रह्मर्षी म्हटले पण वसिष्ठ म्हणावयास तयार नाहीत. “सद्गुरुवाचोनि सापडेना सोय । धरावे ते पाय आधी आधी ॥” वसिष्ठ अरुंधतीला सांगत होते, “विश्वामित्रासारखा मोठा अधिकारी या जगात कोणी नाही. त्यांचेजवळ शांतीच फक्त नाही म्हणून त्याला ब्रह्मर्षी म्हणताच येत नाही.” हे विश्वामित्रांनी ऐकले व बोध घेऊन परतले. दुसरे दिवशी भेटावयास आले. “शांती नाही रे बरवी । तोवरी तुज कैसी पदवी ॥ आशा पापीणी घरबुडवी । प्रपंचाने जोडी । नरदेह जातो रे उगला घालोनी ममतेचा वारा ॥” जगात काय मिळवायचे असेल तर शांती! देव तेथेच रहातो. “शांती परते नाही सुख । येर अवघेचि दुःख ॥१॥ म्हणवोनि शांती धरा । उतराल पैलतीरा ॥२॥” ज्याला शांती प्राप्त झाली, त्याला मिळवायचे काही रहात नाही. “संतोषः परमो लाभः” शांतीची परीक्षा, जेव्हा मनाच्या विरुद्ध होते तेव्हा होते. मनाच्या विरुद्ध गोष्टी घडत असून मनाचा तोल सोडला नाही तर शांती मिळविली म्हणता येईल. शांती असेल तर ब्लडप्रेसर होत नाही. मेल्यानंतर काय याचा विचार करावयाची आवश्यकता रहात

की आपल्यात जे आहे तेच सर्वांच्यात आहे हे समजते. भूतांना दया का ठेवायची? सर्वांचा आत्मा एक आहे म्हणून. आपला जसा देह, मन, आत्मा आहे तसाच त्यांचा आहे. “दया तिचे नाव भूतांचे पालन | आणिक निर्दाळण कंटकांचे ||” भूतांचे पालन, रक्षण, सेवा म्हणजेच दया असे तुकाराममहाराज म्हणतात. हे सर्व करताना त्यांचे आत चैतन्य आहे हे दृष्टीला येऊन सेवा घडणे हे महत्वाचे आहे. “जन नोहे अवघाची जनार्दन | एका जनार्दनी लाधली हेचि खूण ||”, “झाली संध्या संदेह माझा गेला | आत्माराम हृदयी प्रगटला ||” या संतांनी जनार्दनाची सेवा केली, जनाची नाही. त्यांना सर्वजण जनार्दन रूपांतच दिसत होते. आपण करतो ती जनताजनार्दनाची सेवा. म्हणून बसतात लाथा !! “सर्प विंचू नारायण | त्यासी वंदावे दुरून” “तुका म्हणे जरी अग्नी झाला साधु | परी पावे बाधू संघष्टने ||” तौलनिक विचाराने अर्थ घ्यावयाचा आहे. “कोण्याही जीवाचा न घडो मत्सर | वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ||” आत्म्याला गर्भवासाला येण्याची तरतूद आहे ती न केली, आत्मा सर्वांचा एकच आहे अशा जाणिवेने वागले, म्हणजे भूतदया. “देव्हान्यावरी विंचू आला | देवपूजा नावडे त्याला | त्यासी पैजाराचे काम | अधमासी तो अधम ||” चैतन्याचे पालन ज्याला जिद्दीने करायचे आहे त्याने हा चरण चांगला लक्षात ठेवायचा. आत्मानुभूतीच्या आड जे जे गेले ते ते बाजूस सारून आत्म्याचे अनुसंधान ठेवायला पाहिजे. ज्याला एखादी गोष्ट करायची असते तो ती कशीही करतो. मग तो व्यवहार असो किंवा परमार्थ असो. अंबूरावमहाराजांचे पडशाने नाक चोंदले होते व त्यामुळे श्वासोच्छ्वासला अडचण येत होती. त्यांनी डॉक्टरांचेकडे जाऊन स्प्रे मारून घेतला व वाट मोकळी करून घेतली. त्यांना साधन

करणे सोईचे झाले व खूप आनंदही झाला. हा एवढा आटापिटा कशासाठी तर प्रकृतीस्वास्थ्यासाठी नव्हे, तर साधन साधण्यासाठी, हे लक्षात घ्यायला पाहिजे. आमचे ‘अप’ होईपर्यंत ‘चोक’ व्हायचे. साधन टाळायचे कसे हे निमित्तच शोधत असतो. “मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास | कठीण वज्रास भेदू आम्ही ||” नेमनिष्ठेचे ठिकाणी आमचे सर्व दिले पडते. व्यवहारात त्याच्या हातात सर्व आहे असे का म्हणत नाही. परमार्थात मात्र त्यांच्या मनात असेल तर साधेल, काय लबाडीची भाषा आहे! “केल्याने होत आहे रे | आधी केले मग सांगितले |” हा झाला व्यवहार. “झाडाचे हे पान हाले ऐसी ज्याची सत्ता | राहिली अहंता मग कोठे ||” हा परमार्थ. उपासनेच्या आड येईल ते सर्व बाजूला करणे हे आमचे महत्वाचे काम आहे. “कठीण वज्रास भेदू आम्ही |” शिवाजीमहाराज तुकाराममहाराजांच्या कीर्तनात आले असता मोगलांचा वेढा पडला, तेव्हा तुकाराममहाराजांनी देवाला हा जाब विचारला “परचक्र कोठे हरिदासाच्या वाटे |” आणि देवाने संकट टाळले. “भूतदया ठेवी तया काय उणे | प्रथम साधन हेचि असे ||” शरीरभाव उणा होतो तेव्हा चैतन्याचा भाव जागृत होतो. हे ज्याच्या हृदयात असते, तेथे मायाजाळ रहात नाही. ममतेशिवाय दया नाही, दयेशिवाय शांती नाही. हे एकमेकाशिवाय नाही.

पंढरीये ॥” देव उघडा, मंत्र उघडा, मार्ग उघडा, मग अनुभूती घेणारा कसा पाहिजे? उघडाच. उघडा म्हणजे काय? देहबुद्धीचा लय होऊन दृश्याचा निरास झाला म्हणजे उघडा होय. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, “तेणे विठू मार्ग चुकला । उघडा पंढरपुरा आला ॥” दुसरा एक चरण आहे, “उघडाची आला उघडाची आला । उघडाची आला पंढरीये ॥” परमात्मा उघडा आहे हे जर उघड आहे, तर तो उघड उघड समजायला पाहिजे. “वेदासी कानडा श्रुतीसी कानडा । तो असे उघडा पंढरीये ॥” वेदाला व श्रुतीला कानडा म्हणजे न समजणारा, न कळणारा आहे. “कानडा हो विठूलू कर्नाटकू । तेणे मज लावियेला वेडू ॥” “नाम बरवे रुप बरवे । दर्शन बरवे कानडियाचे ॥” (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज). कानडियाचे म्हणजे प्राकृताला न कळणारे. भाषा कळली तर अर्थबोध होतो. “कानडीने केला मराठी भ्रतार । एकाचे अंतर एका न कळे ॥” परमात्म्याची भाषा कळली पाहिजे. ती कळली तर बोध व्हायला पाच मिनिटेसुद्धा लागणार नाहीत. परमात्म्याची भाषा सोऽहंशी निगडीत आहे. उघडा म्हणजे निरुपाधिक. आपण अन्न खातो, पण नुसते स्वाहा म्हणजे झाले नाही. अन्नाचे रक्तात रुपांतर व्हायला पाहिजे. रक्तातून शक्तीत रुपांतर व्हायला पाहिजे. ते रुपांतर झाल्याची रया चेहऱ्यावर दिसली पाहिजे. “श्रवणाचा झाला विज्ञान डोहो” असे जनाबाई म्हणतात. “श्रवणी पेरीले नयनी उगवले नाना रुपे जसे । जिकडे पहावे तिकडे अवघे ब्रह्मची भरले असे ॥” श्रवणाचा व नयनाचा जवळचा संबंध आहे. चार बोटांचे अंतर आहे, पण ते तुटायला जन्म घालायला पाहिजे. स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण या चार देहांचा निरास झालेवर “जिकडे पहावे तिकडे अवघे ब्रह्मचि भरले असे”ची अनुभूती आहे. “ऐसे श्रवण करावे बोल जेणे योगे अंतरी येती स्वात्मसुखाचा डोल ॥”

स्वात्मसुखाला डोलविणारे बोल काय प्रकारचे असतील. “चित्ताचे आसन । तुका करितो कीर्तन ॥ तुकोनिया माथा । तुका करितो कीर्तन ॥” आत्म्याशी निगडीत कीर्तन पाहिजे. हे “शब्देवीण संवादीजे” असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. शब्दा शब्दाला साक्षात्कार पाहिजे. या शब्दांमध्ये अर्थ आहे. शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. “तुका म्हणे ज्याला अर्थी आहे भेटी । काही तरी गोष्टी बोलू नये ॥” अर्थ कुठला? उदा. फार शहाणा आहे व फार शहाणा आहे. यात फरक कसा आहे तसा. “आकाशात आत्मा आत्म्यात आकाश । करोनि मनास दाखवीन ॥” येथे जे आकाश म्हटले आहे ते पंचमहाभूतातले नव्हे. हे आकाश वेगळे आहे. ज्या आकाशात आत्मा प्रत्ययाला येतो ते आकाश. त्याला चिदाकाश म्हणतात. येथे आत्मानुभव सतत आहे. “सोऽहंमध्ये अवकाश । बोलियेते चिदाकाश ॥” येथे आत्मा चैतन्यरूपाने प्रकर्ष पावतो. “गुण निर्गुण आटले । सोऽहंरुप ते मिळाले ॥” (तुकाराममहाराज). या सोऽहंमध्ये जे आकाश आहे, त्याला ‘चिदाकाश’ म्हणतात. येथे उठणाऱ्या आत्म्याच्या लहरींना ‘चैतन्य’ म्हणतात. ह्या चैतन्याचा ध्वनी ऐकणे म्हणजे निराळे कीर्तन. “तरी कीर्तनाचेनी नट नाचे । नासले व्यवसाय प्रायःचित्ताचे । की नामचि नाही पापाचे । ऐसे केले ॥” (श्रीज्ञानेश्वर). या नटनाम परमात्म्याचा नाच म्हणजे कीर्तन. हा नाच पुराणकालापासून चालू आहे. “नाच नाच बा कसा गुणाचा तू शारडगपाणी । तुझा नाच चांगला म्हणोनि सांगती गौळणी ॥” (श्रीएकनाथमहाराज). गुणाचा म्हणजे काय? “त्रिगुण असार निर्गुण हे सार । सारासार विचार हरीपाठ ॥”, “सगुण निर्गुण गुणाचे अगुण । हरीवीण मन व्यर्थ जाय ॥” सगुण व निर्गुणाचे पलिकडे जो गुण आहे तो परमेश्वरच आहे. “रज तम सत्व आहे ज्याचे अंगी । याच गुणे जगी वाया

अभंग - १०

गेली त्याची जाणा तोचि ब्रह्म झाला । अंतरी निवाला पूर्णपणे॥१॥
पूर्णपणे धाला रहातो कैशा रीती । त्याची आता स्थिती सांगतो मी ॥२॥
सांगतो मी तुम्हा ऐका मनोगत । राहतो मूर्खवत जगामाजी ॥३॥
जगांत पिशाच्च अंतरी शहाणा। सदा ब्रह्मी जाणा निमग्न तो ॥४॥
निमग्न तो सदा जैसा मकरंद । अंतर्बाह्य भेद वेगळाले ॥५॥
वेगळाले भेद क्लृप्ती त्या असती । हृद्गद त्याची गती न कळे कवणा॥६॥
न कळे कवणाला तयाचे ते वर्म । योगी जाणे मर्म खून त्याची॥७॥
खून त्याची जाणे जे का तैसे असती । तुका म्हणे भ्रांती दुजियाला ॥८॥

“साक्षात्कार झालिया सहज समाधी । तुका म्हणे उपाधी गेली त्याची ॥” साक्षात्कार झाला की सहजावस्था प्राप्त होते. सहजावस्थेत आत्मानुभव येतो. आत्मानुभवाच्या आड येणाऱ्या सर्व उपाधी गुरुकृपेने दूर होतात. “खुंटलासे शब्द राहिला व्यवहार। जाहला साक्षात्कार सदुरुंचा ॥” (मुक्ताबाई). आत्मा हा या आकाशापेक्षा वेगळा आहे. आत्मा हा सर्वव्यापी आहे. आत्मा नाही अशी एकही जागा नाही. आकाशापासून अतीत होऊन आयुष्य व्यतीत होऊ लागले की आत्मानुभव सतत आहे. आकाशापासून शब्द उत्पन्न होतो. या शब्दाचा ग्रास झाला की उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. “उन्मनीच्या सुखा आत । पांडुरंग भेटी देत ॥” उन्मनी अवस्थेत पांडुरंग म्हणजे आत्मा दर्शन देतो. उन्मनीमध्ये मनाचे मनपण रहात नाही. “रामकृष्णनामी उन्मनी साधली । तयासी लाभली सकळ सिद्धी॥” (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज). साक्षात्कार सदोदित आहे. साक्षात्कार सदा आणि चमत्कार कदा अशी वस्तुस्थिती आहे. आपण कशामुळे जन्माला आलो व काय गेले म्हणजे आपण मेलो, असे दुसरे लोक

म्हणणार, हे आयुष्य कशामुळे व कशावर चालले आहे हा विषय नेहमी दृष्टीसमोर पाहिजे. “आरंभ नाही शेवट कैचा मध्यस्थितीला भुलू नको । संसारामध्ये एकही पाऊल अनुभवाविणे टाकू नको ॥” जगाच्या आरंभी काही नाही, शेवटी काही नाही मग आता जी मध्यस्थिती आपण उपभोगीत आहोत ही आहे म्हणावी काय? बाहेर सिनेमामध्ये मध्यंतरात सामसूम असते. येथे मध्यंतरातच काय तो गोंधळ आहे. ही गाठ बसली कशी व सुटणार केव्हा हे कळत नाही. शब्द तर नाही व व्यवहार तर आहे. असा जीवनाचा प्रवाह ज्या चैतन्यावर आहे त्याचा ध्वनी आपण ऐकतो, पण त्याला शब्द म्हणता येत नाही. “प्राण गेलीया शरीर । काय करील व्यवहार॥” ज्याला म्हणतात तो व्यवहार सुटला आहे. व्यवहाराचा शेवट म्हणजे परमार्थाची आठवण आहे. “खुंटलासे शब्द राहिला व्यवहार । जाहला साक्षात्कार सदुरुंचा ॥” साक्षात्कार झाला की जीव सहजेत येतो. साक्षात्कार होणे, आत्मानुभूती घेणे हा प्रत्येक जीवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो प्रत्येकाने याच जन्मात मिळवायला पाहिजे. शरीराची क्रिया प्रतिक्रिया म्हणजे आत्मानुभव नाही. चैतन्याचा मार्ग शरीराला सुटल्यावर आहे. येथे चमत्कार कसा घडावा ! तो घडावा म्हणणे हे सुद्धा चमत्कारिक आहे. चैतन्याच्या प्रवाहावर दृष्टी टाकल्यावर येणारी अनुभूती म्हणजे साक्षात्कार. “साक्षात्कार झालीया सहज समाधि । तुका म्हणे उपाधी गेली त्याची॥” चैतन्याच्या प्रवाहावर निखळ लक्ष पाहिजे, यापेक्षा काहीही करायचे नाही. चैतन्य स्वयंस्फूर्त आहे, स्वसंवेद्य आहे. सहजतेतून होणाऱ्या समाधीला सहज समाधी म्हणतात. चैतन्याचे वारे, जे जन्मापासून मरेपर्यंत वहात आहे, त्याची सिद्धी प्राप्त होणे महत्वाचे आहे. यासाठी सिद्ध वस्तूचे ठिकाणी सिद्ध होणे हे एकच आपले काम आहे. यासाठी

धन्य गुरुभक्त । गुरुचे जाणती मनोगत ॥” गुरुचे मनोगत ज्यांनी जाणले तो जगात, जगाचे दृष्टीने मूर्ख असतो. जगाचे दृष्टीने त्याला किंमत नसते. तोही म्हणतो, ऐवीतेवी मूर्ख म्हणतातच मग तसेच का राहू नये! “जगात पिशाच्य अंतरी शहाणा । सदा ब्रह्मी जाणा निमग्न तो ॥४॥” पिशाच्य म्हणजे वारे. त्याच्या आत शिरले तर भांडवल प्राप्त होईल. “अति लगट त्याला प्रगट” असे श्रीत्यासाहेबमहाराज सांगत. बुधगावच्या गुंडुबुवांनी पांडुरंगमहाराज बिसूरला टांग्यातून भजनासाठी जात असताना सांगितले, “पांडुरंगा, बिसूरला कोठे जातोस, इथेच भजन कर!” पांडुरंगमहाराजांनी आज्ञा शिरसाबंध मानून बिसूरला न जाता तेथेच भजन केले. दुसरे दिवशी कळले की आदले दिवशी त्यावेळी गेलेल्या टांग्याला दरोडेखोरांनी लुटले. “निमग्न तो सदा जैसा मकरंद । अंतर्बाह्य भेद वेगळाले ॥५॥” तासभर अभ्यास करणे वेगळे आणि अभ्यास डोक्यात असणे वेगळे. “विषय तो त्यांचा झाला नारायण । नावडे धन जन माता पिता ॥” अंबुरावमहाराजांना एकाने निमग्न म्हणजे काय म्हणून विचारले. ते म्हणाले निंबरगीचे महाराज जसे निमग्न झाले, त्याप्रमाणे होणे म्हणजे निमग्न! चैतन्याची अनुभूती चैतन्याच्याद्वारा चैतन्याशी तादात्म्य होऊन चैतन्यात घेणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. “रामनाम बीजमंत्र। स्वामी जपे अहोरात्र ॥” (स्वरूपानंद). आत एक व बाहेर एक असा आत्मानुभूतीत भेद नाही. आत्मानुभव शरीराने, दृश्यात व्हावा असे म्हणतो, परंतु तो तसा व्हावा कसा? देहभावाचा निरास होऊन दृश्याचा अंत झाला म्हणजे दृष्टांत, आत्मानुभूती आहे. “वेगळाले भेद क्लुप्ती त्या असती । हृद्गत त्याची गती न कळे कवणा ॥६॥” शरीरात मी जागृत झाला की, व्यवहार, दृश्य, उपाधी हे पाठोपाठ येतात. उपाधीबरोबर भेद आले. क्लुप्तीशिवाय व्यवहार चालत नाही.

परमार्थात क्लुप्ती नाही. क्लुप्ती तेथे भेद आणि भेद तेथे क्लुप्ती आलीच. हृद्गत म्हणजे काय? हृदयाला ज्याची गती आली अशी जी गती आहे, त्याची पृच्छा करणे म्हणजे दुर्गती आहे. त्याठिकाणी कोणाची गतीच चालत नाही. “नकळे कवणाला त्याचे ते वर्म । योगी जाणे मर्म खूण त्याची ॥” योगी कोण? वियोगी नाही तो योगी. जीव-शिव एकत्र येणे त्याला योग म्हणतात. “आपुलिया जीवे शिवासी पहावे । आत्मसुख घ्यावे वेळोवेळा ॥ खूण त्याची जाणे जे का तैसे असती । तुका म्हणे भ्रांती दुजियाला ॥८॥” ही खूण जाणून जे तसे असतील, त्यांना कोणत्याही तऱ्हेची भ्रांत रहात नाही. “तुका म्हणे अंगे व्हावे ते आपण । तरीच महिमान येईल कळो ॥” आपण ज्यांना संत समजतो ते एकमेकांना शिव्या देतात. डॉक्टर मात्र दुसऱ्या डॉक्टरला नावे ठेवत नाहीत. जे दुजेपणाने वागतात, ते तिसरेपणाने वागतात, ते भ्रांतीत पडले आहेत.

तुकारामा ॥१॥ तुकारामा तुवा केले जे अभंग । करिती जे का जगी
नित्यपाठ ॥२॥ नित्यपाठ करिता आवडी सद्भावे । विपत्ती न होये
प्राण्यासी ॥३॥ प्राण्याचे कल्याण होईल बा पाहे । भावे वाचिता हे
नित्यनेमे ॥४॥ नेमे संकष्टासी करी अकरा पाठ । विघ्न त्याचे स्पष्ट
दूर होय ॥५॥ दूर होय विघ्न विट्टल म्हणे तुक्या । शेवटी निजठायी
नेईन मी ॥६॥”

विभाग ३

ती.प.पू.मामामहाराजकृत

नित्यपाठावरील

प.पू.श्रीदासराममहाराजकृत

कीर्तने

रहावे, कोणी ब्रह्मचारी असावे, कोणी संन्यासी असावे, कोणी भीक मागावी, हे आपल्या मनावर नाही. प्रारब्धावर अवलंबून आहे. प्रारब्धापुढे बुद्धिवाद हा अपुरा पडतो. बुद्धि आहे तोवर होणारा वाद म्हणजे बुद्धिवाद. पूर्वजन्म, पुनर्जन्म हे आपण बुद्धिच्या कसोटीवर घासून पहातो. एखादा लहानसा मुलगा चांगला गायक असतो, कोणी गणिती असतो, यावरून पूर्व जन्म आहे हे आपल्याला पटते का नाही? जर पूर्वजन्म आहे, तर पुनर्जन्मही आहेच. तुकाराममहाराज म्हणतात, “तुझी आई होती तान्ही । तेव्हा तू कोठे होतास प्राणी ॥१॥ तुझा बाप होता बाळ । तेव्हा तू कोठे क्रमिलासी काळ ॥२॥ कोणे केली गर्भाची रचना । माहित नव्हते दोघाजणा ॥३॥” पहिला माणूस, पहिला गाढव कोणी निर्माण केला? स्वप्नात आपण अनंत पहातो. पण प्रत्यक्षात काही असते कां? विश्वाचे मॉडेल म्हणजे स्वप्न आहे. मॉडेल म्हणजे बनविणारा नव्हे. मॉडेल व बनविणारा यात महदंतर आहे. जे जे दृश्यजात आहे, ते ते मॉडेल आहे, स्वप्न आहे. मेल्यानंतर याची सत्यता पटणार आहे. आत्मरूप हेच फक्त सत्य आहे. पण त्याची ओळख गुरूकृपेशिवाय होत नाही. “सत्य स्वरूप लोपले होते । ते म्या पाहिले गुरूचेनि हाते ॥ या या गुरूला काय म्या द्यावे । त्यासी उतराई कैसेनी व्हावे ॥” (केशवस्वामी). “स्वरूप ते अगोचर । गुरू करिती गोचर ॥” असा सद्वृत्त अधिकार आहे. अगोचर, गोचर केव्हा होते, गोचर अगोचर होते तेव्हा! गोचर अगोचर केव्हा होते, अगोचर गोचर होते तेव्हा! “स्वरूपाचा पूर गगनासरिसा आला । देखणा बुडाला देखताचि ॥” दृष्य लयाला पावले की अदृश्य दृश्य होते. “चैतन्याचा लोट चाले एकसरा । प्रलयीचा नीरा सारखाची ॥” ही प्रचिती गुरूकृपेने येते. “नवल वर्तले नवल वर्तले नवल चक्रपाणी । गोकुळ चोरुनी नेले तेथे कैसी दासी जनी ॥”

अक्षय स्वरूपाची तृतीय स्थानात अनुभूती घेणे हे खरे नाणे परमार्थाचे आहे. हृदयाकाशात आत्मा समाविष्ट झाला आहे. देहबुद्धीची घागर फुटल्यावर आत्मसाक्षात्कार आहे. “आत पाणी बाहेर पाणी । पाण्याला पाणी आले बांधोनी ॥” (चांगदेव). चैतन्य हे सर्व ठिकाणी भरले आहे. ते देहात समाविष्ट झाले आहे, म्हणून वेगळे वाटते. न होऊन ते वेगळे नाही. पाण्यात पाण्याने भरलेली घागर पालथी घातली व आतले पाणी बाहेरल्या पाण्यात मिसळायला घागर फुटली की झाले. “प्रथम तो पाय घातला पाण्यात । राहिली ही मात तुका म्हणे ॥” लौकीकदृष्ट्या तुकाराममहाराज इंद्रायणीत गुप्त झाले. पण प्रत्यक्षात वेगळेच आहे. पाण्यात म्हणजे पहाण्यात पाय टाकला. पहाणे म्हणजे काय? “पहाणे पहासी काय पहाणेचि नाही । पहाणेचि पाही पहाणे रया ॥” पाणी म्हणजे जीवन. ते शरीरात आले म्हणून आपण जीवन व्यतीत करतो. “जीवन हे जीवन ते होऊनिया गेले । काय नोहे ऐसे पाहता पाहाताचि झाले ॥१॥ तुकाराम ब्रह्मतनु गेले वैकुंठा । अधिकार ऐसा येरा नेई वैकुंठा ॥२॥” तुकाराममहाराज भागवत धर्माचा कळस झाले. त्यांचे वैकुंठगमन हे “न भूतो न भविष्यति” असे होते. हे जीवन म्हणजे शरीरात आलेले की ज्याला जीवनावश्यक वस्तूची आवश्यकता भासते. जीवनावश्यक म्हणजे जीवन नव्हे. तुकाराममहाराज व्यष्टीतून समष्टीत आले. व्यष्टी म्हणजे देहात्मक बुद्धी. व्यष्टीचा देहाशी संबंध आहे तर समष्टीचा चैतन्याशी आहे. “एकदेशी होतो अहंकारे आथिला । त्याच्या त्यागे झाला सुकाळ हा ॥” एकदेशी म्हणजे व्यष्टीभाव. पाणी हे प्रवाही आहे. ते मच्छाला लागले म्हणजे भोवरे उत्पन्न होतात. आपले लक्ष पाण्याकडे न जाता भोवऱ्याकडे जाते! मच्छाला ते प्रवाही पाणी लागले म्हणून भोवरा निर्माण होऊन तो गतीमान झाला. शरीर हा मच्छ आहे. त्याला पाणी टेकले म्हणजे जीवन टेकले की ज्यामुळे आम्ही जिवंत आहोत,

शरण जाऊन आपले आपण शिव व्हायचे आहे. जीव व शीव म्हणजे नेमके काय? “रामकृष्ण वाचा भाव हा जीवाचा। आत्मा जो शिवाचा रामजप ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). जीव दाखविता येत नाही, मात्र जीवभाव दाखविता येतो. भावावरून जीव जाणता येतो. “यत्र वन्ही तत्र धूमः, यत्र धूमः तत्र वन्ही” जीव आहे किंवा नाही हे जाणण्याची कसोटी कोणती? नाकाला सूत लावणे! श्वासोच्छ्वास आहे तोपर्यंत जीव आहे. म्हणजे भाव स्पष्ट आहे. ज्यामुळे सूत हालते ते जोपर्यंत आहे तोपर्यंत तो आहे. “रामकृष्ण वाचा भाव हा जीवाचा । आत्मा तो शिवाचा रामजप ॥” ज्याचा रामजप हा आत्मा आहे, तो शिव. “जीव शिव दोनी हरिरूपे तरंग। सिंधू तो अभंग नेणे हरी ॥” हरिरूपाचे ठिकाणी उठणारे तरंग म्हणजे शिव. मठात सामावलेले मठाकाश, घटांत सामावलेले घटाकाश व सर्वत्र भरलेले महदाकाश. “कल्पना अविद्या तेणे झाला जीव । मायोपाधी शिव बोलीजे ती ॥” (पंचरत्नहरिपाठ) कल्पनेच्या उपाधीत तो सापडला म्हणून त्याला जीव म्हणतात. कल्पनेतून जे जे निर्माण झाले ते सर्व काल्पनिक. स्वप्नात आपण सर्व खरे मानतो, पण जागे झाल्यावर ती कल्पनाच ठरते. वरती आपण गेलो ही कल्पनाच ठरणार आहे. “सांडी कल्पना उपाधी । हीच साधूला समाधी ॥” (मुक्ताबाई). कल्पना-उपाधीचा निरास झाला की तीच समाधी आहे. कल्पनेचा विस्तार म्हणजे व्यवहार आणि मध्यवर्ती कल्पना म्हणजे परमार्थ. “परस्परा पावणे तेरा ” (ज्याच्या आपला काही संबंध नाही ते) ज्या ज्या गोष्टी बदलत आल्या, ती कल्पना. बिऱ्हाड ठेवले म्हणजे सोबतही होते, चार पैसेही मिळतात, ही चाळीस वर्षापूर्वीची आता कल्पनाच ठरते. स्वतःचा बंगला बांधायचा, पण बिऱ्हाड सोडायचे नाही, ही कल्पनाच ठरणार आहे. कल्पना कधीही स्थिर रहातच नाही. कल्पना उत्पन्न करणारा जो कल्पक आहे तो

सापडला तर खरे सुख आहे. त्याला घट्ट धरायचा आहे. कल्पनेच्या उपाधीमुळे तो आहे म्हणतो, “कल्पना अविद्या तेणे झाला जीव । मायोपाधी शिव बोलिजेती ॥”. “शिव भरला शिव भरला नयनी भरला की भरभरला ॥ध्रु.॥ सोऽहंभावे स्मरला । नाहीच की विस्मरला॥१॥ निंदा स्तुती वरीला । सगुण न निर्गुण वरीला ॥२॥ केसरी गुरू अवतरला । शिवदिनी हा भव तरला ॥३॥” नयनात शिव भरला आहे असे शिवदिनी म्हणतात. नयन, डोळा, दृष्टी हे एकवाची शब्द आहेत. तरीपण त्यात थोडा फरक आहे. “जेणे राम देखिला डोळा देखिला डोळा । त्याचे पद लागो मम भाळा ॥१॥ जेणे राम देखिला माझा देखिला माझा । त्याची पायवणी मज पाजा॥२॥ जेणे राम देखिला दृष्टी देखिला दृष्टी । त्याची माझी घडो दे भेटी ॥३॥ जेणे राम देखिला नयनी देखिला नयनी । रामदास लोटांगणी ॥४॥”. “रूप पाहता लोचनी । सुख झाले हो साजणी॥” परंपरेने चालत आले आहे, त्यात फरक करता येत नाही. ज्यात फरक करता येत नाही तिला परंपरा म्हणतात. अभ्यास करणाराला शंका येते, न करणाऱ्याला काही नाही. मी लहान असताना दुंदामहाराजांना “साजणी” शब्दाबद्दल शंका व्यक्त केली होती. ते म्हणाले, सच्चिदानंद बाबांनी लिहिलेल्या हस्तलिखित प्रतीत “साधनी” असे आहे. तुमची शंका बरोबर आहे. तुम्ही साधनी म्हणता तेच बरोबर आहे. “रूप पाहता लोचनी सुख झाले हो साधनी ॥” तसेच ‘चिंचेच्या पानावर देऊळ रचिले’ असे नाही तर ‘चित्ताच्या पहाणीवर देऊळ रचिले’ असे आहे. “तुझ्या पाठी पायागते तुझ्या लोचनी चमकते । ही खूण तुवा ओळखुनी घ्यावी । जाऊनी गुरुपुत्रा पुसावी । निवृत्तीने सांगितले ज्ञानदेवे ओळखिले । कसे बोटाने दाखवू तुला । पहा अनुभव गुरूच्या मुला । नको सोडू देठीच्या मुळा । सोडी अंजुळी आपुल्या कुळा ॥” (ज्ञानदेव). याचा अर्थ “रूप पाहता

परमांगतीम्॥” ॐ हे एकाक्षर ब्रह्म आहे. ते उच्चारण्यासारखे नाही, सांगण्यासारखे नाही, ऐकण्यासारखे नाही. ॐ हा चैतन्याचा ध्वनी अनुभवावयाचा आहे. गुरूकृपेने ते प्राप्त होते. जात्याची घरघर जी जात्यानेच व्हायला पाहिजे. हृदयाचे लबबडब हृदयानेच व्हायला पाहिजे. टाळ मृदंग घेऊन लबबडब लबबडब असे भजन करून हृदय चालू होणार आहे का? घरऽ घरऽ म्हणून जात्यातून पीठ पडणार आहे का? नाम हे चैतन्यरूप आहे आणि ॐ हा चैतन्याचा ध्वनी आहे. त्याचा उच्चार कसा करता येईल? ॐ चा जप, सोऽहं चा जप तोंडाने करावयाचा नाही. ॐ, सोऽहं हा तद्सदृश्य ध्वनी आहे. नुसत्या उच्चाराने ॐ, सोऽहं ची प्रचीति येणार नाही. “ज्ञानदेव मुक्ताईसी त्रिधा उपदेशी । ओऽहं कोऽहं सोऽहं साक्षी केले ॥” ॐ च्या साधनाने कोऽहंची स्फूर्ती येते. कोऽहंचे स्फुरण झाले की सोऽहं हेच त्याचे उत्तर आहे. “ॐ नमोजी आद्या । वेद प्रतिपाद्या । जय जयाजी स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥” या एका ओवीत संपूर्ण ज्ञानेश्वरी सामावली आहे. ॐ निर्दिष्ट जे आद्यतत्त्व आहे, त्याला ज्ञानेश्वरमहाराज नमस्कार करतात. कोणताही वेदमंत्र म्हणताना ब्राह्मणलोक ‘हरिःॐ’ म्हणतात. ‘ॐ हरि’ म्हणत नाहीत. एकवेळ ब्राह्मण भजनाला येणार नाहीत पण प्रथम ‘हरि’ न म्हणता ‘ॐ’ म्हणा म्हणून सांगितले तर ते ऐकणार नाहीत. ॐ कार हरिपासून झाला. हरि हा मूळ आहे. ॐ काराला आई-बाप आहेत. “ॐ तत्सत्त्रह्यार्पणमस्तु” असे आपण कोणतेही धार्मिक कार्य झाले म्हणजे म्हणतो. “ॐ तत् सत् इति सूत्राचे जे सार । कृपेचा सागर पांडुरंग ॥” (तुकाराममहाराज). ॐ ने निर्दिष्ट केलेले ते ‘तत्’, ‘सत्’ ने निर्दिष्ट केलेले ते ‘सत्’ आहे. ॐ हा निर्देश आहे, आडाखा आहे, खूण आहे. ॐच्या स्मरणात जो देहत्याग करतो, तो माझ्या स्वरूपात येऊन मिळतो असे भगवंतांनी

सांगितले आहे. “ॐ नमोजी आद्या” म्हणजे ॐच्या पलिकडे काहीतरी आहे असे ‘वेद प्रतिपाद्या’ म्हणजे वेद प्रतिपादन करतात. त्याचा जयजयकार असो. कारण ते स्वसंवेद्य आहे. स्वतःची संवेदना स्वतःपासून स्वतःला होणारी आहे. ॐ म्हणजे काय? “अकार चरण युगल । उकार उदर विशाल । मकार महामंडल । मस्तकाकारे ॥” ‘अ’कार हा अक्षरब्रह्माचा प्राण आहे. चौतीस व्यंजने आणि सोळा स्वर मिळून पन्नास अक्षरात मातृभाषा आहे. स्वर व व्यंजन मिळून शब्दब्रह्म झाले आहे. शब्दब्रह्म म्हणजे आकाश! आकाशाचा गुण शब्द आहे, त्याला अर्थ आहे. आकाशात आत्मा हा शब्दाचा अर्थ आहे. ‘ऊ’कार काढताना ‘अ’चे पोटातून फोडतो म्हणजे तो गतीरूप आहे, गती दाखविणारा संकेत आहे. ‘अ’मध्ये ‘ऊ’काराचा होणारा ध्वनी तो मकार आहे. ‘अ’, ‘ऊ’, ‘म’ हे एकाकार झाले तर त्याला शब्दब्रह्म म्हणतात. आद्यतत्त्व आत्मा आहे. त्याला निवृत्तीचे कृपेने ज्ञानेश्वरमहाराजांनी नमस्कार केला. व्यवहार हा प्रथम व द्वितीय पुरुषी आहे. ‘मी’ व ‘तू’ ला सकृतदर्शनी काही अर्थ नाही. कारण जो तो स्वतःला मी म्हणतो व दुसऱ्याला तू म्हणतो. परमार्थ तृतीयपुरुषी आहे. ‘मी’ व ‘तू’ ने व्यवहाराची सोय झाली आहे. न होवून परमार्थाची गैरसोयच झाली आहे. मी-तूपण गेल्याशिवाय ‘तो’ कोण आहे हे ओळखता येत नाही. “पहिले ते शब्दब्रह्म । दुजे ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म ॥ तिसरे ते ‘खं’ ब्रह्म । बोलिली श्रुती ॥” (समर्थ). ज्याचे शब्दाने महत्त्व कळते, तो शब्द शेवटपर्यंत रहात नाही. परलोकात जातानासुद्धा प्रथम जीभ आडवी पडते, म्हणजे शब्द बंद होतो. जो शब्द परमात्म्याची ओळख होईपर्यंत पोहोचवितो, तो परमात्म्याची ओळख होताना शब्दाचा ग्रासच झालेला असतो. हापुसचा आंबा याची अनुभूती शब्दाने घेता येत नाही, गोडी घेऊनच ती अनुभवावी लागते.

नाही. आपल्याला दुसऱ्या कोणाचाच त्रास होणार नाही. कारण ते झोपलेले असतात. घरातील माणसे उठावयाच्या आत आपण काय ते साधून घ्यावे. 'प्रभा, ते मनी' "ती प्रभा मनी घेऊन राम चिंतीत जावा." साधकाने आत्मप्रकाश पहात काम करावे. पतिपत्नींनी मुलांना मध्ये घेऊन व्यवहार करावा. म्हणजे त्यात मांगल्य रहाते. एकमेकांबद्दलचा आदर दुणावतो. नामाला धरून व्यवहार झाला तरी तो परमार्थच आहे. आत्मप्रकाश प्रथम दिसावा व मग वस्तू दिसावी, असे न झाले तर साधकाची दृष्टी दग्ध झाली आहे असे समजावे, असे आमचे श्रीनिंबरगीचे महाराज म्हणत. आम्हाला रामाने स्वप्नात येऊन दर्शन दिले तरी आम्ही कृतकृत्य समजतो. पण देवाने भरपूर पैसा स्वप्नात दिला तर आम्ही समाधानी नाही. आम्हाला तो जागृतावस्थेत पाहिजे. "पहाटेच्या प्रहरी म्हणा हरि हरि । होतील कामारी रिद्धीसिद्धी॥" व्यवहारात एम.डी. एम.ई. असे सर्टिफिकेट असले की झाले. आमच्या आचरणाशी त्याचा काहीही संबंध नाही. परमार्थात आचरण पहिल्यांदा पहायला पाहिजे. "अंतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ। त्याच्या गळा माळ असो नसो ॥१॥ स्वात्मानुभवी चोखाळिल्या वाटा । त्याच्या माथा जटा असो नसो ॥२॥" पुढे वैखरी, म्हणजे नंतर, राम आधी वदावा. पूर्वीचे लोक सकाळी उठल्यावर 'कराग्रे वसते लक्ष्मी करमध्ये सरस्वती । करमूले तू गोविंदं प्रभाते करदर्शनम् ॥' म्हणत आपले हात असे पहात. म्हणून त्यांच्यावर आज कोणाचे तोंड पाहिले म्हणण्याचा प्रसंग येत नसे. पण गेल्या १५-२० वर्षात काळ बदललेला आहे. त्याच्याशी आपल्याला कर्तव्यही नाही. 'सदाचार हा थोर सांडू नये तो ॥' सत् स्वरूपाला दाखविणारा आचार तो सदाचार. हा सांडला तर तो मानवी धन्य होतो. "तुका म्हणे ऐसा आहे श्रेष्ठाचार। नाम हेचि थोर विठोबाचे ॥" आपण श्रेष्ठांचा आचार

आचरावा. व्यवहार मात्र असा आहे - पांडव किती म्हणून विचारल्यावर सांगणारा म्हणतो, बाजल्याच्या खुरा इतके तीन, दाखवितो बोटे दोन व तीही एका मागे एक. 'बोले तैसा चाले' हा व्यवहार, पण परमार्थात मात्र 'चाले तैसा बोले । त्याची वंदावी पाऊले ॥' आहे. परमार्थी वाटचाल केली असेल तर तसे बोलतो. क्रियेवीण उरली ती वाचा! क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे. 'सत्य साच खरे । नाम विठोबाचे बरे ॥' नामाचे महत्व सांगणारे किती वेळा नाम घेतात? खरेच का नामाचे इतके महत्व? असे लोक बोलतात किंवा नाही? खरे नाणे आहे ते खरेच आहे. रामतीर्थ 'राम बादशहा' म्हणायचे, शंकराचार्य 'शिवोऽहं' म्हणायचे. त्यापाठीमागे तपःश्रिया होती. ते म्हणतात म्हणून आम्ही म्हटले तर फट फजिती होईल. मामासाहेब दांडेकर 'आम्हाला काय ठाऊकी?' म्हणायचे. तीन तीन, चार चार, लग्ने करणाऱ्याला तो म्हणायचा अधिकार तरी आहे का? ज्याने जे केले असेल तेच त्याने बोलावे. शंकराचार्यांनी काचेचा रस प्राशन केला आणि आम्हाला ऊसाचा रस बाधतो हे नको का लक्षात घ्यायला!

ओव्यात टीका लिहिली. गीतेतील माझा आवडता अध्याय सहावा. गीतेचा सारभूत अध्याय पंधरावा. त्याचे नाव पुरुषोत्तमयोग. व्यासांना प्रत्येकाच्या हृदयातील श्रीकृष्ण उभा करावयाचा होता. म्हणून त्यांनी गीता विस्तारपूर्वक लिहिली. “पृथ्वीमाजी नाना घरे । त्या घरा माजी शरीरे । त्या शरीरामाजी विवरे । जेथ परमेश्वरे वास किजे ॥” असा आत्मा प्रत्येक ठिकाणी नटला आहे. “ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्व भूतानी । यंत्रारूढानी मायया॥” ज्या तत्त्वावर हे सर्व आहे, जे आहे तोवर आपण आहोत, असे जे गीत अखंडत्वात चालले आहे, त्यावर सतत लक्ष पाहिजे. ज्याला हे गीत कळले त्याला गीता कळली. ज्यात गीत आहे ती गीता, ग्रंथीत आहे ती गाथा आणि कथित आहे ती कथा. “भावे गावे गीत । शुद्ध करोनिया चित्त ॥” (तुकाराममहाराज). गीत गाऊन शुद्ध अंतःकरणाने गीता गायची म्हणजे गीता कळते. निसर्गनिर्मित गीत शरीरात आहे ते भावनेने ऐकायचे ! “रामकृष्ण वाचा भाव हा जीवाचा । आत्मा जो शिवाचा रामजप ॥” रामकृष्ण वाचा ही चैतन्याची अक्षरे आहेत. हे गीत अणू-रेणूपासून ब्रह्मदेवापर्यंत जगात सर्व ठिकाणी आहे, तिकडे लक्ष पाहिजे. मोह गेला की शोक जातो. शोक म्हणजे रडणे आणि शोक म्हणजे आवड असे दोन अर्थ आहेत. भगवंतांनी अर्जुनाला “मामनुस्मर युद्धं चर” माझे स्मरण कर व कर्म कर असे सांगितले. भगांत राहणारा जो भगवान त्याला ओळखायचे गीत कळले पाहिजे. कृष्णाने सांगितलेल्या गीताला भगवद्गीता म्हणतात, कृष्णगीता म्हणतात. “विश्वंविष्णुर्वषट्कारो” अशी १००० विष्णूची नावे आहेत, पण त्याला विश्व सहस्रनाम न म्हणता विष्णुसहस्रनाम म्हणतात. कारण कृष्णाला शरीरस्थ आत्म्याची ओळख करून द्यायची आहे. “प्रणववाचक श्वासोच्छ्वास । तोचि तारक उपदेश ॥१॥ परि हे गुरूकृपेचे लेणे । विरळा भागवत जाणे ॥२॥” श्वासोच्छ्वास

प्रणववाचक झाला की तोच तारक उपदेश होतो. आत्मानुभूतीसाठी मोह जायला पाहिजे. मोह गेला की आवड निर्माण होते. आवड निर्माण झाली की जीव आनंदात रहातो. “मग तो असो भलते ठायी । जनी वनी साठे भुवनी ॥” ज्या श्रवणाने भगवंताचे दर्शन घडते ते श्रवण महत्वाचे आहे. “गीता भागवत करिती श्रवण। अखंड कीर्तन विठोबाचे ॥१॥ तुका म्हणे मज घडो त्यांची सेवा । परि माझ्या दैवा पार नाही ॥२॥”

परमार्थात नौबद श्रवण हे महत्वाचे. नौबद श्रवण म्हणजेच अनहत श्रवण. “पश्चिम दिशेसी जाता उजवा ठाकिला मेरू । अनुहात गगन गर्जे थोर उठला गजरू ॥ ही खूण अनुभवाची पिंडी परतुनि पाहे। आपेआप प्रकाशले तेणे आनंदे राहे॥” साधनाला बसताना पश्चिमेकडे तोंड करून बसावे असे सांगितले आहे. पूर्व आणि उत्तर या दिशा व्यवहारात प्रमाणभूत मानल्या आहेत. कीर्तनाचे रंग दोन. १) पूर्व रंग - तत्त्वज्ञान व २) उत्तर रंग - आख्यान, आयुष्यातसुद्धा पूर्वरंग व उत्तररंग असे म्हणतात. दक्षिणेचे नांवच घ्यायचे नाही. “दक्षिणायै दिशे यमाय नमः” काळ सारखा पुढे चालला आहे, जीवनाची ओढ, पुढे आहे, प्रवाह पुढे चालला आहे. “मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्य देवो भव, अतिथी देवो भव” ही श्रुतिवचने कालमानाने मागे पडत चालली आहेत. प्रवाहानुसार जाणारा तो प्रपंच, व्यवहार. उगमाकडे जाणारा हा परमार्थ. व्यवहार हा नैसर्गिक आहे, परमार्थ हा नैसर्गिक नाही, तो निसर्गावर मात करणारा आहे. संतांनी आयुष्याची दिशाच बदलवून टाकली. “मजला पूर्वेहुनि काढिले। पश्चिमपंथे चालविले । एकवीस स्वर्गावरती नेले । मूळ तीर्थासी॥१॥ दाविली गुरूने काशी माझी मजपाशी ॥ध्रु॥” सद्गुरूंनी जीवनाची पुढली ओढच बदलवून टाकली. साधकाला त्यांनी अंतर्मुखच केले. अंतर्मुख होणे म्हणजे पश्चिमेला जाणे. “अवघड पश्चिमेची वाट ।

(समर्थ). श्रीअंबुरावमहाराजांना एकाने विचारले, नेम किती वेळ करावा? महाराज म्हणाले, शरीरात प्राण असेपर्यंत करावा. गुरूघरचा नेम घडतो केव्हा? “इडा पिंगला सुषुम्नेचा त्रिवेणी संगम । तुका म्हणे नेम गुरूघरचा ॥” प्राण नेमका कोणत्या मार्गाने येतो व कोणत्या मार्गाने जातो, तिकडे लक्ष नको कां? ज्याला भेटावयाचे असते. त्याच्या वाटेवर आपले लक्ष असते का नसते? ज्याची वाट कधी बदलत नाही तो प्राण आणि ज्याला वाट नाही तो माणूस. माणूस आपली वाट नेहमी बदलतो, तसे प्राणाचे नाही. प्राणायाम म्हणजे काय? याम म्हणजे मार्ग. प्राणाच्या मार्गावर लक्ष ठेवणे म्हणजे प्राणायाम. एका साधकाने दुसऱ्या साधकाला विचारले, “तुम्ही आलात कोठून?” हा पारमार्थिक प्रश्न आहे हे दुसऱ्याच्या लक्षात आले व त्याने मोठा श्वास घेतला व सोडला. पुन्हा तोच प्रश्न व पुन्हा तेच उत्तर. मग पहिल्याने विचारले, अजून उत्तर कसे नाही. तेव्हा दुसरा म्हणाला, जेथे गेलो तेथून आलो व आलो तेथून गेलो. संतांचे शब्द संतांचे भाषेत सोडवावे लागतात. मी जरीची टोपी घालून सीतारामबापू करंदीकरांचे घरी नानांचेबरोबर अंबुरावमहाराजांच्या प्रवचनाला गेलो होतो. महाराज प्रवचनात म्हणले, घरात जेवू नको, परान्न घेऊ नको, व उपाशी राहू नको. पण एकानेही महाराजांना याचा अर्थ विचारला नाही. १) आपला आपल्याशी विचार करून रहाणे म्हणजे घरात जेवणे. २) दुसऱ्याचे विचार तुला काय करायचे म्हणजे परान्न घेऊ नको. ३) उपाशी राहू नको म्हणजे आत्मतृप्त होऊ असा अर्थ आहे. आत्म्यामुळे जे तृप्त झाले ते आत्मतृप्त. प्राणाच्या योगाने शरीराचा होणारा व्यवहार, प्राणाच्या योगाने होणारा प्राणाचा व्यवहार यात फार फरक आहे. शरीराचा व्यवहार हा कळून येणारा आहे तर प्राणाचा होणारा व्यवहार समजून येत नाही. “तैसे अध्यात्मशास्त्री यिये ।

अंतरंगचि अधिकारिये । परी लोकु वाक्चातुर्ये । होईल सुखिया ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). महाराजांनी सांगितलेले केल्याशिवाय अनुभव येत नाहीत. संतांच्या, सद्गुरूंच्या सानिध्यात अनुभव येतात ते त्यांच्या सानिध्याच्या सामर्थ्यामुळे. मग उपासना घडत असो वा नसो. वझे वाड्यात शालूमामा नावाचे अंबुरावमहाराजांचे शिष्य रहात असत. मी लहान होतो, तेव्हा ते मला म्हणाले, अंबुरावमहाराज होते तेव्हा अनुभव यायचे, पण हल्ली येत नाहीत. तेव्हा अंबुरावमहाराजांनी देह ठेवलेला होता. निंबरगीकरमहाराजांचे कृपेने जे सुचले ते त्यांना विचारले. “तुम्ही भस्त्रिका करता कां?” ते ‘हो’ म्हणाले. दुसरा प्रश्न “अंबुरावमहाराजांनी भस्त्रिका सांगितली होती कां?” ते ‘नाही’ म्हणाले. तिसरा प्रश्न “मग भस्त्रिका का करता?” ते म्हणाले, अमक्या पुस्तकात सचित्र वर्णन उपासनेचे केले आहे व त्याप्रमाणे भस्त्रिका करतो! मग त्यांना सांगितले, “तुम्ही प्रथम भस्त्रिका बंद करून अंबुरावमहाराजांनी जे सांगितले आहे तेवढेच करा.” त्यांनी ते ऐकले व पुन्हा त्यांना अनुभव यायला लागले. अनुभव यावा असे वाटत असेल तर गुरोपदिष्ट मार्गानेच जायला पाहिजे. श्रवणापासून अनुभूती येते म्हणजे काय? शरीर व मन या पलिकडे असलेली जी अनस्यूत क्रिया शरीरात चालू आहे, त्याचे श्रवण श्रवणानेच करायला पाहिजे. जिभेत रस असेल तर जिभेला रसाचे ज्ञान होते. आत प्रकाश असेल तर बाहेर प्रकाश आहे. नादानं नाद घेणे म्हणजे नादानुसंधान. “श्रवणी पेरीले नयनी उगवले नाना रुपे जसे । जिकडे पहावे तिकडे अवघे ब्रह्मचि भरले असे ॥” चार देहाचा निरास झाला की मग साक्षात्कार आहे. “डोळा तो गगन नाद तोचि कान । शब्दाचे स्फुरण जिव्हारूप ॥” आपण बाजारात गेलो की ‘कल बल कल बल’ असा आवाज ऐकू येतो. माणसे काय कलबल म्हणतात कां? जो तो आपल्या व्यवहारासंबंधी

झाले की आपसुकच राम म्हटला जातो. ज्याच्या जवळ पैसा तो श्रीमंत व जो श्रीमंत त्याच्या जवळ पैसा असतो हे सांगायला नको. आम्हाला पहिल्यांदा लग्न कार्य, फंक्शन यामध्ये वेळ नसतो. करून ठेवणाऱ्यांनी विचारपूर्वकच सर्व करून ठेवले आहे. पौष महिन्यात काही लग्नकार्य होत नाहीत. म्हणून पौषात नेम. अमावस्येला आम्ही शंकराचे दर्शन घेतो, कारण त्यादिवशी काही देवधर्म करता येत नाही. “घंटा सिंह नाद उठत जब । मस्त हुआ मनमो ॥१॥ प्रभुजी बहुत मजा नर तनमो । नही सुख घर धन बन मो ॥ध्रु॥” (चिमडचे महाराज). मस्त म्हणजे मस्ती नव्हे, धुंद! ‘सःमत्तो भवति ।’ अनाहत श्रवण सुरू झाले की साधक आपल्या धूममध्ये असतो. तो इतका आनंदात असतो की त्याच्याशी जगाचा संबंध देखील पोहोचत नाही. “घंटा किणीकिणी नादं सिंहं शंखं नादं ॥ भेर्यादिक महानादं अनुभव मन लुब्धं ॥ भज सद्गुरुराजं भज श्रीगुरुराजम्॥” (पंचपदी). असे चिमडचे महाराज म्हणतात. तर नामदेवमहाराज म्हणतात, “तुतारे भोवारे वाजत्रे वाजती । अप्सरा नाचती थया थया ॥१॥ झणझणा झणझणा झांजा झणताती । नौबदा वाजती घो घो घो ॥२॥” कृष्णाचा जन्म झाला तेव्हाचे वर्णन नामदेवमहाराजांनी केले आहे. कृष्णाचा साक्षात्कार झाला तर अजूनही हे नाद ऐकायला येतील. “धन्य हो प्रदक्षिणा सद्गुरुरायाची । झाली त्वरा सुरवरा विमान उतरायाची ॥ १॥ मृदंग टाळ ढोल भक्त भावार्थे गाती । नामसंकीर्तनी नित्य आनंदे नाचती ॥२॥” नादब्रह्मात आनंदाने नाचणे याचे नाव नामसंकीर्तन. “अनुहात नगारा हमेशा बजावे । गगन हालमो गैब ज्योती लगावे । दिया हस्त पंजा किया मेहेरबानी । कहे सिद्धलिंगा । गुरूकी निशानी ॥” (चिमडचे महाराज). “किरकिरती रातकिडे झाल्या तिन्हीसांजा ।” अशी एक कविता आहे. रातकिडे हे रात्री

किरकिर करतात. असा ध्वनी चौवीसतास वाजत असेल तर तो अनाहत समजावा. कानातला मळ काढल्याची खात्री करावी. कारण मळ साठून त्यात पाणी गेले तर कानात तसा आवाज होतो. टी.बी. (क्षय) च्या पेशंटला काळे, निळे बिंदू दिसतात. डोळ्याला नंबर आल्यास ठिपके (स्पॉट्स) दिसतात. ते जर झगझगीत पण शांत असतील, नंबरचा चष्मा लावून देखील ते दिसत असतील, तर तो चैतन्याचा साक्षात्कार समजावा. नादाने नाद घ्यायचा, प्रकाशाने प्रकाश घ्यायचा हे आपण नेहमी नजरेसमोर ठेवायचे की साक्षात्कार आहेच. “झडतो नामाचा चौघडा । ब्रह्मी ब्रह्मरूपीचा हुडा । संत ऐकताती कोडा । प्रेमबळा स्वानंदे ॥” (जनाबाई). येथे संतांचे काम आहे, असंतांचे नाही. “तुका बैसला विमानी । संत पहाती लोचनी ॥” जे त्या अवस्थेला गेले त्यांनाच जग ब्रह्मरूप झाले. “ रामनाम का डंका बाजे ।” पण कोणाला? “जब चाहे सो” त्यालाच. संत कोणाला म्हणायचे? “करी वृत्ती जो संथ तो संत जाणा । दुराशा गुणे तो नव्हे दैन्यवाणा ॥” एकवेळ मेलेला माणूस जीवंत होईल, जीवंत असलेला मरेल, पण आत्महत्या करण्याच्या उद्देशाने आलेला माणूस मामांना नमस्कार करून पुढे व्हायचे असे ठरवून आलेला असताना, आत्महत्येपासून परावृत्त व्हावा, केवढे आश्चर्य आहे! ज्याच्या संगतीत आल्यावर, ज्याला पाहिल्यावर क्षणभर का होईना वृत्ती शांत होतात, त्याला संत म्हणावे. संथ वृत्ती झाली की, नाद ऐकायला येतात. “नौबत बाजत है हरिनामकी । अति मंद भाई गती सकल काम की॥” (केशवस्वामी). नामाचा नाद कसा होतो, नादाचा बिंदू कसा होतो हे आता पाहू.

“श्रवणाचा झाला विज्ञान डोहो ॥” (जनाबाई). बिंदू म्हणजे अनुभव. “श्रवणी पेरिले नयनी उगवले नानारूपे जसे । जिकडे

ही मुद्रा लागली की आत्मप्रकाशाचा साक्षात्कार आहे. जनार्दनस्वामींनी दृष्टी खेचून घेतल्यावर काय झाले? नाथमहाराज म्हणतात, “एक नवल देखिले बाई । माझे डोळा उगवली जाई ॥” संतांच्या दृष्टीला दृष्टी लागली तर नवल घडते, पण ते जाणणारा पाहिजे. संत जगावेगळे दाखवितात, पण जगावेगळे होऊन ते पहायला पाहिजे. “जाई उगवली” का? तर राही नाही म्हणून. मस्तकावर हात यायच्या आधीची ही अवस्था आहे. वरदहस्त मस्तकावर आला की, दोघे एकच होतात. मामा व तात्यासाहेबमहाराजांचे उदाहरण आपल्यासमोर आहे. ही बाग आहे कशी? “या या बागेचे नवल सांगू काई । साडेतीन चाहूर बागशाही । गुरुरायाने नवलाव केला । देही अपूर्व बाग दाविला ॥” (निवृत्तीनाथ). पंचप्राण ही पंचरंगी जाई आहे. “सर्वही पुसताती जातक । परी राहतक कोणी पुसेना ॥” (नाथमहाराज). जन्माला बाळ आले की ते किती दिवस राहणार विचारतात, काय गंमत आहे बघा! भूतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ, यातील वर्तमानकाळ खरा. जे झालेले असते त्यात बदल होत नाही. भविष्यकाळ हा केव्हा ना केव्हा तरी वर्तमानकाळ होणार असतो. वर्तमानकाळ हा चालू असतो. “संसार म्हणजे सवेचि स्वार । नाही मरणासी उदार । मापी लागले शरीर । घडीने घडी ॥” (समर्थ). बाळ जन्माला येते तेव्हाच घटकापात्र पडलेले असते. कशाला विचाराया जायचं केव्हा! नाथांना हे सर्व जाणारच आहे हे कळलेलेच होते. जाणारे जातच असते, राहणारे काय तेवढेच आपण पकडायचे. “एका जनार्दनी नमन । मन केले त्या आधीन ॥” दृष्टीला दृष्टी लागल्यावर मनाचे मनत्वच राहिले नाही. “न मन” असे झाले. मनच गुरूला देऊन टाकले नाथांनी. एकदा का गुरूकृपा झाली की, पेरणी श्रवणी होऊन, अनुभव नयनी येतो. श्रवण आणि नयन यात

चार बोटांचे अंतर आहे. चार देह म्हणजे चार बोटे. अंतर तुटायचे म्हणजे चत्वार देहाचा निरास व्हायचा. “श्रवणात पेरणी केली । ती नयनी उजेडा आली ॥१॥ मन पवन चित्त एक करून । मशी वेडची गेले भरून ॥२॥ कशी मोहनी घातली गुरूने । मशी वेडची गेले भरून ॥३॥” जो डोक्यात विषय असतो, तो तोंडाला येतो, तोंडातला विषय कानात, कानातला विषय मनात, मनातला बुद्धित आणि बुद्धितला विषय कार्यवाही होतो. हा व्यवहार झाला. ज्याचे उभे आयुष्य चैतन्याच्या माध्यमात गेले, शरीर हे दुय्यम झाले, चैतन्याची अनुभूती ज्यांनी जन्मभर घेतली, त्याच माध्यमातून आपल्या चैतन्याच्या माध्यमात त्यांनी ते घातले. मनाचे मनत्व घालवायला जीवन उफराटे करणारे चैतन्याचे जे माध्यम, या चैतन्याच्या अवस्थेत जो आहे, त्याठिकाणी अनुग्रहासाठी हे कान व तोंड येतच नाही. चैतन्याच्या स्रोतातून चैतन्य घातलेले असते. चैतन्य आहे म्हणून डोके आहे, डोके आहे म्हणून चैतन्य आहे असे नव्हे. चैतन्याच्या प्रवाहातले ज्ञान जीवाच्या ठिकाणी चैतन्याच्या माध्यमातून घातले. नुसता सांगितल्याचा व ऐकल्याचा व्यवहार झाला तर, संतांचे अनुभव संतांच्या पदातच राहतात. “पूर्ण कृपेने नाममंत्र तो कर्णी फुंकियला । जिकडे तिकडे देव निरंजन निर्गुण दावियेला ॥ स्वयंभ सदना सुहास्य वदना प्रगटलासि रामा । भवतारक तव पवित्र चरणी देई नित्य प्रेमा॥” (श्रीतात्यासाहेबमहाराज). नादात नाद घुमवल्यावर ते व्हायचे कसे, पहायचे कसे, हा प्रश्नच रहात नाही. “बीज माथा चमकली । नेत्र बाहुली हसली ॥” ज्ञानेश्वरमहाराजांनी कृपा केल्यावर मुक्ताबाईंचा हा अनुभव आहे. “पश्चिम दिशेसी जाता उजवा ठाकिला मेरू । अनहत गगन गर्जे थोर उठला गजरू ॥” चैतन्याच्या डोंगरावर ऊर्ध्वगंगा आहे. मेरूच्या माथ्यावर अनहत आहे. “मोती ल्याली

दे! आमचे कसे आहे? लोकांनी आम्हाला परमार्थी म्हटले म्हणजे झाले, आम्हाला समाधान आहे किंवा नाही याची पर्वा आम्हाला नाही. “दिग् चतुराई ग्यान । भजन बिन दिग् चतुराई ग्यान ॥१॥ पोथी पुराण सबही वाचत । वहा मो नही गुरूग्यान ॥१॥ लोक कहे हम आत्मज्ञानी । ज्ञान नही अभिमान ॥२॥ एका जनार्दनी गुरूका बंदा । भक्ती भजनमो प्राण ॥३॥ ” जर ‘मी’ ची ओळख झाली नसेल तर, पोथी-पुराण सांगून काय उपयोग? “झालासी पंडित पुराण सांगसी । परी तू नेणसी मी हे कोण ॥” (तुकाराममहाराज). लोकांनी आम्हाला आत्मज्ञानी म्हणावे, काय परमार्थ चालला आहे म्हणावे अशी अपेक्षा असेल तर तो वृथा अभिमान आहे. आत्मज्ञानाचा लवलेशही तेथे नाही असे छातीठोकपणे सांगायला हरकत नाही. कारण आत्मज्ञान झाले की अभिमान औषधाला रहात नाही. भजन जर नेमाने होत नसेल तर त्याला काही अर्थ नाही. नेम किती याला महत्व नाही, तो नेमाने होतो किंवा नाही, याला महत्व आहे. “नेमाविण भजन नाकाविण मोती । अर्थाविण पोथी वाचू नये ॥” असे तुकाराममहाराज सांगतात. भजनाचे महत्व फार मोठे आहे. “आधी होता संतसंग । तुका झाला पांडुरंग । त्याचे भजन राहिना । मूळ स्वभाव जाईना ॥” या भजनासाठी वैराग्य प्राप्त होणे आवश्यक आहे. पण भडक वैराग्याची आपली जशी कल्पना आहे, तसे ते असण्याची आवश्यकता नाही. भडक वैराग्याने फजिती करून घेण्यापेक्षा सुंठीच्या वळश्यासाठी गृहस्थाश्रम पत्करलेला बरा. (उदा. मी लिंबाजी बुवा होतो ची गोष्ट) “मी सांगत होतो त्याला गोसाव्याला ॥१॥ गोसाव्याचे कर्म कठीण । बळकट आवरावे मन ॥ जिता असता प्रेता समान । होई ढिला ॥” (तुकाराममहाराज). ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, “तोवरी तोवरी वैराग्याच्या गोष्टी । सुंदरता दृष्टी देखिली नाही ॥” विश्वामित्र जेव्हा मेनकेच्या मागे कुलंगी कुत्रे

होऊन स्वर्गात गेले तेव्हा दरबारात वसिष्ठ ऋषी उठून उभे राहिले, म्हणून इंद्र व सर्वजण उभे राहिले. इंद्राने वसिष्ठांना उभे रहाण्याचे कारण विचारताना, विश्वामित्र ऋषी कुत्रे म्हणून आल्याचे त्यांनी सांगितले. “कोठे जाशील भोगा । तर माझ्यापुढे उभा ॥” ईश्वराची योजना सर्वांचे भले होण्यासाठी असते, पण ते कळले तर नां! विश्वामित्रांचा उद्गार व्हायची वेळ आली होती. “समर्था घरचे श्वान । त्यास सर्वही देती मान ॥” प्रपंच करून परमार्थ करावा म्हणजे फजिती होण्याची शक्यता नसते. “जो प्रपंची अप्रमाण । तो परमार्थी प्रमाण ॥” प्रपंच करायचा तो भोग म्हणून नव्हे, तो सुंठीचा वळसा म्हणून! राग (अनुराग) गेला नाही तर भजन करून काय उपयोग? तसे भजन केले तर वैकुंठ तर नाहीच नाही, नरकाची प्राप्ती मात्र आहे. “तव ते भजन ओंगळवाणे । नरका जाणे चुकेना ॥” उँ गळला की जे होते ते ओंगळवाणे असे मामा म्हणायचे. म्हणून नाम घेताना कसे घ्यायचे इथे प्रश्नचिन्ह आहे.

कोणत्याही दुखण्याला पथ्य हे पाळलेच पाहिजे. तर औषधाचा गुण येतो. या सर्व दुखण्याचे मूळ तरी काय? मध्यंतरी दात काढून घेतले म्हणजे निरोगी होतो असे शास्त्रज्ञांचे, डॉक्टरांचे मत पडल्यामुळे चांगले दात असलेल्या लोकांनी दात काढून घेतले. अपेंडिक्स बाबतीत तेच झाले. दात काढले, अपेंडिक्स कापून घेतले, म्हणून माणसे मरायची राहिली का? काम/क्रोध हे सर्व दुखण्याचे कारण असे तुकाराममहाराज सांगतात. “खवळलिया कामक्रोधी । अंगी जडती आधी व्याधी ॥” मग याला उपचार तरी काय? “ब्रह्मरस घेई काढा । तेणे पिडा वारेल ॥” ब्रह्मरसाचा काढा घेतला की दुखणे जाईल असे तुकाराममहाराज सांगतात. याला पथ्य काय? “पथ्य नाम विठोबाचे । आणिक वाचे न सेवी ॥” विठोबाचे नाव सतत घेणे हे मुख्य पथ्य आहे. “उरले आयुष्य लावा हरिनामी । नका वेचू कामी

५००/- रुपये बिदागी मागितली. त्या मंडळाने बिदागी थोडी कमी करण्याविषयी विनंती केली. कीर्तनकाराने नकार दिला. एकजण पुढे आला व त्यांना ५००/- रुपये देण्याचे कबूल केले. कीर्तनात एकजण पाय पसरून लोडाला टेकून बसून धूम्रपान करत होता. बुवांनी ताशेरे झाडायला सुरुवात केल्यावर ते गृहस्थ म्हणाले, “बुवा, पाचशे रुपये कीर्तनाचे दिले आहेत. तीन तास कीर्तन करायचे व निघून जायचे!!”

नाम घेत असताना उत्पन्न होत असलेल्या वृत्ति हळू हळू नाहीशा होतात. संतांनी पाच विषय नाहीसे करून निर्विषय होण्यासाठी नाम हा एकच विषय डोळ्यासमोर ठेवला. “विषय तो झाला त्यांचा नारायण । नावडे धन जन माता पिता ॥” संत ज्यामुळे निर्विषय झाले, तो विषय सोडून आमचा निर्विषय होण्याचा प्रयत्न आहे. आम्ही आमचे तर सोडायला तयार नाही आणि अनुभव यायला पाहिजे. संतांनी किती हाल अपेष्टांत दिवस काढले हे पाहिले म्हणजे लक्षात येईल. साकडे त्यांच्याकडे गेले नाही असे नाही, त्याची झळ त्यांना पोहोचली नाही, एवढेच! “निर्वाणी गोविंद आहे मागे पुढे । काहीच साकडे पडो नेदी ॥” गोविंद आमच्या मामांचेही नाव आहे. देवच मागे-पुढे असल्यामुळे संतांना साकड्याचे साकडे वाटलेच नाही. नाम सतत डोळ्यासमोर असल्यामुळे त्यांना इतर गोष्टींचा विचार करायला वेळच नाही. नामाशिवाय दुसऱ्या गोष्टीला जागाच नाही. आपले काही सोडायचे हा आपला स्वभावच नाही. आपल्या दिनचर्येत बदल न होता, परिस्थितीत फरक न पडता जेवढे जमेल तेवढेच आम्ही करतो. लहान मूल रडावयाला लागले की त्याच्यावर डोळे वटारणे, त्याला मारणे, त्याच्यावर ओरडणे यात पुरुषार्थ नाही. लहान मुलाला पाय फुटलेले नाहीत व ते डोक्याने चालत नाही म्हणून ते देव आहे. रडणे थांबवायचा उपाय म्हणजे त्याचा विषय बदलणे! सांगता येत नाही, पण आहे, आहे, पण सांगता येत नाही

ती भावव्यथा. घरातली कथा व पोटातली व्यथा सांगून त्याचा उपयोग नसतो. आम्हाला कससंच होतय. यावर संतांचे जवळ उपाय आहे. डॉक्टरांचे जवळ नाही. चाळीस वर्षे वयाला झाली की प्रत्येक वर्षी डॉक्टरांचेकडून चेक-अप करून घ्यायचे फॅडच निघाले आहे. ते अगदी (Up)अप होईपर्यंत! संत नाम घेतात, त्यांना अनुभव येतात. आम्ही नाम घेतो, पण अनुभव मात्र येत नाही. आम्ही वस्ताद ना, आमचा विषय नाम केला पण इतर विषय आहेत तसेच आणखी एक म्हणून! आहे या परिस्थितीतून जाणे हा एवढाच माणसाचा विषय आहे, कारण ज्यात काही बदल करू शकत नाही अशा परिस्थितीतून जातो. त्यालाच माणूस म्हणायचे. संतही परिस्थितीतून जातात, परंतु नामास, उपासनेला धक्का पोहोचणार नाही अशा तऱ्हेने बगल देऊन! “शह शह बाजू आली । तुका म्हणे मात झाली ॥” दुसऱ्याला प्यादे हलविता येऊ नये अशा तऱ्हेने चाल खेळली की मात होते. म्हणून तुकाराममहाराज म्हणतात, “म्हणवोनि केला पाहिजे सांभाळ। माझे बुद्धीबळ पाय तुझे ॥” भगवंताचे पाय हे ज्याचे बुद्धिबळ आहे असे तुकाराममहाराज! आपल्या अंगाशी काही आले नाही याचा अर्थ आम्ही पर पार झालो. व्रत-दान-नाम जे जे कोणी काही सांगेल ते ते सर्व चालू आहे. इतके चालू असताना आमच्यात काही बदल झालेला दिसत नाही, कारण आम्हाला सर्व बारा टक्के! “श्रीराम जयराम जयजयराम” हे मामांनी किती युक्तीने कीर्तनात आणून ठेवले आहे बघा! बुक्याची वेळ झाली की आपण आपली मान खाली घालून “श्रीराम जयराम जयजयराम” म्हणायचे. मग कोणी म्हणू देत वा न म्हणू देत! आमचे कसे आहे, गायत्री जप १०० वेळा करायचाच, गुरूंनी सांगितलेला तोही करायचा, आपल्या मनाने ठरविलेला चालूच आहे. माणसाजवळ काहीतरी एक घट्ट पाहिजे, तर अनुभव येईल. १०० पुस्तके एक वेळा वाचण्यापेक्षा एकच पुस्तक १०० वेळा वाचणे

। ये कछु मालुम करले । दो दिन की जिंदगानी बंदे । हुशार होकर चल रे ॥२॥ कोन किसीके जोरूर लडके । कोन किसीके साले । जबलग अपने पल्लव वाढत । तबलग मीठा बोले ॥३॥ कहत कबीरा सुनभाई साधु । बारबार नही आना । आपना हित कछु कर ले प्यारे । आखर अकेला जाना ॥४॥” (श्रीकबीरसाहेब).

संतसंगतीचा महिमा असताना, असा संग न करणे हा दोष नव्हे का? संतसंगती, सत्संगती केली नाही तर हे दशदोष जात नाहीत. “संत संगती न करी । चुका तैशाची अंतरी ॥” “कधी बा रिकामा तू होसी । कधी संता शरण जाशी ॥१॥ कधी नाम वाचे घेसी । कधी सदुरू वंदिसी ॥२॥”

जीव हा माझे माझे म्हणता मेला, पण त्याला ‘मी’ चा पत्ता लागला नाही. संगती म्हणजे शरीराला शरीर चिकटले म्हणजे होत नाही. बापासारखा लेक असत नाही. डॉक्टरचा मुलगा डॉक्टर, मास्तरांचा मुलगा मास्तर, कारकूनाचा मुलगा कारकून झालेला क्वचित्तच दिसतो. सूर्यापोटी शनेश्वर का निर्माण झाला? परमार्थाचे राहू दे, पण व्यवहारातही परंपरा टिकत नाही. कारण काय तर दोन मनांचे ऐक्य नसते. साहचर्य जन्माचे आहे, पण मनात फारकत असेल तर संघर्षच चालणार आहे. वृत्तीत फरक पडला तर अनुभूतीत फरक पडेल. “तनुस भेटली तने । मनास चुकली मने ॥ चुकी चुकी बहू चुकी । परस्परे चुकामुकी ॥” (समर्थ). तर ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, “संतांचे संगती मनोमार्गे गती । आकळावा श्रीपती येणे पंथे ॥” संतांची संगती झाल्यावर मनात परिवर्तन व्हायला पाहिजे. आमच्या म्हणण्याने कोणी वैकुंठालाही जात नाही आणि कोणी नरकातही जात नाही. वैकुंठाचा अधिकारी नसलेला ‘अमका वैकुंठाला गेला’ असे म्हणतो, त्याला काही अर्थ आहे का? वैकुंठाशी संपर्क साधून जो असतो, त्याने वैकुंठाविषयी बोलावे. आता ज्याची जी

गती चालू आहे तेथे तो जाणार, अगदी निःसंशयपणे. ज्याच्या बोलण्याची संगतीच लागत नाही, त्यांची संगती होणार कशी? मढे ते मढे व आपणही चालते बोलते मढेच होत, थोड्या उच्च कोटीतले! दोन मढी एकत्र आली तरी त्यांची क्रांती होण्याची शक्यता आहे का? देवाची गाठ व्हायला, आम्ही देवच व्हायला पाहिजे इतके आमचे जीवन उंचावले आहे का? जीवनात उत्क्रांती झाल्याशिवाय मन स्थिर होत नाही. उत्क्रांती व्हायला सत्संग पाहिजे. सत्संग घडण्याचा योग असला तरी प्रारब्धात, नशिबात पाहिजे. सत्संग घडला तर अचूक साधन साधेल.

“स्वामीकाज गुरूभक्ती । पितृवचन सेवापती ॥ हेचि विष्णुची महापूजा । आणिक देव नाही दुजा ॥” (तुकाराममहाराज). परमार्थातील रहस्यातले रहस्य तुकाराममहाराजांनी या चरणात सांगितले आहे. गुरूभक्ती कशी असावी? “सेवकासी आज्ञा स्वामीची प्रमाण । जोवरी हा प्राण जाय त्याचा ॥” जोवर कुडीत प्राण आहे, तोवर स्वामीची आज्ञा प्रमाण असणे हीच ईश्वराची खरी पूजा! कदाचित असा जीव बाह्यतः देवपूजा करित असलेला दिसणार नाही. “तुका म्हणे जरी म्हणवावे सेवक । खादले ते अन्न हक्क होय ॥” काम करून पगार हक्काने मागणारे कमीच. हल्ली काय आहे, काम नको पण पगारवाढ सारखी पाहिजे. जो काम करून पगार घेतो, त्याला कशाचीच भीती नसते. “ज्याची खरी सेवा । त्याच्या भय काय जीवा ॥” एखाद्या सेवकाला आपले नाव अजरामर व्हायला पाहिजे असेल तर, त्याने सेवक होऊनच गेले पाहिजे. तानाजीने आधी लग्न कोंढाण्याचे म्हणून किल्ला सर केला. म्हणून कोंढाण्याचे ‘सिंहगड’ हे नाव ठेवले जाऊन तानाजीचे नाव अजरामर झाले. “सेवकासी आज्ञा स्वामीची प्रमाण । जोवरी हा प्राण जाय त्याचा ॥” आता सेवक आहेत, स्वामी आहेत, सेवा चालली आहे, पण कशाबद्दल हे न बोललेले बरे.

अभंग -४

प्रेममंदिरात सत्याचा संकल्प । अखंड नेम जप प्रायश्चित्त ॥१॥
चित्तशुद्धी होता पक्षी कामधेनू । उलटे देऊळ थोर भक्ती ॥२॥
दास म्हणे नमने गुरूपदी कसा । अनुभव ऐसा आन नसे ॥३॥

प्रेम हे जीवनाचे सूत्र आहे. विश्वाची उत्पत्ती प्रेमातून झालेली आहे. प्रेम हे परमेश्वराचे स्वरूप आहे. प्रेम करणे गुन्हा नव्हे. ते विशुद्ध, निर्व्याज व पवित्र असावे. त्याला विकृत स्वरूप नसावे. प्रेमाकरिता प्रेम असावे. प्रेम असावे, पण प्रेमात गुंतू नये. आपण जगातले प्रेम आता पहातो, ते घातक आहे. केव्हा रसातळाला पोहोचवेल ते सांगता येत नाही. पाणी पिकाला जायच्या ऐवजी निवडुंगाकडे लोट चालले आहेत. जगातल्या प्रेमामागे कार्यकारण संभव आहे. कारण असेल तर कार्य आणि कार्यामुळे कारण. कार्य असेल तर कारण निर्माण होते. कारण संपले की प्रेम संपले, हे खरे प्रेम आहे का? प्रेम हे सापेक्ष आहे, उभयपक्षी आहे आणि प्रेमाला मर्यादा आहे. प्रेमाची शोभा मर्यादेनेच वाढते. प्रेम हे स्वार्थी आहे म्हणून ते हानीकारक आहे. प्रेमाचे खरे आकर्षण चैतन्याकडे आहे. चैतन्यामुळे जे निर्माण झाले, ज्या चैतन्याच्या बैठकीवर जे आहे ते चैतन्याकडे खेचले पाहिजे. चैतन्य आहे म्हणून प्रेम आहे. प्रेमाचे खरे आकर्षण चैतन्याकडे असते. जगात वस्तुला, माणसाला किंमत नाही. फक्त पैशाला किंमत आहे. “गड्यांनो एका परमेश जगाचा पैका ।” एका गृहस्थाजवळ दोनच बंदे रुपये होते. रात्री निजानीज झाली की एकदा हा व एकदा तो रुपया, तो वाजवायचा. ही गोष्ट आपल्याला माहित आहेच. “सर्वे गुणाः कान्चनमाश्रयन्ते ।” पैशापेक्षा मूल आणि मुलाहून स्वतःचा प्राण व प्राणापेक्षा स्वतःचा आत्मा श्रेष्ठ आहे. “द्रव्याहून सुत त्याहुनी देह प्राण त्याहुनी प्यारा । आत्मा

त्याहुनी कळता थांबती कृष्णसुताच्या धारा ॥” “अति लोभ त्या क्षोभ होईल जाणा।” प्रेमाचा ओघ ईश्वराकडे जात नाही म्हणून साक्षात्कार होत नाही.

“ऐसी प्रेमाचिया जाती । करिती लाभाविण प्रिती॥” प्रेमाकरिता प्रेम असेल तर व्यवहारातसुद्धा त्याला महत्व आहे. प्रेम हे दाखविता येत नाही. प्रेमाचे प्रदर्शन झाले की त्यातील सत्यता गेली. “जन हे सुखाचे दिल्या घेतल्याचे । बा अंतकाळीचे कोणी नाही ॥” आम्ही कसेही वागणार, तर कोण प्रेम करणार आमच्यावर? प्रेमाच्या ठिकाणी दुःख लवलेशालाही रहात नाही. म्हणून दुःखाचे प्रसंगी प्रेमाची चार माणसे एकत्र जमतात. “संतांचिया गावी प्रेमाचा सुकाळ । नाही तळमळ दुःखलेश ॥” संतांच्या ठिकाणी औषधाला तळमळ रहात नाही, दुःख रहात नाही. चैतन्यामुळे प्रेम, प्रेमामुळे आकर्षण, आकर्षणामुळे खेच निर्माण होते. शरीराकडे जिवाची खेच सुरू झाली की त्याला प्रेम म्हणतात. तीच खेच चैतन्याकडे झाली की भक्ती होते. संतांची प्रेममय वृत्ती अखंड आहे, कारण त्यांची चैतन्याकडे सतत खेच असते. विश्व दुःखाने पेटले तर प्रेमाने विझवायचे काम संत करतात. “शठेन शाठ्यं” हा व्यवहार आहे तर “शठेन सत्यं” हा परमार्थ आहे. “विश्व झाले वन्ही । संतमुखे व्हावे पाणी॥” निसर्गात देवापर्यंत नेणारे संत आहेत व कल्चर्डमध्ये आणणारा माणूस आहे. देव -भक्त, गुरू-शिष्य, माय-लेक ही नातीच वेगळी आहेत. या नात्यात कायदा आडवा आला की प्रेम संपुष्टात आलेच. “आई म्हणोनी कोणी आईस हाक मारी । स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी ॥” शंकर श्रीकृष्ण देव म्हणत असत की, “आपली आई आपल्याला किती लाभली यावर भाग्य अवलंबून आहे.” मातृभक्तीवर परमार्थाचा पाया आहे. म्हणून सर्व संत मातृभक्त आढळतील. व्यवहारिक प्रेमाचा हा दर्जा आहे, तर पारमार्थिक प्रेमाची काय पातळी असेल! व्यवहाराचा शेवट जेथे होतो, तेथून परमार्थाची

अभंग -५

कृतकृत्य होता देह सार्थकता । आश्रमी रहाता चतुर्विध ॥१॥
स्वप्नीचे उचीत नेमनिष्ठा कळे । वारी त्या आकळे पंढरीची ॥२॥
लज्जाविरहीत नामाचा प्रयत्न । शील परीपूर्ण दास म्हणे ॥३॥

लज्जाविरहीतच नामाचा प्रयत्न होतो. “कोण काय म्हणेल काय?” असा विचार केला की, परमार्थ बाजूलाच रहातो. व्यवहारात आम्ही कितपत लाजलज्जा बाळगतो? लोकांची कितपत तमा करतो? मग परमार्थाचे बाबतीत लोकांची पर्वा कशासाठी करायची? चाड फक्त देवाची ठेवावी. “देवाचिया चाडे आळवावे देवा । वोस देहभावा पाडोनिया ॥”. देवासाठी देवाची भक्ती करावी, लोक काय म्हणतील इकडे लक्ष दिले तर भक्ती होणार नाही. आम्हाला कोणी ‘परमार्थ करता काय?’ विचारले तर अपमान वाटतो. नाटकांत राणीचे काम केले ही भूषणास्पद गोष्ट वाटते. आहे की नाही गंमत! लोकांची लाज मध्ये येते तो लौकीक. “लौकिकासाठीया पसाऱ्याचा गोवा । काही नाही देवा लागो येत ॥” (तुकाराममहाराज) लौकिकामुळे हा एवढा पसारा वाढला. देवभक्तीसाठी एक आपण व देव एवढेच लागते. भक्ती करणाऱ्याने लोकांना कशाला भ्यायचे? तुकाराममहाराज म्हणतात, “काय मज लोक नेती परलोका । जाता कोणी नरका निवारेल ॥” तुकाराममहाराजांनी लोकांची परवाच कधी केली नाही. लोक काय म्हणतील हा विचार केलाच नाही. ते म्हणत, “तुम्हासारखे चालावे । तरी स्वहीता मुकावे ॥१॥ कोणी निंदा कोणी वंदा । आम्हा स्वहिताचा धंदा ॥२॥ काय तुम्हासी गरज । आम्ही भजू पंढरीराज ॥३॥” परमार्थ करणाऱ्या पाठीमागे हेच लचांड जास्त. व्यवहार करणाऱ्याची कोणी चौकशी देखील करत नाही. त्याचे काय चालले इकडे लक्ष देखील देत नाहीत. पण परमार्थी माणसांवर सर्वांचे लक्ष! परमार्थक्षेत्रात इन्स्पेक्टरच जास्त. अभ्यासू कमीच. परमार्थी

माणसाने निंदास्तुतीकडे लक्ष देऊ नये. ज्याची स्तुती होते त्याची निंदाही करणारे लोक आहेत. ज्याची निंदा होते त्याला डोक्यावर घेऊन नाचणारेही लोक आहेत. “तुकोनिया मान । तुका करितो कीर्तन ॥” तुकाराममहाराजांचा परमार्थ देवाकरिता होता; उघड होता, तरी लोकांना त्यांची किंमत कळली नाही. ‘हातावरी हात मारूनी जातो तुका । परि कोणा एका समजेना ’ जगाकडे पाठ करणाऱ्याचे तोंड परमार्थाकडे होते. “उल्लंघिली लाज । तेणे साधियेले काज ॥” कोण काय म्हणेल याचेकडे पाठ करून भक्ती करणे असा अर्थ ‘उल्लंघिली लाज’ चा आहे. तुकाराममहाराज देवाला म्हणतात, “लाज नाही शंका । प्रेमे धाला म्हणे तुका ॥” देवा, तुझ्याकरता जगाकडे पाठ केली, म्हणून मला भीक घालावीच लागेल. “माझ्या मायबापे बरे नाही केले । पदरी बांधिले भिकाऱ्याच्या ॥१॥ माझ्या चार बहिणी असती सुखाच्या । माझी कर्मदशा ऐसी असे ॥२॥” असे जिजामाऊली म्हणत, पण त्यांचेच नाव तुकाराममहाराजांचेप्रमाणे अजरामर झाले. चार बहिणींची नावेही कोणाला माहित नाहीत. “होवूनी निर्लज्ज नाचे । रंगे श्रोते संगे उद्वरती ॥” मला काही लोकांनी सांगितले, “रामजी, तुझ्या वडिलांनी तुझे नुकसान केले रे!” मी त्यांना एवढेच सांगितले, “माझ्या वडिलांनी काय केले हे तुम्हालाही कळणार नाही व मलाही कळणार नाही, पण एक दिवस असा येईल की सर्व जगाला ते कळेल.” “पाहोनिया भक्तीकाजा । घ्यावे नाम लवलाही ॥ निर्लज्ज होऊनी नाचेन कीर्तनी । लाभ अथवा हानी देव जाणे ॥”

कोण काय म्हणतय म्हणून व्यवहार होत नाही, तर परमार्थ होईल काय? लाज म्हणजे द्वैत. काही लाजलज्जा आहे की नाही? यातली लाज नव्हे. मनुष्य झोपला असला म्हणजे अस्ताव्यस्त पडलेला असतो. त्याला त्याचे काही नसते, पण एकदा का तो जागा झाला की द्वैत निर्माण होते. म्हणून तो कपडे सारखे करतो. “ब्रह्मानंदी

आणि सांडावे प्रभंजनासी ॥” . लवंडणे, सोडणे आणि सांडणे वेगळे!
 १) पाणी असलेले भांडे धक्का लागून वाकडे होऊन त्यातले पाणी जमीनीला मिळणे म्हणजे लवंडणे. याचा अर्थ ‘अर्घ्य’ नव्हे.
 २) सोडणे म्हणजे अर्घ्य सोडणे. ३) ज्याच्या डोक्यात विचार नाही आणि महाराजांच्या इच्छेने होईल ते होईल अशी धारणा असणे म्हणजे विचार सांडणे. आम्ही श्वास सोडतो, पण त्यामुळे लोकांना चिंता व्यक्त होते. श्वास आणि उच्छ्वास ही क्रिया चालू असताना जो नाद होतो, त्याचे श्रवण म्हणजे गाणे. आत्मानुभूती, आत्मप्रचिती येत असताना या नादाचे श्रवण करत श्वास आणि उच्छ्वासावर लक्ष ठेवणे हा अर्थ अभिप्रेत आहे. द्वैत हे अद्वैतासाठी आहे हे समजले की द्वैत रहातच नाही. हात दोन तरी टाळी एक हे ज्याला कळलं त्याला डावा-उजवा हा फरक जाणवणार नाही. दोन कान तरी ऐकणे एक, दोन डोळे तरी पहाणे एक, दोन नाकपुड्या तरी श्वास एक, दोन ओठ तरी बोलणे एक, अद्वैत स्थितीत येणे म्हणजे लज्जारहित होणे. आमच्या विश्वाचे आम्ही सम्राट आहोत, पण शेजारच्या विश्वात ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार कोणाला नाही. नामाचा प्रयत्न चालू आहे हे बोलणे यथाशक्ती, यथामती ठीक आहे. आमचा श्वासोच्छ्वास चालू आहे असे म्हणणे हास्यास्पद आहे. श्वासोच्छ्वासात व नाम आहे, ते साधायला प्रयत्न कशाला करायला पाहिजेत? व्यवहारात प्रयत्न करायला हरकत नाही. प्रयत्न केले तरी साध्य-असाध्य मात्र आपल्या हातात नाही. दोन जुळे भाऊ डॉक्टर असतात. एकाला हजारो रुपयांचे प्रॅक्टिस असते, तर दुसऱ्याला दहा रुपये मिळत नाहीत. एकाला साधेल ते दुसऱ्याला साधेलच असे नाही. व्यवहार तेथे प्रयत्न आलाच. प्रयत्न फक्त प्रारब्धात काय आहे हे पाहण्यापुरताच आहे. ध्यान करून कोथिंबीरीची काडी मिळणार नाही. कोथिंबीरीसाठी खिशात पैसा पाहिजे, बाजारात उठून जायला पाहिजे, बाजारात कोथिंबीर असायला पाहिजे, तर हा बाबा कोथिंबीर आणणार. परमार्थाला फक्त

आत्मबळ लागते. ‘आमच्या हातून काय होणार?’ असे म्हटले की काहीही होणार नाही. शेती, धंदा याला मध्यस्थी ठीक आहे, पण आमचा पत्ता लावून घेताना, कोणाची मध्यस्थी करावी लागेल का? शरीर आहे तेथे व्यवहार आला, व्यवहार तेथे प्रयत्न आलाच. आकाशाचे संशोधन करायला कोणती लॅबोरेटरी पाहिजे? नुसते बसायचे आणि किलच्या नव्हेत, तुळ्या नव्हेत, जाजम नव्हे असे ‘न इति न इति’ करत जे उरते ते आकाश! ‘न इति न इति’ हे समजायला प्रयत्न हवेत का? सर्व जाऊन जे उरते ते आकाश. एखादे लांबचे का झाले? जवळच आहे म्हणून. आकाश अगदी जवळ आहे, पण ते लांब दिसते. वास्तविक शरीर हे लांब आहे पण ते जवळ दिसते, आत्मा जवळचा आहे पण तो लांबचा झालाय. श्वासोच्छ्वासात नाम आहे यासाठी प्रयत्न कशाला? आम्ही घट्ट केले की नाम आपोआप होणार आहे. एवढ्या जन्मात झाले नाही, ते उर्वरीत आयुष्यात किती करता येईल! “लज्जाविरहीत नामाचा प्रयत्न । शील परिपूर्ण दास म्हणे ॥”

शीलाने शीलसंपन्न झाला की परमार्थ पूर्णत्वास जातो. “पौणिमेचा चंद्र तुका पूर्ण झाला । क्षणांत निमाला पायाजवळी ॥” हा चंद्र एक कलेने अपूर्ण आहे. खरा १६ (सोळा)कळी चंद्र आहे. सोळावी कला पहाता आली तर तो जीव साक्षात्कारीच व्हायला पाहिजे. ती कळ (कला) गुरुकृपेशिवाय सापडत नाही. “संसार उडाला संदेह फिटला । पूर्ण तोचि झाला तुका म्हणे ॥” जीवनाचे संसरण जे चालू आहे तो संसार. यात झेप घेऊन तो आत्म्याशी एकरूप झाला की संसार उडाला. झेप घेणे म्हणजे उर्ध्वगामी होणे. “संदेह अवघा फिटला । जनी म्हणे उदय झाला ॥”. संदेहाची निवृत्ती झाली की आत्मज्ञानाची प्राप्ती आहे. आपण सगळेजण पूर्णत्वातून निघालो आणि सगळ्यांना तेथेच जायचे आहे. ज्यात काही मिळवले, ज्यातून काही वजा केले, ज्याला गुणले किंवा भागले

दुखिया दुखिया धन रंका रे । कहत कबीरा वो एक सुखिया जिन्हे मनकू जिंता रे ॥२॥” माणूस सुखाकडे चालला आहे, पण सुख त्याच्याकडे येत नाही. “मा कःश्चिददुःखमाप्नुयात् ।” घरोघरी नळ आले हे सुख, पण नदीत पाणी असेल तर नळाला पाणी येणार. घरोघरी लाईट आले, पण पॉवर असेल तर उपयोग. पैसा जवळ असेल तर सर्व मिळते, पण सुख मिळेलच असे नाही. म्हणून “जगी सर्व सुखी असा कोण आहे ।” असे समर्थाना म्हणावे लागले. “रामनाम तू जप रे प्यारे कायकू मगरूरी करता है । कच्चे मट्टी का बंगला तेरा पाव पलकमों ढलता है ॥१॥ जोगी होकर जटा बढावे हाल मस्त मे रहता है । उपर धरकर हात सुकावे वो क्या साहेब मिलता है ॥२॥ बमन होकर पुराण बाचे स्नान तर्पण करता है । सर्व काल सुचिल रहे तो वो क्या साहेब मिलता है ॥३॥ कहत कबीरा सुनो भाई साधु मनकी माला जपता है । भाव भगतसे ध्यान धरत है उनको साहेब मिलता है ॥४॥” अनुभवाचे ज्ञान हे सर्वश्रेष्ठ, मग भले त्याच्या डोक्यावर जटा असू देत वा नसू देत. “स्वात्मानुभवी चोखाळिल्या वाटा । त्याच्या माथा जटा असो नसो ॥१॥ अंतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याच्या गळा माळ असो नसो ॥२॥” अनुभवाने वाट चोखाळावयाची की वाट आहे म्हणून अनुभव घ्यायचा? आम्ही जगाचा अनुभव घेतो, देहाचा घेतो, मनाचा घेतो, पण आत्म्याचा अनुभव घेतो का? जग म्हणजे काय? ‘ज’ म्हणजे जन्माला यायचे, ‘ग’ म्हणजे गमन करायचे. जगाच्या अनुभवाची डायरी लिहून आत्मानुभव घेता येणार नाही. आत्मानुभव घेणाऱ्याला जगाचा अनुभव येणार नाही. साधू कोण? जो असाधू नव्हे तो साधू. (साधन) साधणारा तो साधू! ज्याला बाहेरची वाट सापडेल त्याला आंतली सापडेलच असे नाही. परंतु ज्याला आतली वाट सापडली त्याला मात्र बाहेरची वाट सापडू शकेल. आपल्याला पोटातली वाट सापडणे कठीण आहे. डॉक्टरां शास्त्रात पोटातली वाट नाही. पोटातली वाट सरकली तर

आज्जीबाईचा बटवाच कामाला येतो. पोटातल्या वाटेची ही स्थिती तर आतली वाट सापडणे इतके सोपे आहे का? दृश्याच्या मागे लागलेला जीव, मग तो परमार्थ करू दे अथवा प्रपंच करू दे, दोन्हीही दुबळीच राहणार. ‘देवाच्या नैवेद्याला भाजी आणली’ म्हटले म्हणजे, तो परमार्थी झाला असे नव्हे. तो भाजीला टेकलेला परमार्थ झाला. व्यवहाराचा, दृश्याचा संबंधच परमार्थात येत नाही. परमार्थासाठी आशा ही सोडायलाच पाहिजे असे तुकाराममहाराज म्हणतात. “आशा ही समूळ खणोनी काढावी । तेव्हाची गोसावी व्हावे तेणे॥” आशा ही निवडुंगासारखी आहे. सर्वत्र अंधार असला तरी माणूस हा आशेवर जगतो. जगायचा अधिकार हा सर्वांना आहे. आशा पळाली की हातपाय गळलेच म्हणून समजा. मी ट्रेझरीत नोकरी असताना पगार २० रूपये आणि महागाई २ रूपये होती. महागाई जाईल ही आशा सगळ्यांना होती. ती गेली की पगार वीसच. आता बेसिक ५५ रूपये आणि महागाई ५५० रूपये. भौतिक शास्त्रात प्रयोग आहेत व अध्यात्मात नाहीत असे नाही. मनुष्यप्राणी जीवनात केवळ आशेवरच जगला आहे.

आशेतून सुटणेच कठीण आहे. आत्मा व शरीर किती एक आहे किंवा नाही? आत्म्याशिवाय शरीराला किंमत नाही. शरीर आहे म्हणून आत्म्याबद्दल बोलता येते. त्याचे अस्तित्व दाखविता येते. जसजशी वर्षे पुढे जातात तसे शरीर वाढते, पण शरीराच्या वाढीबरोबर आत्मानुभूतीची वाढ होत नाही. माणूस शरीराने म्हातारा होतो, तसतशी आशा वाढत जाते. आशेने तो तरूण बनतो. “भज गोविंदं भज गोविंदं भज गोविंदं मूढमते । प्राप्ते सन्निहिते मरणे नहि नहि रक्षति डुकृञ् करणे ॥ध्रु॥ अंगं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुंडम् । वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि नमुञ्चत्याशा पिण्डम्॥१॥ बालस्तावत्क्रीडा सक्तस्तरूणस्तावत्तरूणीरक्तः । वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः पारे ब्रह्माणि कोऽपि न लग्नः ॥२॥” शंकराचार्य स्नानाला जाताना

आपणया ॥” (अमृतानुभव) जीव देहाने बद्ध झाला आहे. पण चैतन्याचे बोलणे ऐकण्यासाठी तो मुक्त झाला. चैतन्याचे बोलणे ऐकायचे म्हणजे देहाचे बोलणे बंद झाले पाहिजे. पंचमहाभूते आत्मरामाचे नावच घेऊ देत नाहीत. चैतन्याच्या बोलण्याने आत्मसाक्षात्कार होणार आहे. प्रपंचाने धरले, प्रपंचाने घेरले याला अर्थच नाही.

“भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास । गेले आशापाश निवारोनी॥१॥ विषय तो त्यांचा झाला नारायण । नावडे धनजन मातापिता ॥२॥” देह, दृश्य, विषय आशा निर्माण झाली व त्यामुळे जीव बद्ध झाला. भक्तांनी आशाच झुगारली. आशाच ज्यांनी झुगारली ते भक्त मग ‘देही उदास’ हे काय आहे? इकडे देही म्हणायचे व पुन्हा उदास म्हणायचे हे पटते का? आमच्या बुद्धीला तरी पटत नाही. देही किंवा उदास हे शक्य वाटते. तोंड आहे, पण शब्द नाही, डोळे आहेत पण दिसत नाही, कान आहेत पण ऐकायला येत नाही, असे कोणी म्हटले तर त्याला आपण लबाड म्हणू! जो झोपलेला आहे, त्याचे ठिकाणी या गोष्टी मात्र खऱ्या आहेत. आत्म्याचा अनुभव घेणारा देही आणि परमात्म्याचा अनुभव घेणारा विदेही हा विषय आपण पाहिलाच आहे. जे देही विदेही झाले त्यांचेबाबतीत मात्र हे पटेल. आत्मसाक्षात्कार होणारा देहाने देही झाला तो देही! जन्माला आलेल्या मुलाला एरंडेल तेलाचे बोट लावले तर तोंड वाकडे करते, मधाने लावले तर मिटक्या मारते, इतके देहाशी जीवाचे आकर्षण आहे. इंद्रिय, शरीर, विषय, दृश्य याचे आकर्षणच जबरदस्त आहे. संतांनी विषय सोडा असे कधीच सांगितले नाही. मुलाने वडिलांना ‘खेळायला जाऊ का?’ विचारले वडिलांनी ‘अभ्यासाला बैस’ म्हणून सांगितले. अशी युक्ती संत करतात. “कोण्याही जीवा न घडे मत्सर। वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ॥” हे परमार्थातले खरे वर्म आहे. हीच सर्वेश्वराची खऱ्या अर्थाने पूजा आहे. “असोनी संसारी जिव्हे वेगू करी । वेदशास्त्र

उभारी बाह्य सदा ॥” संसार करा असेच संतांनी सांगितले एवढ्यासाठी की, “कळू दे एकदा संसाराचा हिसका” म्हणजे आपोआप त्यातून तो बाजूला होईल. प्रपंच असो वा परमार्थ असो, अनुभव हीच खात्री खरी. अनुभव नसेल तर डळमळीतपणा आलाच! साधकाने देह, प्रपंच यांना ओळखून रहावे! विषयाना आपण वापरायचे आहे हे ध्यानात असेल तर विषय काही करणार नाहीत. मोटारगाडीचे चाक (स्टिअरिंग) आपल्या हातात असेल तर अपघात होणार नाहीत. कोणत्याही गोष्टीचे तारतम्य पाहिजे. प्रपंच हा परमार्थाच्या कसोटीचा दगड आहे हे प्रत्येकाने लक्षात ठेवावे. म्हणजे परमार्थाकडे दुर्लक्ष होत नाही. प्रपंच काय जसा व्हायचा तसाच होत रहातो. त्यात लक्ष घातले तरी होतो, नाही घातले तरी होतो. दृश्याच्या, विषयाच्या आहारी जीव इतका गेला आहे की, जीव तेथेच खलास होतो. देहाचे, दृश्याचे, विषयाचे अनुसंधान जे लागलेले असते तेवढे अनुसंधान संत बदलतात. डॉक्टर कसे चहा सोडा न म्हणता, पाणी तेच, दूध तेच, साखर तीच, फक्त चहाऐवजी कॉफीची पावडर घाला अशी युक्ती करतात, नंतर कोको, ओव्हलटार्ईन, शेवटी नुसते दूध घ्यायला सांगतात. त्याप्रमाणे संत युक्ती करतात. निर्विषय करणारा विषय, जीवाचा विषय झाला तर विषय तेथेच संपला आणि अर्धातास, पंधरा मिनिटे संतांनी सांगितलेला विषय घेऊन अनुभव येईल का? शब्द, स्पर्श, रस, रूप आणि गंध याचेबरोबर निर्विषय करणारा विषय संतांनी दिला. नामदेवमहाराज देवाला म्हणाले, संत सांगतात तसा अननुभव मला येत नाही. देव म्हणाले, गुरूकृपेशिवाय माझे खरे रूप स्पष्ट होत नाही, म्हणून तू विसोबा खेचरांचेकडे जा. “म्हणे खेचरविसा झालासी पिसा । या दृश्याची आशा सांडी नाम्या ॥” दृश्याची आशा सांड म्हणून विसोबा खेचरांनी सांगितले. दृश्याचा अंत म्हणजे दृष्टांत, साक्षात वस्तु आकार घेणे म्हणजे साक्षात्कार. दृश्याचा अंत होऊ शकत नाही. इतकी माणसे मेली व वर गेली तरी

का रे कृष्णा । घडी ये घडी ये घडी ये घडी ये बोल का रे ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). चैतन्यामुळे ही हालचाल आहे हे न कळले तर शरीराकडे लक्ष जाते. शरीराकडे, दृश्याकडे लक्ष गेले की, जीव आत्मसाक्षात्काराला आचवतो. चैतन्य बोलत नाही, कारण आम्ही चैतन्याशी बोलत नाही. “तया देवरायासी कोणी न बोले ।” असे समर्थ म्हणतात. ही खरोखरच शोचनीय स्थिती आहे. आम्ही ज्यामुळे बोलतो, ज्यामुळे चालतो, ज्यामुळे पहातो, ज्यामुळे ऐकतो, त्याचेकडे आमचे लक्षच कोठे आहे. “तुका म्हणे हरिचे दास । तेणे आस सकळ॥” चैतन्याकडे खेच वाढली की शरीराची खेच कमी होते, शरीराची खेच वाढली की चैतन्याकडे कमी होते व मग चैतन्याचा विसरही पडतो. म्हणून म्हटले आहे, “चंचळपण मन विषयी विरक्तपण । गुरूकृपेवाचोन नव्हे नव्हे ॥” आशेतून निराशा व निराशेतून नैराश्य उत्पन्न होते. कर्मातून अकर्म व अकर्मातून नैष्कर्म प्राप्त होते. ज्ञानातून अज्ञान व अज्ञानातून विज्ञान निर्माण होते. ज्ञात आहे, पण उपयोग नाही ते विज्ञान. एखादी गोष्ट पहायला नको वाटणे ही निराशा. पण पाहता येते पण पाहून काय उपयोग ही नैराश्यावस्था. “आशा ही समूळ खणोनि काढावी । तेव्हाचि गोसावी व्हावे तेणे ॥” आशा मारणे कठीण आहे, कारण ती मारायची ठरविली तर दुप्पट वेगाने उसळी घेते. ज्याने आशेवर विजय मिळविला, त्याने सर्वांवर विजय मिळविला हे लक्षात घ्यायला हरकत नाही. साक्षात्काराचा किंवा योगाचा अभ्यास साधावयाचा असेल तर चार माणसे काय म्हणतील हा विचार बाजूला ठेवायला पाहिजे. चार माणसे चार प्रकारची असतात, ती चार तऱ्हेने बोलणार हे जाणून आपण आपला मार्ग आक्रमायचा हीच भक्ती. “तुका म्हणे जरी योगाची तातडी । आशेची बिबुडी करा आधी ॥”

अभंग -७

स्मरणाचा देव जाणे कोण गाव । टाळी स्वयमेव मुखी नाम ॥१॥
गणेश चतुर्थी ऋषीची पंचमी । नवविध भक्ती नामी अनंताची ॥२॥
दास म्हणे पूर्ण कळा ते जाणावी । मने उमगावी अंतर्दामी ॥३॥

नवविधा भक्तीने अनंताचा साक्षात्कार होतो. परमार्थात निश्चळ होणे महत्वाचे आहे, चंचळ होऊन चालणार नाही. चंचळपणाने परमार्थ साधणार नाही. आता प्रश्न आहे, १) निश्चळ होणे म्हणजे नेमके काय? २) निश्चळ झाल्यावर काय होते? देह कधी आपल्याला स्वस्थ बसू देत नाही. स्वस्थ झाल्याशिवाय स्वस्थता लाभत नाही. जे स्वस्थ बसत नाही व स्वस्थता लाभू देत नाही ते शरीर. ‘स्व’च्या ठिकाणी आपण स्थिर नाही म्हणून जड शरीर, देह याचा व्याप मागे लागला आहे. चैतन्याशी जो रमला, चैतन्याशी जो सतत अनुसंधान साधतो, तो स्थिर होतो. निश्चळाचे ठिकाणीसुद्धा थोडी चंचळता आहे, पण ती सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतर आहे. “जैसा का निर्वातीचा दीपू । सर्वथा नेणे कंपू ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). जरी निर्वात, निर्वात म्हटले तरी तेथे सुद्धा सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतर वात म्हणजे वायू असतोच. ज्या चैतन्यातून प्रेरणा मिळते, ते अस्थिर आहे असे म्हणता येईल का? ते चंचळ आहे, पण आपण अस्थिर होण्यासारखे ते चंचळ आहे का? “जडास चंचळ चालविताहे। चंचळ स्थिर न राहे रे ॥” असे समर्थ म्हणतात. वाफेच्या इंजिनाच्या शक्तीवर दांडा हलतो व दांडा चाकाला गती देतो. गतीमुळे चाक फिरते. बरोबर तसेच इथे आहे. शरीर धावते आहे ते एका दांड्यामुळे. दांडाच स्थिर असेल तर गाडी धावणार नाही. श्वसनाच्या दांड्यावर इंद्रियांची चाके धावताहेत. श्वसनाची सुरुवात केव्हा होते व ते थांबते केव्हा? सहस्रदलात प्राण आहे, त्यालाच आत्मा असेही म्हणतात. या प्राणाचा धक्का म्हणजे

फिरसी तू रिकामा । शरण रिघे श्रीरामा रामा ॥१॥ दैवाधीन तो अन्नाच्छादन । त्याचा काय हमामा ॥२॥ विठ्ठल पंत प्रभू करुणाकर। नेईल निजसुख धामा ॥३॥ (विठोबाअण्णा दप्तरदार). “रिकामपणाचे लक्षण । वाया जाऊ नेदी क्षण ॥” (मामा). ही मामांनी व्याख्या केलेली आहे रिकामपणाची. “शिक जांभई खोकला । इतुका काळ व्यर्थ गेला ॥” असे तुकाराममहाराज सांगतात. “नित्याचे नेमाचे असे एक नाम । घेता सरे काम अंतरीचा॥” (मामा). नाम हे नित्याचे आहे व नेमाचे आहे म्हणून त्याला नित्यनेम म्हणतात. नाम घेतले की आतला काम रहात नाही. “जहाँ काम तहाँ राम नही । जहाँ राम तहाँ काम नही ॥” ज्यांच्या अंतःकरणात भगवंताशिवाय काही राहिले नाही असे श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात, “काम नाही काम नाही । झालो पाही रिकामा ।” “माळीये जेऊते नेले । तेऊते निवांतचि गेले । तथा पाणिया ऐसे जहाले । होआवेगा ॥” अशी ज्यांची अवस्था झाली ते तुकाराममहाराज म्हणतात, “काम नाही काम नाही । झालो पाही रिकामा ॥१॥ फावल्या त्या करू चेष्टा । निश्चळ द्रष्टा होवोनि॥२॥” सहजावस्थेत शरीराची जी हालचाल होते ती चेष्टा. निश्चळाचे ठिकाणी द्रष्टा होणे महत्वाचे आहे. “तुका म्हणे उगे रहावे । जे जे होईल ते ते पहावे ॥” मला एकाने विचारले, अहो, काल आलेले गृहस्थ आज आलेले दिसत नाहीत? मी म्हटले, “ते काल आले होते म्हणून आज आले नाहीत.” जे जाते ते येते, जे येते ते जाते. जे जातही नाही व येतही नाही त्याच्याशी आम्हाला काम आहे.

परमात्मा निश्चळ म्हणून त्याची भक्तीही निश्चळच! “एकाएकी एकाएकी । तुका लोकी निराळा ॥” जग चैतन्याला विन्मुख होऊन नसत्या म्हणजे नाही त्या छंदाकडे लागले, म्हणून नाही ते होऊन बसले. जे नाहीसे होणार आहे त्याच्यामागे लागण्यात खरे म्हणजे

काय मतलब आहे? नाहीसे होणार जे आहे, त्यामागे आम्ही शेवटपर्यंत लागतो आणि शेवटी सोडू म्हणतो, पण ते इतके सोपे आहे का? संत नाहीसे जे होणार त्याचा विचारच करित नाहीत. “नसत्या छंदे नसत्या छंदे । जग विनोदे विव्हळतसे ॥” एक पुती रडे व सात पुती रडे असे जग आहे. जे नाहीसे होणार आहे, त्याचा छंद जगाला आहे म्हणून त्याने शांती समाधान लाभत नाही. संतांना निश्चळाचा छंद, म्हणून ते समाधानी असतात. “श्रवण कीर्तन विष्णुस्मरण पादसेवन भले । अर्चन वंदन दास्य सख्य निवेदन झाले ॥१॥ मन हे राम झाले आता मन हे राम झाले । प्रवृत्ती सोडूनी कैसे निवृत्तीसी आले ॥२॥” निश्चळता हे भक्तीतील खरे खुरे रहस्य आहे. “विषय तो त्यांचा झाला नारायण । नावडे धन जन माता पिता ॥” अशा अवस्थेत असलेल्यांची श्रवणभक्ती कशी असेल? “नळी फुंकली सोनारे । इकडून तिकडे गेले वारे ॥” अशी श्रवणभक्ती ती आहे का? श्रवण याचा अर्थ आपण करतो त्यापेक्षा फार वेगळा आहे. “सोडू नये कीर्तन पुराण श्रवण । मनन निदिध्यासन साक्षात्कार॥” श्रवण, मनन, निदिध्यास मिळून श्रवण आहे. अन्न खाऊन पचन झाले, त्याचे शक्तीत रूपांतर झाले तर अन्न खाल्ले याला अर्थ आहे. तसेच श्रवण केव्हा झाले म्हणायचे? मनन निदिध्यासन व साक्षात्कार झाला तर त्या श्रवणाला अर्थ आहे. “येथ मोक्ष असे आयता । श्रवणाची माजी॥” असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. “श्रवणातुनी नयनी आलो। नयनी निजाते मिळालो ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). कान व डोळा यामध्ये फक्त चार बोट्यांचे अंतर आहे. एक एक बोट म्हणजे एक एक देह. कान व डोळा एक झाले की, चत्वार देहाचा निरास होतो. “श्रवणी पेरिले नयनी उगवले नाना रूपे जसे । जिकडे पहावे तिकडे अवघे ब्रह्मची भरले असे ॥१॥ आजि सखे बाई सांगू मी काही नवल गुरूची कळा । वरदहस्त ठेविता मस्तकी अनुभव देही आला ॥२॥”

व्याख्या! मागे काय ठेवले आहे याचे अज्ञान आहे, म्हणून लोक पुढे पुढे जात आहेत. पण ते पुढे जात नसून, नाशाकडे जात आहेत. अंतर्मुखतेशिवाय शांती नाही, शाश्वती नाही. सुखाकडे माणूस चालला आहे, पण सुख माणसाकडे येत नाही. मेरू हा चैतन्याचा आहे. आकाशाचा ध्वनी संघाताशिवाय आहे. “तरी कीर्तनाचेनि नट नाचे । नासिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे । जे नामचि नाही पापाचे । ऐसे केले।।” कीर्तन ते की ज्यात आत्मसाक्षात्कार होतो, आत्मानुभूती येते. नटनाम परमात्म्याचा होणारा नाच म्हणजे कीर्तन. ‘नट’ या शब्दाचा परमार्थातात होणारा अर्थ वेगळा आहे. “तुका म्हणे नटधारी । भोग भोगूनी ब्रह्मचारी।।” नट म्हणजे नटलेला. परमात्मा हा अनेक रूपाने नटलेला आहे. परमात्म्याचा नाच प्रत्येकाच्या आत सतत सारखा चाललेला आहे. तो संतांना दिसला, गौळणींना दिसला. “नाच नाच बा कसा गुणाचा तु शारंगपाणी । तुझा नाच चांगला म्हणोनि सांगती गौळणी ।।”. असे यशोदेने कृष्णाला सांगितले. यश वदणारी वाचा म्हणजे यशोदा. कसा गुणाचा म्हणजे त्रिगुणाच्या पलिकडे जो गुण आहे तो. तीन लोक, तीन देवता, तीन सृष्टी, ज्यातून निर्माण झाले तो गुण. “एक गुण तो ब्रह्माचा । एक गुण तो विष्णुचा । एक गुण तो रुद्राचा । चौथा गुण तो वेगळा अगम्य त्याची लीळा ।।” असा हा परमात्मा प्रत्येकाच्या शरीरात नाचतो आहे म्हणून आमचा हा नाच म्हणजे धिंगाणा चालू आहे. “नामदेव कीर्तन करी पुढे बा नाचे पांडुरंग । जनी म्हणे बोला ज्ञानदेवा अभंग।।” कीर्तनाने देवाला भुरळ पडली व देहभान विसरून देव कीर्तनात नाचायला लागले असे नामदेवमहाराजांचे कीर्तन होते. “नाचता नाचता देवाचा गळला पितांबर।।”. पीत आहे अंबर ज्याचे असा पितांबर. “पीतप्रभा लखलखाट । तोचि माझा उन्मनी घाट ।।” या चैतन्याच्या अनुभूतीने संत नाचू लागले आणि म्हणून एका चरणात म्हटले आहे, “वेडियाच्या

संगे नाचू लागे वेडे । वदनी पवाडे देवाजीचे।।” (हा चरण दादांचा आहे.) अशी संतांची अवस्था झाली. “अखंड स्मरणे अद्वय भजने वाजवी करताळी । एकाजनार्दनी मुक्ती होये तात्काळी ।।१।। सगुण चरित्रे परम पवित्रे सादर वर्णावी । सज्जनवृंदे मनोभावे आधी वंदावी ।।२।।”. संतांनी चित्ताचे व्यवसाय वेगळे ठेवले म्हणून त्यांचा देहभावच संपला. आमचे वेगळेच आहे. म्हणून नाथ म्हणतात, “ऐसे कैसे रे स्मरण । स्मरणामाजी विस्मरण।।” जसे पाण्यावर शेवाळे जमते तसे देह हे चैतन्यावरचे आवरण आहे. ते बाजूला झाले की, चैतन्याचीच अनुभूती आहे. “विसराचा विसर करूनी विसर विसर भाग । केशवराजस्वामी यासी पूर्ण दशा माग।।” देह म्हणजे चैतन्याचा विसर. “चैतन्याचा विसरू ते हे जग ।” असे ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. ज्याच्या चित्तात भगवंताचे सतत स्मरण असते, त्याला व्यवहारातले स्मरण करून द्यावे लागते. चैतन्याचे विस्मरण म्हणजे देहाचे स्मरण, चैतन्याचे स्मरण म्हणजे देहाचे विस्मरण. जगात चैतन्यच फक्त शाश्वत आहे. सद्गुरूंच्या कृपेशिवाय ते ज्ञात होत नाही. “येर पदे नाशिवंत । गुरुपद ते शाश्वत ।।” गुरुपद हे सर्वश्रेष्ठ आहे. “तुका म्हणे ऐसा पाहता विचार । गुरुपद थोर सर्वाहोनी ।।” चिमडचे महाराज देखील पंचपदीत म्हणतात, “धन्य हा सद्गुरू महिमा हो । तत्पदी मन तुम्ही रमवा हो ।।” याला पादसेवन भक्ती म्हणतात, यात तो सद्गुरूचरणाशी अनन्यभावाने रत होतो. “तुका म्हणे मज अवघे तुझे नाम । धूप दीप राम कृष्ण हरि।।” नाम म्हणजेच रूप आणि रूप म्हणजेच नाम. नुसते नाम तोंडाने घेत आहे, पण रूपाची प्राप्ती नाही, तर त्याचा काही उपयोग नाही. नाम आणि रूप दोन नाहीत. नामानुसंधान म्हणजेच नादानुसंधान. नादानुसंधान म्हणजेच आत्मानुसंधान. हे वर्म आहे. “तुमच्या पायाचे वंदन । हेचि माझे अनुष्ठान ।।” अशी नितांत श्रद्धा सद्गुरूंच्या ठिकाणी पाहिजे. ज्यांचे

ओळख व्हायला गुरूकृपाच पाहिजे. आधारापासून सहस्रदलापर्यंत आत्मा वायुरूपात प्रचितीला येतो. ही १४ चक्रे म्हणजे १४ स्थाने आहेत. “सोऽहं सोऽहं चौदा चक्रे दावी अनुहात । निःशब्दासी ठाव नाही कैचा गहिनीनाथ ॥”, “वर्म नाही ठावे ब्रह्म कैसे व्हावे ॥” समर्थ देवाचे स्वरूप सांगताना एका पदात म्हणतात, “आदि मध्य ना अंत जयाला । ज्यापासुनी उँकारची झाला । नेति नेति म्हणे श्रुती जयाला । ब्रह्मा विष्णु हर तिघे ॥१॥ त्या देवाचे दर्शन तू घे तू घे । संसार मोहातुनी निघे निघे॥ध्रु॥” ज्याला आदि-मध्य-अंत नाही, ज्यातून उँकार झाला त्या देवाचे दर्शन घ्यावयास संसाराचा मोह टाळला पाहिजे. मनाची चंचलता दृश्याचे आकर्षण आहे म्हणून आहे. ती चंचलता संपली की मन चैतन्यात रमून जाते.

आत्मा हा पूर्ण आहे, आत्म्याची येणारी प्राचितीही पूर्णच आहे. संत हे पूर्ण, सद्गुरू हे पूर्ण, ते दाखवितात तो मार्ग पूर्ण, सद्गुरू कृपा करतात तीही पूर्णच आहे. काही म्हणतात, गुरूमहाराजांची आमच्यावर म्हणे चार आणे कृपा आहे! कृपा कधी चार आणे, बारा आणे असते का? कृपा असते ती पूर्णच असते. संतांच्या, सद्गुरूंच्या कृपेने येणारा मनोरथ तो पूर्णच असतो. मनुष्याला आकांक्षा पूर्णतेची आहे. अपूर्ण कोणाला हवे आहे? आकांक्षा पूर्णतेची कारण जग हे पूर्णतेतून निर्माण झाले आहे. “आत्मा पूर्णपणी लक्ष सोऽहं स्मरणी। लक्षासी उन्मनी आणा का रे ॥” असा हा पूर्ण आहे. सोहंचे ठिकाणी लक्ष केंद्रित होऊन मन उन्मनी अवस्थेत गेले की होणारे समाधान पूर्णच असते. “पौर्णिमेचा चंद्र तुका पूर्ण झाला । क्षणात निमाला पायाजवळी ॥” संत झाल्याशिवाय पूर्ण होता येत नाही आणि पूर्ण झाल्याशिवाय संत होता येत नाही. पूर्ण झाल्यावर “तुका म्हणे जीवी शिव । हाचि येथिचा अनुभव ॥” ही अवस्था आहे. जीवाने शिवाची प्रचिती घेणे हाच आयुष्याचा अनुभव आहे.

“आपुलिया जीवे शिवासी पहावे । आत्मसुख घ्यावे वेळोवेळा ॥” जीवाने शिवाला पहाणे म्हणजे आत्मसुख. “पन्नासा अक्षरा करिशी बरोबरी । शेखी तुझे तोंड तुज वैरी रया ॥ ‘र’कारापुढे ‘म’कार मांडिका । तेणे तुकसी सम शंभूचिया ॥”, ‘जगात संपूर्ण नाश करणारे व्यसन म्हणजे बोलणे’ असे मामा म्हणायचे. ‘र’कारापुढे ‘म’कार, ‘र’कारापुढे ‘म’कार ठेवत गेल्यास शंकराच्या तोडीला जीव जाऊन बसतो एवढे सामर्थ्य आहे त्यात! “तुकिता तुळणेसी ब्रह्म तुकासी आले । म्हणोनि रामेश्वरे चरणी मस्तक ठेविले ॥” ब्रह्माला वाटले की आपण तुकाराममहाराजांच्या जोडीला बसावे. आम्ही ब्रह्माच्या पाठीमागे लागतो, पण ब्रह्म संतांच्या मागे लागते, असे संतांचे महत्व आहे. “तुका उतरला तुकी । नवल जाहले तिही लोकी ॥ नित्य करितो कीर्तन । हेचि माझे अनुष्ठान ॥” तुकाराममहाराजांनी नित्य कीर्तन केले. सुर्यास्तापासून सूर्यादयापर्यंत त्यांचे कीर्तन चालायचे. देव प्रत्यक्ष प्रगट व्हावयाचा. ज्या कीर्तनात देव प्रगट होतो, ते कीर्तन. बाह्य कीर्तन हे वृत्तीला उजाळा देण्यासाठी आहे. आपल्या प्रत्येकाच्या आत नित्य कीर्तन चालू आहे, फक्त लक्ष दिले की पुरे होणार आहे. “धन्य म्हणविन इहपर लोका । भाग्ये आम्ही तुका देखियला ॥” परमार्थातील अत्युच्च पदवी मागे टाकून पुढे गेले ते तुकाराम, असा तुकाराममहाराजांचा अधिकार आहे. “अहर्निश सदा परमार्थ करावा । पाय न ठेवावा आडमार्गी ॥” परमार्थ, परमात्मा अहर्निश आहे, म्हणून येणारी अनुभूती अहर्निश आहे. ज्या चैतन्यामुळे दिवस व रात्र होतात, ते दिक्, काल व आकाश याच्या अतीत आहे. साक्षात्कार हा सदा आहे. या साक्षात्काराच्या आड येणारा जो मार्ग आहे, त्याच्या वाटेला सुद्धा जाऊ नये असे तुकाराम महाराज म्हणतात. “तुकोनिया मान । तुका करितो कीर्तन ॥” असे कीर्तन महाराजांनी केले म्हणून ‘क्षणात निमाला पाया जवळी’ ही अनुभूती त्यांना आली.

पूर्ण कृपा केली । निजवस्तु दाविली माझी मज ॥” कोणी म्हणतात, आमच्यावर चार आणे कृपा झाली. ही भाषाच मला समजत नाही. “ज्ञानदेव म्हणे निवृत्ती दातार । चोजविले सारे माझे मज ॥” ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, निवृत्तीमहाराजांनी पूर्ण कृपा करून मला पूर्ण ज्ञान दिले. “देव सर्वांवर पूर्ण कृपा करतो का?” येशूने प्रश्न केला की शेतकरी सुपाने धान्य ओतत होता. त्यातील काही खडकाळ जमिनीवर पडले, काही मुरमाड जमिनीवर पडले व काही सुपीक जमिनीवर पडले. काय होईल? जमिनीचा मकदूर असेल त्याप्रमाणे पीक येईल. “जे क्षणी अनुग्रह झाला । तेच क्षणी मोक्ष त्याला ॥” (समर्थ). असा परमार्थ आमचा आहे. निंबरगीकरमहाराजांनी ‘आधि साक्षात्कार मग त्याची उपासना.’ असा मार्ग सगळ्यांना दाखविला आहे. “रडका गुरू रडका चेला । त्याचा बोध वाया गेला ॥” संतांनी जगात सर्व ठिकाणी चैतन्यच पाहिले. “ज्ञानदेव म्हणे निवृत्ती निर्गुण। दिधले संपूर्ण माझे हाती॥” गुरूमार्गी जीवांना गुरू चैतन्यरूप दिसत असतील तर तो पूर्णतेकडे चालला आहे हे ठामपणे समजायला हरकत नाही. “अवघाची संसार सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिही लोकी॥” चैतन्याची अखंड अनुभूती असल्यावर आनंदाला, सुखाला काही कमी नाही. “पूर्ण झाले पूर्ण झाले । पूर्ण झाले मनोरथ ॥१॥ घरा आले घरा आले । घरा आले कृपाळू ॥२॥” असे निळोबाराय म्हणतात. “तुका म्हणे माझी इच्छा पूर्ण झाली । काही न राहिली वासनाही ॥” आम्ही ‘वासना राहिली नाही’ म्हणतो व संत म्हणतात यात जमीन अस्मानचे अंतर आहे. ‘वासना राहिली नाही’ आम्ही म्हणतो, तेव्हा आमची कोणतीच इच्छा पूर्ण झाली नाही हे समजावे. आपण पूर्णतेतून आलो आहोत व पूर्णतेकडे चाललो आहोत, म्हणून सर्व जीव पूर्ण होतील असा माझा विश्वास आहे.

अभंग -८

विकल्प दुर्बुद्धीपैल निर्गुणीचे सुख । साधनाचा हरीख साधकासी॥१॥
नाम खरे ज्ञान हरीकथा कीर्तन । निरुपण भजन अहर्निश ॥२॥
नामाचे व्यापारी साक्षीचा उपदेश । प्रसाद मोहनाश दास म्हणे ॥३॥

निर्गुणसुखाच्या प्राप्तीकरिता विकल्प आणि दुर्बुद्धी हलली पाहिजे. विकल्प म्हणजे तरी काय? “संकल्पविकल्पात्मकं मनः” विचार उत्पन्न होणे म्हणजेच संकल्प. होणाऱ्या विचारावर बरे-वाईट विचार पुन्हा येणे हा विकल्प. संकल्प आणि विकल्प हे नेहमी उत्पन्न होतात, पण तिकडे दुर्लक्ष केले की ते बाधक ठरत नाहीत. शरीराच्यामार्फत इंद्रियांच्याद्वारा दृश्याशी होणारे तादात्म्य म्हणजे मन! मन, चित्त, बुद्धि, अहंकार हे संकल्प-विकल्पाचे परिणाम आहेत. डोळ्यासमोर जे येतात तसे संकल्प येतात, म्हणून साधनाला, नाम घेताना डोळे मिटून बसावयाचे. आम्ही डोळे मिटले तरी डोळ्यासमोर कल्पनासृष्टी उभी रहाते. देहामुळे संकल्प विकल्प हे भाव निर्माण झाले आहेत. देहाचे निसर्गतःच दृश्याकडे आकर्षण असते. जसा संकल्प तसा विकल्प! संकल्पात मन आले की गढूळपणा आहे. “मन संकल्प शुद्ध पै नोहे । एहवी सदोदित राहे चिदानंदे ॥” विश्वाची उत्पत्ती संकल्पातूनच झाली आहे. “एकोऽहं बहुस्याम्” असे परमेश्वराला वाटले आणि तो अनंतरूपाने नटला. दृश्याशी उठणारा संकल्प हा विकल्प निर्माण करणारा आहे, तर चैतन्याशी उठणारा संकल्प हा निर्विकल्प करणारा आहे. विकल्प उत्पन्न झाला की पाठोपाठ संकल्प आलाच. सत्यसंकल्पाचा संकल्प व दृश्यामुळे उठणारा संकल्प, हे दोन्ही संकल्पच. पण ते एकमेकापासून वेगळे आहेत. काट्याने काटा काढला. त्यातील एक काटा दुःख देत असतो, तर दुसरा दुःख नाहिसे करणारा असतो. त्या दोघांना सारखे म्हणावे काय? “मना

तेचि झाले अंगे हरिरूप ॥” संतांनी वासनाच नाहीशी केली. “तुका म्हणे माझी इच्छा पूर्ण झाली । काही न राहिली वासनाही ॥” ज्यांची वासना जिवंत असताना राहिली नाही, ती मेल्यावर राहिल काय? भागवतामध्ये ‘संतांचा काकस्पर्श पाहू नये’ असे सांगितले आहे. समर्थ म्हणतात, संतांची शरीरे कोल्ह्याकुत्र्यांनी खाल्ली तरी ते मुक्तच होत. संतांचे दिवस करावयाची आवश्यकता नाही. घर बदलले, देह बदलला तरी आत्मा बदलत नाही. देहापासून उठणाऱ्या संकल्प विकल्पाचा आत्म्याशी काय संबंध? काही नाही. विकल्प वाढायला लागले तर आत्मनाश आहे. विकल्प हा ‘आत्मा नाही’ येथपर्यंत मजल घेतो. आमच्यामागे कोणीतरी आहे म्हणून संकल्प आला, म्हणून मागे कोणी असतेच कां? संकल्प आला की विकल्प आला, विकल्प आला की पुन्हा संकल्प आला. मिळविणारा जे मिळवितो व ज्यातून ते मिळवितो, तो सर्वापासून वेगळा आहे. तो आहे म्हणून मिळवायचे. तोच गेला म्हणजे काय मिळवायचे! विकल्प येतो तो चैतन्यामुळे येतो, पण तो चैतन्यालाच झाकून टाकतो. “तुका म्हणे गर्भवासी । सुखे घालावे आम्हासी ॥” हे कशासाठी तर “तुझा विसर न व्हावा” यासाठी. आत्मानुभूती येत असेल तर तो जीव कोठे का असेना!! “एका विकल्पाने बा रे । जग बुडविले सारे ॥१॥ ऐसा विकल्प पातकी । आप आपणा घातकी॥२॥” (मामा). “आमुचा विकल्प आमुचा विकल्प । आमुचा विकल्प आम्हा बाधी ॥” असे नामदेवमहाराज म्हणतात. आमच्या ठिकाणी उठणारा व आपणास झाकणारा तो विकल्प. निःसंदिग्धाचे ज्ञान व्हायला आपणही निःसंदिग्धच असायला पाहिजे. लग्न ही एक श्रद्धा आहे. पण एकदा लग्न लागले की व्यवहारात कितीही नुकसान झाले तरी कसे प्रेम ठेवतात! फक्त परमार्थात आमचे तसे नाही. ज्याला जसा अनुभव आला, तसा तो ते करतोय इतपतच व्यवहार आहे.

हा विकल्प वैकल्पिक देहामुळे निर्माण झाला आहे. देह हा केव्हा हातावर तुरी देईल हे संतांशिवाय कोणाला सांगता येत नाही. म्हणून संत होणे आवश्यक आहे. संत व्हायला चैतन्याशी अखंड सावधानता राखली पाहिजे. जे निर्माण झाले आहे ते आज नाही, उद्या जाणारच आहे. जे जाणारे आहे ते केव्हा जाणार म्हणून सर्वच जण विचारतात. पण रहाणाऱ्याचा विचारच कोणी करत नाही. स्थिर काय आणि अस्थिर काय याचा विचार केल्यास स्थिर समजते. पण एकदा का पुन्हा विकल्प निर्माण झाला की तो जीवाला आत्मानुभूतीपासून परावृत्त करतो. “आमुचा विकल्प आमुचा विकल्प। आमुचा विकल्प आम्हा बाधी ॥” जी विश्वासाची कुळे नाहीत तेथे आमचा विश्वास असतो आणि जे कल्याणकारी आहे, जे सत्य आहे, जिथे विश्वास ठेवायला पाहिजे तेथे आमचा विकल्प असतो. विद्यार्थीदशेत असेपर्यंत विद्यार्थ्याला अभ्यास नको असतो, रुग्णाला औषध नको असते, साधकाला साधनाचा कंटाळा असतो, पण एकदा का ती दशा उलटून गेली की अभ्यास करावासा वाटतो, खऱ्यामागे जे लागले त्याच्यामागे संघर्ष असतो असे मला वाटते! मग तो कवि असो, शास्त्रज्ञ असो वा संत असो, कोणीही असू दे! घर उघडे असले किंवा दारे-खिडक्या बंद करून ठेवलेली असली तरी निसर्गाने घरात केर येतो, पण तो निसर्गाने जात नाही. केर हा केरसुणी घेऊन काढावाच लागतो. केर का पडतो याला उत्तर आहे का? तसेच पाण्यावर शेवाळे जमते, पाणी पिणाऱ्याने हाताने शेवाळे बाजूला करून पाणी प्यायचे असते. तसेच आत्म्याला शरीराचे आवरण निसर्गाने येते. देह बाजूला केला की आत्मानुभूती येते. पण ही अटकळ गुरूकृपेशिवाय साधत नाही. निसर्गाला निसर्ग मिळाल्याशिवाय स्थिरता येत नाही, जागृती येत नाही. “क्षणोक्षणी हाचि करावा विचार । तरावया पार भवसिंधू ॥१॥ नाशिवंत देह

असावे कल्याण । ज्यामुखी निधान पांडुरंग ॥” याचे नाव परमार्थ. ज्याच्या मुखात पांडुरंगाचे नाम आहे, त्याचे कल्याण असो असे नामदेवमहाराज सांगतात. गुरूपदिष्ट मार्गाने जात असता संकल्प-विकल्प झटकून टाकणे हे साधन! नुसता गुरूपदेश घेतला म्हणजे झाले असे नाही. सदुरुंचे गुण आपल्यात उतरले पाहिजेत. आम्ही अमक्याचे वंशज, तमक्याचे वंजश, नुसते ‘वंशज’ म्हणून चालत नाही, ते गुण अंगात यावयाला पाहिजेत. “तुमचा अनुग्रह ज्या नरासी झाला । त्यासी स्वरूप दावुनी मुक्तची केला ॥” (पंचपदी, आरती) अनुग्रह झाल्यावर पहिल्याच क्षणाला स्वरूपाची अनुभूती यायला पाहिजे. साक्षात्कारामुळे जीवन आहे, साक्षात्कार न झाला तर जीवनाची तळमळ होते. अशी अवस्था साधकाची व्हायला पाहिजे. संकल्प-विकल्प लयाला गेले की, साक्षात्काराचा मार्ग सुकर आहे. गुरुकृपा होऊन देह विसरू लागला की चैतन्याची जवळीक आहे. “देह माझे मन माझे । सर्व नेले गुरुराजे ॥१॥ आम्ही गुरूनाथ पंथी। सोपानमार्गे गेलो एकांती ॥२॥” असे वेणाबाई म्हणतात. “तन मन धन अर्पियेले गुरुपायी । आता माझे म्हणावया काही उरले नाही ॥” अशी अवस्था साधकाची होणे महत्वाचे आहे. “मनेसहित वाचा काया । अवघे दिले पंढरीराया ॥” एकदा सर्व ज्याचे त्याला देऊन टाकले की माणूस रिकामा होतो. “मी माझी ऐसी आठवण । विसरले जयाचे अंतःकरण । पार्था तो संन्यासी जाण । निरंतर ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). ‘मी’ ची आठवणसुद्धा नको असे ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. “ऐक ऐक बा किरिटी । गूज योगाची रहाटी ॥१॥ श्वासोश्वासी प्रणवाभ्यास । तोचि आपुला संन्यास ॥२॥” संन्यास म्हणजे काय? भगवी वस्त्रे घातली म्हणून संन्यासी होतो काय? “ऐसा घेई का संन्यास । करी संकल्पाचा न्यास ॥” संकल्पाचा न्यास म्हणजे संन्यास ! अभ्यास करता करता प्रत्येक वृत्तीत आत्मसाक्षात्काराचा

प्रत्यय येऊ लागतो. “प्रत्यक्ष वृत्ति येई झाली । तुझ्या दर्शनाची हरी ॥” प्रत्यय घेऊन येणारी वृत्ती ती प्रत्ययवृत्ती. ज्ञानेश्वरमहाराजांचे वडील विठ्ठलपंत प्रपंच करून संन्यासी होते. संन्यास, वृत्तीमुळे असेल तर भगव्याला शोभा! संन्याशाच्या हातात दंड असतो. “मज भीती त्यांच्या दंडे। करीन कृतांताचि खंडे ॥” असे संन्याशाच्या दंडाचे महत्व ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. “तुका म्हणे सदुरूसी । ऐसा वेगळा संन्यासी ॥” (वेणाबाईची गोष्ट - “अहं ब्रह्म उपदेशीले”) “काळ सारावाचिंतने । एकांतावासी गंगास्नाने । करोनी पूजन । प्रदक्षणा तुळशीच्या ॥” “आयुष्याच्या या साधने । सच्चिदानंद पदवी घेणे ॥” आयुष्य साधनी करणे वेगळे आणि आयुष्यभर साधन करणे वेगळे !! जीवन निष्ठा ही अत्यंत महत्वाची आहे. पण त्याचे पालन निष्ठेने केले पाहिजे. “अहं ब्रह्म उपदेशिले । निर्विकल्पी रत केले ॥” समर्थानी निर्विकल्प स्थितीत वेणाबाईना नेले. विकल्प नाहिसा झाला की निर्विकल्प अवस्था आहे.

एकदा विकल्प नाहिसा झाला की, निर्गुणाचा अनुभव येतो. असा आपला विषय चालला आहे. “अहं ब्रह्म उपदेशिले । निर्विकल्पी रत केले ॥१॥” अहंभाव सरला म्हणजे ब्रह्मरूपाची प्रचिती येते. “अहंभाव गेला । तुका म्हणे देव झाला ॥” कोणी काय म्हणावे याला शास्त्र आहे. १) शंकराचार्य शिवोऽहं म्हणायचे २) ‘जे झालेचि नाही’ हे समर्थानी म्हणावं! परमार्थ बोलायला ठीक आहे. ‘सविकल्प समाधी, निर्विकल्प समाधी’ असे मोठमोठे शब्द वापरून बोलले म्हणजे झाले कां? सविकल्प समाधी म्हणजे साधनाला बसल्यावर साधनात लय लागून येणारी अवस्था ! निर्विकल्प अवस्था हिंडताना, फिरताना झगमग होते ती. “तया तेजामाजी देहभाव राहे । निर्विकल्प पाहे समाधी ते ॥” हा साधनात येणारा अनुभव आहे, चिंतनाने येणारा आहे. “घालोनी आसन करी एकाग्र मन । मेरूदंड जाण उभा

दुर्बुद्धी म्हणजे काय? “दुर्बुद्धी ते मना । कदा नुपजो नारायणा ॥१॥ आता मज ऐसे करी । तुझे पाय चित्ती धरी ॥२॥ उपजला भावो । तुझे कृपे सिद्धी जावो ॥३॥ तुका म्हणे आता । लाभ नाही या परता ॥४॥” हा माझा आवडता अभंग. “सद्बुद्धी दे मजला । दुर्बुद्धीचा वीट आला ॥ कामादि वैरीवारी । करी निष्काम मजला ॥२॥” (पंचपदी). आत्मस्वरूपाला प्राप्त करून देणारी बुद्धी ती सद्बुद्धी. आत्मसाक्षात्कारापासून परावृत्त करणारी ती दुर्बुद्धी. “हरिबुद्धी जपे तो नर दुर्लभ । वाचेसी सुलभ रामकृष्ण ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). हरिचा जप बुद्धीने व्हायला पाहिजे. नुसत्या तोंडाने होऊन उपयोग नाही. हरिबुद्धी म्हणजे आत्मबुद्धी. “देहे बुद्धी ते आत्मबुद्धी करावी । सदा संगती सज्जनांची धरावी ॥” देहबुद्धी आत्मबुद्धी होण्यासाठी सज्जनांची संगत धरावी असे समर्थ सांगतात. सत् स्वरूपाचा साक्षात्कार होतो, तो सज्जन. “बुद्धीचे वैभव अन्य नाही दुजे । एक्या केशवराजे सकल सिद्धी ॥” आत्म्याशिवाय बुद्धीत काही नाही असे होणे हे आत्मवैभव. “देहबुद्धी नेणो कायी । दास अंकित रामापायी ॥” आत्म्याशिवाय जे जे आहे ते सर्व दुजे आहे. “समबुद्धी घेता समान श्रीहरी । शमदमावरी हरि झाला ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). शमदमामध्ये श्रीहरि आहे. “आम्ही अपराधी अपराधी । आम्हा नाही दृढबुद्धी ॥” (समर्थ). आम्ही जिथे दृढ व्हायला पाहिजे, ती जागा स्थिर नको का? तेच जर अस्थिर असेल, तर तिथे दृढ व्हायचे कसे? जोवर चैतन्याशी दृढबुद्धी होत नाही, तोवर त्याला समबुद्धी म्हणणार कोण? “जव जव देह हे असेल । तव वोळगी ऐसी कीजेल । मग देहांती नवल । बुद्धी आहे ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). देह आहे तोवर हे असेच चालणार. देहाचा अंत ज्या बिंदूत होतो, तेथे स्थिर व्हायला पाहिजे. “तुका म्हणे हे बिंदुले । तेणे त्रिभुवन कोंदाटले ॥” ज्या बिंदूत त्रिभुवन सामावलेले आहे, त्या बिंदूला तुकाराममहाराज बिंदुले

म्हणतात. “हरिहराच्या मूर्ती । बिंदूल्यात येती जाती ॥” (तुकाराममहाराज). ज्या बिंदूत त्रिभुवन कोंदाटले आहे, तेथे जी चमक आहे, ती आत्मबुद्धी. “सडे जाणे आहे म्हणुनि रघुनाथासी भजिजे ॥” (समर्थ). नंतर सडे जाणे आहे म्हणून आत्ताच जे साधायचे ते साधायला पाहिजे. “तुका म्हणे तुज सोडविना कोणी । एका चक्रपाणी वाचोनिया ॥” देहाचा अंत ज्या बिंदूत होतो, त्याचा शोध घ्यायला पाहिजे. तेथे जी चमक आहे, ती दृढ आहे. “स्वरूपापासोनि दूर बुद्धी । तीच जाणावी दुर्बुद्धी ॥” (मामा). आपण स्वरूपापासून दूर झालो तर चिकटलोच देहाला! देहबुद्धी सुटली की आत्मस्वरूपापासून हा दूर होत नाही. जे जे खोटे आहे म्हणून माहिती आहे त्यासाठी कोण जीव टाकेल? “देहभाव बहु खोटा । मज करूनी करंटा । देशोधडी लावियेले । अन्न न मिळे पोटा ॥” (पंचपदी). हा देहभाव सुटला की संकल्प-विकल्प रहात नाहीत. आणि ही जी अवस्था, तिलाच सहजसमाधी म्हणतात. “सहज समाधी लागली निर्गुणी । खुंटली ते वाणी बोलवेना ॥” या अवस्थेत वाचा खुंटते आणि साधक एका धूममध्ये रहातो. लोक काय म्हणतील याची पर्वाच त्याला रहात नाही. “प्याला पिया मस्त बनाया । पंथ दिखाया सीधा । सहज समाधी अजब बतावे । साधन साधत साधा ॥ हम तो बेपर्वा बेपर्वा । नही किसीसे डरवा ॥” गौरा कुंभार म्हणतात, “निर्गुणाचे भेटी गेलो गुणासंगे । तव तो झाले अंगे गुणातीत ॥”. गुण म्हणजे दोर, गुण म्हणजे सूत्र, गुण म्हणजे गुणाकार, गुण म्हणजे मार्क. अभ्यासाने काय साधत नाही? सर्व साधते. “विष की आहारी पडे । समुद्री पायवाट जोडे । एकी वाग्ब्रह्म थोकडे । अभ्यासे केले ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज).

निर्गुणाचे सुख जसजसे प्राप्त होते, तसतसा साधकाला साधनाचा हर्ष होतो. “आल्हादे वैष्णव करिती नामाचा घोष । हरिनाम

तुकाराममहाराज म्हणतात, “नरनारी बाळे अवघा नारायण । ऐसे माझे मन करी देवा ॥ संग सज्जनाचा विचार नामाचा । घोष कीर्तनाचा अहर्निश ॥ तुका म्हणे ऐसा साधनी जो राहे । तो तो ज्ञान लाहे गुरूकृपे ॥”

भगवंताचे नाम हे खरे ज्ञान. खरे म्हटले की खोटे काही तरी असलेच पाहिजे. आपले आयुष्य सगळे खोट्यातून चालले आहे. उदा. हा रुपया खोटा आहे. खोटा असून तो आहे. बरं आहे, पण त्याचा काही उपयोग आहे का? नाही. तसे जे आहे, ते दिसत आहे, ते आहे! तू -मी बोलतो ते खोटे आहे, पण बोलविणारा खरा आहे. बोलणारा खरा आहे का? नाही. बोलविणारा अलक्ष आहे. चैतन्य आहे म्हणून मेंदू काम करतो. चैतन्यविरहीत मेंदू ज्ञानाला असमर्थ आहे. नाम हे चैतन्य आहे आणि चैतन्यच नाम आहे. जो कळवून देतो त्याला फक्त कळले आहे, कळले म्हणतो त्याला काहीच कळत नाही. ज्यामुळे पहाणे त्याला महत्व की जो पहातो ते महत्वाचे? ब्रह्म कळले, ब्रह्म कळले म्हणतो, त्याला ब्रह्म कळले नाही. जनक राजाने ब्रह्म कळले त्याला लक्षावधी गायी देऊ केल्या होत्या. पुष्कळ ब्रह्मवेत्ते आले व ‘ब्रह्म कळले’ असे सांगून गाई नेण्याचा प्रयत्न केला पण गाई गेल्या नाहीत. याज्ञवल्क ऋषी आले व म्हणाले, “मला ब्रह्म कळले नसले तरी मी गाई नेणार” आणि गाई त्यांच्याबरोबर निघाल्यासुद्धा. “तुका म्हणे नाम । चैतन्य निजधाम ॥” मी जे जे पहातो त्यावर माझा विश्वासच बसत नाही, पण हे कोणाला सांगून खरे वाटणार नाही. “मुलाम्याचे नाणे । तुका म्हणे वाटे सोने ॥” सोन्याचा मुलामा दिलेले नाणे सोन्यापेक्षा चांगले चकाकते, पण ते सोने नव्हे. चैतन्य ध्वनीरूपाने सर्वत्र भरले आहे. नामानुसंधान म्हणजेच नादानुसंधान, म्हणजेच आत्मानुसंधान. शब्द वेगळे, पण अर्थ एकच आहे. “सत्य साच खरे । नाम विठोबाचे बरे ॥” नामच फक्त खरे

आहे असे तीनदा सांगितले आहे. “मना पाहता सत्य हे मृत्यूभूमी । जिता बोलती सर्व मी मी । चिरंजीव हे सर्वही मानताती । अकस्मात सांडोनिया सर्व जाती” “मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे । अकस्मात तोही पुढे जात आहे ॥” (समर्थ). मृत्यूभूमी हेच सत्य आहे. आज नाही उद्या, सर्व सोडून आपल्याला जायचे आहे, हे कोणाच्या लक्षातच येत नाही. “नाना पंथ नाना मते । भूमंडळी असंख्याते । सर्वाहुनी नाम थोर । दास म्हणे नेमस्त ॥ कशामध्ये काही नाही । एक राम तू घेई । सारासार शोधूनिया । भक्त होवोनिया राही ॥” अभ्यास करत राहिले म्हणजे “न कळे ते कळो येईल उगले । नामे या विठूले एकाचिया ॥ न घडे ते घडो येईल उगले । नामे या विठूले एकाचिया ॥” चैतन्याची भेट नामाने होते. “तुका म्हणे आसक्त जीव सर्वभावे । तरतील नामे विठोबाच्या ॥” चैतन्याचे चैतन्याकडे आकर्षण पाहिजे आणि ते आहे म्हणून पृथ्वीच्या पोटातील खडक एकजीव होऊ पाहतात व त्या आकर्षणामुळे भूकंप, ज्वालामुखी झालेले दिसतात. “जयाने घातली मुक्तीची गवादी । मेळविली मांदी वैष्णवांची ॥” आपण एक आहोत म्हणून एक होता येत नाही, हे म्हणणे ही दिशाभूल आहे. ज्याचे आपण नाव घेतो त्याची जाणीव पाहिजे असे ब्रह्मचैतन्यमहाराज म्हणतात. विठूलाची जाण म्हणजे भक्ती व ज्ञान. “नाम खरे ज्ञान हरिकथा कीर्तन । निरूपण भजन अहर्निश ॥” नाम म्हणजेच कथा, नाम म्हणजेच ज्ञान. “सदा नाम घोष करू हरिकथा । तेणे माझ्या चित्ता समाधान ॥” नामाचा घोष म्हणजे नामच. “कथा त्रिवेणी संगम । देव भक्त आणि नाम । तेथीचे उत्तम । चरण रज वंदिता ॥१॥ जळती दोषांचे डोंगर । शुद्ध होती नारी नर । गाती ऐकतती सादर । जे पवित्र हरिकथा ॥२॥” नाम म्हणजे नादरूपाने प्रगट होणारा चैतन्याचा ध्वनी. भक्त हा प्रगट आहे पण देव गुप्त आहे. “तुका म्हणे कथा देवाचे ज्ञान । समाधी लावोन उभा पुढे ॥”

अभंग - १९

संसार नगरी व्यवहार कळा । गुरुनामी आगळा आपण देव ॥१॥
सुखस्थानी जाणे हेचि बरी गोष्टी । खुणेविण कष्टी विठोबाच्या ॥२॥
आत तरी बाह्य मनोजये विजय । देव देव पाय तरीच सोय ॥३॥
शेवट नरदेह साधी सीम गान । तमाशा पाहून दास म्हणे ॥४॥

संसार ही एक कळ आहे, ती साधली असता, गुरुनामाने जीव देव होतो. आपण समजतो तो संसार आहे तरी कसा? “दुःख बांदवडी आहे हा संसार । सुखाचा विचार नाही कोठे ॥” संसार हा दुःखमय आहे. यात सुख शोधूनदेखील सापडणार नाही. पर्वत पोखरून उंदीर शोधण्यासारखे आहे. सुख शोधायचे म्हणजे “संसार दुःखमूळ चहूकडे इंगळ । विश्रांती नाही कोठे रात्रंदिस तळमळ ॥” संसारात सुख हे मानावे लागते. नाहीतर हा मूलतः कटकटीचा बनला आहे. काम, क्रोध, लोभ यांनी तर संसाराची बिकट परिस्थिती केली आहे. संसारात असणारे सुख हे अणुसारखे सूक्ष्म आहे. शोधूनही ते सापडण्यास कठीण. “काम क्रोध लोभ शिवूनी पाठी लागले ओढाळ। कवणा मी शरण जाऊ दृष्टी देईल निर्मळ ॥१॥ धर्म जागो सदैवाचा देवा परउपकारी । आंधळ्या दृष्टी देतो त्याचे नाव मी उच्चारी ॥२॥” संसार हा जितका टाकाऊ समजतो, तितका तो टाकाऊ नाही. संसारामुळे देहाचे रक्षण होते. आई-वडील, भाऊ-बहीण, बायको-मुले आपली असतील तर ती आपल्या उपयोगी पडतात. ‘आपली असतील तर’ म्हणण्याचा उद्देश एवढाच की, प्रत्येकाचा अनुभव भिन्न भिन्न असतो म्हणून. शंकराचार्य म्हणतात, “जन्म दुःखं जरा दुःखं जाया दुःखं पुनः पुनः । संसार सागरे दुःखं तस्मात् जागृहि जागृहि ॥” याचा अर्थ जगात सुख नाहीच आहे कां ? या जगात शंभर वर्षे जगण्याइतके सुख नाही, किंवा विजेच्या तारेला हात लावून लगेच मरावे असे दुःखही नाही. “सुख पहाता जवापाडे । दुःख

पर्वताएवढे ॥” देहाकडून सुख मिळावे हीच आमची अपेक्षा आहे. देहापासून सुख आहे- नाही, नाही-आहे असे आहे. “मानी संतांचे वचन । सदा राहे समाधान ॥” संतांचे वचन मानून जे समाधान सदा रहाते त्यात खरे सुख आहे. “सुख नाही कोठे आहे या संसारी। वाया हावभरी होती स्वये ॥” अशी आपली अवस्था आहे. जीव आशावादाने सुखी होतो, परंतु ते मर्यादित सुख असते. “आशायः परमं दुःखं । नैराश्यं परमं सुखम् ॥” आशा नाहीशी झाल्यावर परम सुख आहे. “सुखस्यानंतरं दुःखं । दुःखस्यानंतरं सुखम् ॥” असे ऐहिक सुख-दुःख आहे. उन्हाळ्यात थंड सरबत आवडते म्हणून लक्षात ठेवून तो गृहस्थ थंडीत आला असता, थंड सरबत दिलेत तर तो लगेच म्हणेल काहीतरी गरम गरम आणा. थंडीत थंड सरबत कसे देता ? याचा अर्थ एकेकाळी सुखाची असणारी गोष्ट दुसऱ्यांदा दुःखाची होते व दुःखाची असणारी गोष्ट सुखाची होते. विषय हे सुखाचे आहेत का दुःखाचे आहेत ? फक्त आत्मा सुखरूप आहे. “म्हणे नरनारी गैबी सूत्रधारी हालवि जो जीवजंत । तो म्या वंदियला भगवंत ॥” (गहिनीनाथ). “मुंगी आणि राव । आम्हा सारखाची देव ॥” मुंगीचा आणि हत्तीचा आत्मा एकच आहे. “तुका म्हणे नभा । परता अणुचाही गाभा ॥” आत्मा अणूपेक्षाही लहान असून तो आकाशासारखा सर्वव्यापी आहे. “अणुरेणू या तोकडा । तुका आकाशाएवढा ॥”; “जन्माचे ते मूळ पाहिले शोधून । दुःखासी कारण जन्म घ्यावा ॥” जन्माचे मूळ जरी दुःखच आहे तरी फळ मात्र सुखाचेच आहे. सद्गुरुंनी सांगितलेल्या पद्धतीने सतत रहायची जबाबदारी मात्र आपण घेतली पाहिजे. “संसार सागर भरला जातो पूर । लाटा उसळती विषयांच्या बहुता प्रपंचाच्या । मोह हा भोवरा फिरवी गरगरा । माणकोजी बोधला हरिनामी रंगला ॥ सांगड बांधा रे भक्तीची रघुनाथ नामाची ॥ध्रु॥” संसार म्हणजे काय ? घरदार, बायकामुले असणे म्हणजे संसार अशी विशिष्ट कल्पना आहे. पण हा संसार कसा आहे ? “पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननी जठरे

लागल्या का? प्रत्येकाने स्वतः खंबीर का असू नये? स्वतः खंबीर असल्यावर कोण काय करेल? संगतीने हा बिघडला असे आपण म्हणतो. पण ह्याच्यामुळे संगतीत का फरक पडू नये? आम्हालाच हे सर्व हवे आहे, म्हणून ते मागे लागले आहे. “सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता । परां ददाति इति कुबुद्धि रेषा ॥” (अध्यात्म रामायण). देहामुळे संसार आहे व आत्म्यामुळे परमार्थ आहे. देह आहे तोवर संसार करावा लागेलच. देह बदलणे म्हणजे फक्त वस्त्रे बदलणे. या संसाराचा जीवनाशी निगडीत संबंध आहे. संसरणात जोवर क्रांती होत नाही, तोवर परमार्थ करूनसुद्धा समाधान होत नाही. देव म्हणजे नेमके काय? कुंभार गाड्यापेक्षा वेगळा आहे की नाही? का गाडगे बघितले की कुंभार बघितला असे झाले! सुतार देव्हान्यापेक्षा वेगळा आहे की नाही? तसेच परमेश्वर जगापेक्षा वेगळा आहे. त्याला आम्ही जगात घालतो, मग कसे समाधान लाभायचे? “मही निर्मिली देव तो ओळखावा ।” (समर्थ) “देव दगडाचा भक्त हा मायेचा । संदेह हा दोघांचा फिटे कैचा ॥” असे ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. “प्रस्तराचा देव बोलतो भक्ताते । सांगते ऐकते मूर्ख दोघे॥” असे नामदेवमहाराज म्हणतात. जो देवाचा झाला, त्याला देव कोठेही दिसेल आणि म्हणून “देव वसे चित्ती । त्याची धरावी संगती ॥” असे म्हटले आहे. परमार्थ हा विषय कोणाचा? त्याचा अधिकारी कोण? परम म्हणजे श्रेष्ठ. परम + अर्थ म्हणजे परमार्थ. शरीराकरिता अर्थ नको, परमार्थाकरिता मात्र अत्यावश्यक आहे. आपल्याकरिता परमार्थ आहे. खरा परमार्थ शरीराला सुटला आहे. शरीराला धरून जे जे करू, तो परमार्थ नाही. व्यवहार शरीराशिवाय होत नाही. व्यवहार भलेपणा मिळविण्याकरिता आहे, तर परमार्थ आत्मानुभूती आहे. जीवाशी निगडीत होऊन संसार चालतो, चैतन्याशी निगडीत होणारा तो परमार्थ. “एकाजनार्दनी सार । ब्रह्मरूप हा संसार ॥” चैतन्याशी निगडीत होऊन होणारा संसारदेखील ब्रह्मरूपच आहे. “जरी का पितळेच्या गंधकळिका । जरी तो जाय निःशेखा । तरी

सुवर्ण काई आणिका । जोडू पाहिजे॥” पितळेचा काळे पडण्याचा गुण गेला तर पितळ म्हणजेच सोने आहे. त्याप्रमाणे आकाशाचा शब्दगुण गेला तर तेच ब्रह्म आहे. “एकचि मीपणे नागविले घर । ना तरी संसार ब्रह्मरूप॥” ही कळ साधली असता गुरुनामाने जीव ब्रह्मरूप होतो. तो संसार परमार्थ होतो.

संसारात प्रयत्नवाद श्रेष्ठ का प्रारब्धवाद श्रेष्ठ अशी रस्सीखेच चालू आहे. प्रारब्धात काय आहे हे पहाण्यासाठी प्रयत्न जरूर करावा. पण प्रारब्ध हेच श्रेष्ठ आहे. ते कोणालाही चुकले नाही व चुकविताही येत नाही. “प्रारब्धसंबंध असे या शरीरी । नावे भेटे हरी दास म्हणे ॥” (श्रीमामामहाराज). प्रारब्ध आहे तोवर शरीर आहे, शरीर आहे तोवर प्रारब्धही आहे. कर्माचे गुंताड म्हणजे हे शरीर आहे. “प्रारब्ध कर्म बलवान् मुनयो वदन्ति”. प्रारब्धानुसार आपले कर्म हे श्रेष्ठ आहे व ते मोठ्यामोठ्यांनाही चुकविता आले नाही. “कर्मगत टारे नाही टरे॥धू॥ पाचो पांडव धीर प्रतापी । हातमों झोली धरे॥१॥ दशरथ मरण सीताहरण बन बन राम फिरे ॥२॥ गुरु वसिष्ठ पंडित ज्ञानी । लगनकु शोध करे ॥३॥ सूरदास प्रभू जो हुअे सो हुअे । भटकत कौन फिरे ॥४॥” आपण ज्याला संसार समजतो तो आपल्या हातात नाही. कर्माचे गुंताड शरीर आहे, म्हणून त्याला कर्म सुटले नाही. माणसाने चांगले बोलावे, चांगले करावे, चांगले वागावे. का, तर तेवढेच आपल्या हातात आहे. “जेथे जेथे कर्म नेई । तेथे तेथे प्राणी जाई ॥” प्रारब्धानुसार प्राप्त होणारे कर्म जीवाला ओढून नेत असते. पण या नियमाला अपवाद आहे. आईवडीलांकरता आलेली चांगली नोकरी सोडणारे श्री. हरेरामकृष्ण बोडस हे एक उदाहरण आहे. “राम राम सब कोई कहे । दशरथ कहे न कोय । एक बार दशरथ कहे । कोटी यज्ञ फल होए ॥” काही आत्ता, काही मेल्यावर का होईना, पण प्रारब्ध हे भोगावेच लागते. संसारात प्रारब्धानुसार जे व्हायचे ते होणारच. ते टाळू म्हटलं तरी टाळता येत नाही. आपण परमार्थासाठी जीव टाकू या, बाकी जे व्हायचे ते होणारच

श्रीतुकाराममहाराजांचेबरोबर गाठ पडली नव्हती. ते “तुकाराम तुकाराम” म्हणत डोळे मिटून बसले असता, श्रीविठोबा प्रत्यक्ष प्रगट होऊन निळोबारायांना म्हणाले, “डोळे उघड, मी प्रत्यक्ष परमेश्वर तुला दर्शन द्यायला आलो आहे.” निळोबाराय म्हणाले, “ज्यांचे नुसते नाव घेतले असता हे परमेश्वरा तू उभा राहिलास, तर त्यांचा उपदेश घेतला तर काय होईल?” असे म्हटल्यावर श्रीतुकाराममहाराजांनी दर्शन दिले. “तुकाराम तुकाराम। वाचे म्हणता कापे यम ॥” रामेश्वरभट्ट की ज्यांनी तुकाराममहाराजांचे सदेह वैकुण्ठगमन पाहिले, ते म्हणतात, “म्हणे रामेश्वरभट्ट द्विजा । तुका विष्णु नाही दुजा ॥” इतरांच्या डोळ्यावर झापड पडली, म्हणून तुकाराममहाराज गुप्त झाले एवढेच दिसले. बहिणाबाई म्हणतात, “बहिणी म्हणे लोक बोलती सकळ । तुकोबा केवळ पांडुरंग ॥” जेव्हा प्रत्येकजण आपापले अनुभव सांगतात, त्याचा विचार करावा लागेल. निळोबारायांनी तुकाराममहाराजांचा ध्यास घेतला, म्हणून महाराजांना प्रगट होऊन अनुग्रह करावा लागला. “ज्याचा ध्यास ज्याला, त्याचा अनुभव त्याला” आणि तो ज्याचा त्यालाच. रामकृष्ण परमहंस ‘आई आई’ म्हणायचे. तोच त्यांचा मंत्र. समर्थांना प्रत्यक्ष रामरायांनी अनुग्रह केला. ‘श्रीराम जयराम जयजयराम’ हा त्यांचा मंत्र. टाकीमहाराज ‘सद्गुरु सद्गुरु’ म्हणत. तो त्यांचा मंत्र. “सद्गुरु सद्गुरु करिता उच्चारू । येती हरिहरू भेटावया ॥” सत् स्वरूपाची अनुभूती देणारे ते सद्गुरु. “गुरुचे नाम घेता वाचे । कैवल्यमुक्ती तेथे नाचे ॥”

अभंग - २०

स्वरूप पहाणे बीज उमगणे । अबोल बोलणे सदा वाचे ॥१॥
 रंग उन्मनीचा एका भावे त्याचा । कलीत नामाचा घोष श्रेष्ठ ॥२॥
 डोळियाचा डोळा उघडोनि जागा । पूजनात वागा चतुर्विध ॥३॥
 दास सर्वकाळ साधनी रहाता । शेवट तो स्वतः देव होय ॥४॥

बीजतत्त्वाची ओळख स्वरूपसाक्षात्काराशिवाय होत नाही. काही तरी पहायचे, हे काही तरी आहे, हे काही कोणालाच वाटत नाही. प्रत्येकाला वाटते, आपण ज्ञानी आहे. मला सर्व समजते. मला काही समजत नाही असे समजणारे विरळाच! आपण सगळं पाहू शकतो, पण स्वतःला मात्र पाहू शकत नाही. कोणी म्हणतात, आम्हाला देव समजत नाही, हे खरे आहे का? हे पटणार आहे का? एकदा देव समजत नाही म्हटले की काहीही करता येते. लबाडी आहे ही. आई-वडील घरात नसले की मुलाला मोकळे रान असते. शिक्षक नसले की मुलांना फावते. हे खरे आहे का? जगात देव नाही ही केवळ कल्पना आहे. देवाशिवाय काहीही नाही ही वस्तुस्थिती आहे. ‘आम्ही’ म्हणणारे जगातून नाहीसे का होतात? नाहीसे होताना मी कुणी आहे याची जाणीव होते का? हे जीवन, उन-सावली, आंधळ्या कोशिंबीरीचा खेळ आहे. ज्यावेळी मेल्यावर शरीर बाजूला रहाते, तेव्हा काही गेले कां, का काही गेले नाही? शरीर गेल्यावरच चैतन्याची ओळख होते. ज्याअर्थी काही गेले, त्याअर्थी काही आलेले असते नां! आलेले जाते व जाणारे येते हे पटते ना. तळमळीने मी हा विषय कानाबाहेर टाकण्यासाठी सांगत नाही. कानात काही राहाण्यासाठी सांगतोय. काय असले म्हणजे जन्म आणि काय असले म्हणजे मरण म्हणायचे? मरताना शरीराची जी स्थिती असेल तशीच जर जन्माला

मढे पाहू शकते का? “शून्य आणि शून्य दृष्टीचे देखणे । निळीयाची खाण प्रकाशली।।” आपण पहातो, पण कोठे पहातो हे सांगता येत नाही. पण दृष्टी कोणत्यातरी बिंदूवर असते. ते पहाणे म्हणजे केवलदृष्टी. दृष्टी आली म्हणून पहाणे आले. पहाणे आले म्हणून बिंदू आला. त्याठिकाणी ज्या लहरी निर्माण झाल्या, ते जे शून्य आहे, त्यातून एक शून्य, त्यातून पुन्हा शून्य निर्माण झाले. तेज हे श्वेत आणि शाम, शीत आणि उष्ण आहे. या तेजातून जे आकाश निर्माण झाले, ते भूताकाश. हे ज्या शून्यातून आले, ते ज्या शून्यातून आले असे करत करत जे शेवटी शून्य रहाते, ते चिदाकाश. “पहाणे पहासी काय पहाणेचि नाही । पहाणेचि पाही पहाणे रया ।।” पहाणे म्हणजे दृश्य. काय म्हणजे शरीर. हे काय पहातोस! हे पहाता पहाता जेथे काही रहात नाही, तर शेवटी आकाशच रहाते, (उदा. बिनबुंध्याचे केळ्याचे झाड.) हे पहाणे म्हणजे जे अंतर आहे, ज्याला डिस्टन्स म्हणतात, त्याला पहाणे याचे नाव दर्शन. जे पहाणे पहाणेपणास आले, ते पहाणे म्हणजे दर्शन. “पहाणे आले पहाणेपणा । देखे आपणु आपणा।।” म्हणून ज्याच्यामध्ये काही नाही, अशा आकाशावर लक्ष केंद्रित करावे, म्हणजे आत्मदर्शन आहे. आत्मा वा चैतन्य निळे आहे. जीवनाचा रंग निळा आहे. मरणाचा रंग काळा आहे. वैराग्याचा रंग पिवळा आहे. प्रेमाचा रंग लाल आहे. चिदाकाशातील चैतन्याचे दर्शन म्हणजे स्वरूप दर्शन. ते झाले की विश्वाचे बीज उमगते.

बीजतत्त्व दाखविण्यासाठी तुकारामबीज आणि षड्रिपूपासून बाजूला होऊन आनंदरूप होण्यासाठी एकनाथषष्ठी आहे. “आम्हा करणे हेचि काम । अवघे वाढवावे नाम ।।” यासाठी संत अवतार घेतात. “एक दोन तीन चार पाच आणि सहा । इतुकियांचा विचार

करूनी ब्रह्मानंदी रहा ।।” (ज्ञानेश्वरमहाराज). काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर हे सहा विकार बाजूला झाले की आनंदी आनंद आहे. ब्रह्मानंद याहून वेगळा नाही. “ब्रह्मानंदी लागली टाळी । कोण देहाते सांभाळी ।।” आपण नुसते झोपतो, तेव्हा देहाचे भान रहात नाही. मन सुषुप्तावस्थेत जाते तेव्हा एवढा आनंद आहे, त्यात द्वैत नाही. सुषुप्ती अवस्था अज्ञानात्मक का असेना, पण ती आनंदाची अवस्था आहे. झोप देवाने दिली आहे, ती दिली नसती तर अनन्वित प्रकार घडले असते. झोपेत मनाला विश्रांती मिळते, उत्साह वाढतो, शक्ती वाढविली जाते. ही निसर्गाने दिलेली साधी अवस्था असून इतका आनंद आहे. तर मग सहा विकारापासून बाजूला होऊन, अद्वैताचे वारे नुसते वहात आहे याचेच फक्त ज्ञान आहे, हा आनंद किती असेल! डॉक्टरांनी पेशंटला बेडरेस्ट घ्यायला सांगितली. बेडरेस्ट म्हणजे नुसते पडून रहाणे नव्हे. डोक्यातले विचार नाहीसे व्हायला पाहिजेत, म्हणजे विश्रांती आहे. अध्यात्म व व्यवहाराच्या बैठकीत फरक एवढाच आहे की, अध्यात्मात चैतन्याची स्मृती असते. झोप कशी लागते हे पहायचे ठरविले तर झोप लागणारच नाही. पण एकदा का ती अवस्था आली की झोप लागली केव्हा हे कळणारसुद्धा नाही. वायु आणि मन यांची संगत असल्याकारणाने चैतन्याची जाणीव असेल तर मन आहे. हृदय आहे म्हणून अंतःकरण आहे असे म्हणता येणार नाही. मन कितीही निर्विचारी म्हटले तरी, कोठे ना कोठेतरी सूप्त विचार असतो, म्हणून स्वप्न पडते. वायुशी मनाचा लय लागला म्हणजे षड्विकार नाहीसे होतात. ब्रह्मानंद म्हणजे नेमके काय आहे? निर्विषयानंद म्हणजे ब्रह्मानंद. विचाराची क्लृप्ती करून सांगत नाही. प्रत्येकाने विचार करून पहावे. ज्या क्षणाला विचार कोणताही नाही, पण आनंदी आनंद आहे असा अनुभव प्रत्येकाच्या आयुष्यात केव्हा

॥२॥” लोचनी म्हणजे डोळ्यामध्ये, डोळ्याने नव्हे. “तुझ्या पाठी पायागते । तुझ्या लोचनी चमकते । कसे बोटाने दाखवू तुला। पहा अनुभव गुरुच्या मुला ॥१॥ नको सोडू देठीच्या मुळा । सोड अंजुळी आपुल्या कुळा ॥२॥” (श्रीज्ञानेश्वरमहाराज). तुझ्या पाठी पायागते, तुझ्या लोचनी चमकते हा अनुभव गुरुपुत्र असेल तरच त्याला येईल. डोळ्यात जी चमक आहे, ती डॉक्टरला तरी धरता येते का? शरीरात चैतन्य आहे, तोपर्यंतच ती चमक डोळ्यात असते. कसे म्हणजे कसे नव्हे, तर कसून असा अर्थ आहे. “देव फुकटचा झाला म्हणून काय जनासी दावावा । एका जनार्दनी देव हा गुप्तची ओळखावा । अरे कृष्णा अरे रामा मनमोहना रे ॥” (श्रीएकनाथमहाराज) फुकटचा म्हणजे किंमत न घेता नव्हे, फुंकरातून प्राप्त होणारा म्हणून फुकटचा म्हटले आहे. “देव फुकाचा काही मागेना । मी ही फुकट्या काही देईना । फुकट व्यवहार हा जाणा । आमुचा देवाचा ॥१॥” (श्रीतात्यासाहेबमहाराज). देव वायुरूप, भक्त वायुरूप, व्यवहार जो चालतो तोही वायुरूप, असे देवाचे आणि भक्ताचे नाते आहे. “पूर्णकृपेने नाममंत्र तो कर्णी फुंकियेला । जिकडे तिकडे देव निरंजन निर्गुण दावियेला ॥” (श्रीतात्यासाहेबमहाराज). मंत्रही वायुरूपच आहे. “नळी फुंकिली सोनारे । इकडून तिकडे गेले वारे ॥” (श्रीतुकाराममहाराज). वायुचा प्रवाहीपणा हा गुणधर्म आहे. देव वायुरूप व त्याचा मंत्रही वायुरूप आहे. “अंगी भरले माझिये रामवारे । रामरूपी रंगले चित्त सारे ॥ देव जाणे हा भाव सखा माझा। जीवी पडला सप्रेम रामराजा ॥” (आनंदतनय). आत्माराम हे एक वारे आहे. देव हेही एक वारेच आहे. हे काही कपोलकल्पित नव्हे, तर सर्व संतांचा तसा अनुभव आहे. “या या देवाचे भरता वारे । अंगी प्रेमाचे फेफरे । गुरु गुरु करी वेडेचारे । दास

तुकया भुंकविला ॥ शुद्ध सत्त्वाचा केवढा मोठा ॥” (श्रीतुकाराममहाराज). या म्हणजे येणारा व या म्हणजे जाणारा, असा वारा ज्या दाराने आत येतो व बाहेर जातो ते दार. चैतन्याची स्मृती देखील वायुरूप आहे. “प्राणैव आत्मा”. प्राण वायुरूप व आत्माही वायुरूप आहे. “वाराचि देव आमुचा । वारा हा भक्त तयाचा । वारा हा मायबाप । हरवी जो त्रिविध ताप । विश्वाचा करी संकल्प । तो आत्मा या जगताचा ॥१॥” वाराच देव, वाराच भक्त, वाराच आई, वाराच बाप आहे, म्हणून त्याचे महत्व जाणले पाहिजे. फुंकरातून तो प्राप्त होणारा आहे, म्हणून त्याला फुकटचा म्हटले आहे. हरि एक तत्त्व आहे. “आला रे हरी आला रे । संतसंगे ब्रह्मानंदु झाला रे ॥” विषय नाहीसे झाले की ब्रह्मानंद आहे. हरि हा गुप्त आहे व म्हणून तो ओळखायचा आहे. “कसे बोटाने दाखवू” यात कसे याचा अर्थ प्रयत्न करून असा आहे. “किती पहाशील पहा भोवते । तुझ्या सवे येते जाते ॥ तुझ्या पाठी पायागते । तुझ्या लोचनी चमकते ॥ कसे बोटाने दाखवू तुला ॥” “डोळे झाकुनिया पाहे । गोपाळ पुढे उभा राहे ॥” डोळे झाकणे आपण समजतो तसे नाही. डोळ्याची उघडझाप करणे म्हणजे डोळे झाकणे नव्हे. आम्ही डोळे झाकले तर डोळ्यापुढे कल्पनासृष्टी उभी रहाते. डोळे उघडले तरी ही सृष्टी उभी रहाते. काही काही वेळा अशी परिस्थिती होते की, डोळे झाकण्यापेक्षा उघडलेले बरे म्हणायची वेळ येते.

कल्पनेचा विराम होऊन दृश्याचा लय झाला म्हणजे गोपाळ म्हणजे आत्माराम याची प्रचिती येते. मग हे डोळे कदाचित उघडेही असतील किंवा झाकलेलेही असतील. परमात्मा जनाबाईंच्यापुढे राहिला की जनाबाईंनी डोळ्यावर बोटे ठेवावीत असे चालायचे. तरी तिला फटीतून देव दिसे. “सांदी कोंदीतुनी । अवघा दिसे चक्रपाणी ॥” देव

स्वरूप केवळ ॥” महाशून्यात स्वरूपाचा साक्षात्कार आहे. “शून्यावरी शून्य आहे । तयावरी शून्य पाहे ॥” आत्मा आरक्त, श्वेत, शाम , नीळ आहे. “शामवर्ण ते गोल्हाट । नील बिंदू औटपीट ।” त्रिकुट, श्रीहाट, गोल्हाट, औटपीट येथे आत्मा श्वेत, शाम, आरक्त व नीळ प्रकाशाने प्रचितीला येतो. “चुना कात एक होता । लाल रंगाची सत्यता ।” (श्रीमामामहाराज). श्वेत आणि शाम एक झाले की आरक्त वर्ण होतो. आत्मा आरक्तरूपात त्रिकुटस्थानात अनुभवास येतो. “शीत उष्ण आभा । अरूप आकारिला नभा ॥” शीत व उष्ण अशी आत्म्याची तेजं आहेत. शीत तेज श्वेतवर्णी असते, उष्ण तेज शाम वर्णी असते. अवस्थांतर, स्थित्यंतर व रूपांतर हे होताना शून्य आडवे येतेच. आपण कोण आहोत, कोठे आहोत व काय आहोत याचा विचार करताना मध्ये शून्य हे आहेच. उलट होत असताना, अंतर्मुख होत असताना नीलबिंदू लखलख होत असताना काय करावे लागते हे आता पाहू. “विसावू पातले चैतन्य बा येथे । पाहे पा निरुते अनुभवे॥” हातपाय गार व डोके गरम होणे ही परमार्थातील अवस्था आहे. शरीरातील चैतन्य एकवटून सहस्रदलात येते म्हणून हातपाय गार पडतात व डोके गरम होते. नीलबिंदू लखलखीत असतो. तो चंद्रापेक्षा शांत असतो व सूर्यापेक्षा प्रखर असतो. तो साक्षात्कार आहे. टी.बी. झालेल्या माणसाला देखील नीलबिंदू दिसतात. पण तो साक्षात्कार नव्हे. तो नीलबिंदू फॅट (फिकट) असतो. कानात मळ साठला किंवा पाणी गेले तरी सुई सुई असा आवाज येतो. पण तो अनाहत नव्हे. नादाने नाद घेतला तर अनुभव आहे. त्यासाठी संतांच्या मार्गदर्शनाची, कृपेची आवश्यकता आहे. का तर अनुभव कोणता हे कळण्यासाठी. नाही तर काय व्हायचे, असते अध्यात्म व शरीरावर उपचार व्हायचे; शरीरात विकृती असायची व अध्यात्म समजून अनवस्था प्रसंग

ओढवायचा. ही गुंतागुंत समजावून घेणे अत्यावश्यक असते. एखादा महात्मा मेलेला दिसतो, पण तो मेलेला असत नाही. सुप्त आत्मा पुन्हा जागृत होण्याची शक्यता असते. म्हणून गेलेल्या माणसाला लगोलग उचलू नये. नाहीतर अनवस्था प्रसंग ओढवायचा. त्याला आपण महानिर्वाणाला जबरदस्तीने पाठविल्यासारखे व्हायचे. आत्मा सूक्ष्म, सुप्त आहे, म्हणून काळजी घ्यायची. चैतन्य एकवटून सहस्रदलात जाते, त्या अवस्थेतून मी गेलो आहे. इकडे हातपाय काळासारखे गार पडायचे व डोके अतिशय तापायचे. ब्रह्मी तेलाच्या बाटल्याच्या बाटल्या तेल मुरायचे. “तुका म्हणे जग बुडे । देव डोळ्यात सापडे ॥”

“निद्रा झडप घाली डोळा । तेणे तुज आली अवकळा ॥” ही झोप झापड घालते व आत्मानुभूतीपासून वंचित करते. म्हणून ही अवकळा आलेली आहे. “झाला अवघा हा घोटाळा । स्वरूप पहाणे मग कैचे ॥” चिमडचे महाराज म्हणतात “उठा उठा साधुजन साधा आपुले निजधन । सांडा आळस उघडा नयन घ्या दर्शन श्रीगुरुचे ॥” आपण स्वप्न रंगवितो, पण सुषुप्तीत तादात्म्य झाल्यावर तेथे मिळणार काय? जेव्हा राम या दाराने येतो, तेव्हा त्या दाराने आम्ही निघून जातो. जेव्हा राम निघून जातो, तेव्हा आम्ही दुसऱ्या दाराने आत येतो. मग अनुभूती यावी कशी? समर्थ एका पदात म्हणतात, “प्रपंच पडदा पडली झापड । राम दिसेना डोळा रे ॥ध्रु॥ दिवसा निजू निजू रात्री निजू निजू । निज निज व्यर्थची गेले रे ॥१॥ दिवसा झोपी रात्री झोपी । झोपेने दिधला टोला रे ॥२॥ रामदास म्हणे काही नाही केले। आयुष्य व्यर्थची गेले रे ॥३॥” काही केले नाही तरी चालेल, परमार्थ उत्तम होईल. पण काहीतरी आपण करत बसतो व आयुष्य व्यर्थ घालवतो. तुकाराममहाराज म्हणतात, “तेव्हा तुमच्या नेत्रा झापड

आत वस्तु व बाहेर दृष्टीचा मारा करून उपयोग नाही.
आतल्या वस्तुवरच दृष्टीचा मारा व्हावयास पाहिजे, तर अनुभव आहे.
काही असे, काही तसे असे जग आहे. स्तुतीबरोबर निंदा होणारच.
निंदा होते तेव्हा स्तुतीदेखील होत असते. परमार्थातील पाय चटकन
बाहेर काढता यावा असे आपण पहातो. प्रपंचात घट्ट होऊन जीव
मट्ट झालाय. प्रपंचात काहीही सहन करायची आपली तयारी असते.
तशीच परमार्थात असल्याशिवाय अनुभूती येणार कशी?

विभाग ४

ती.प.पू.मामामहाराजकृत

रामपाठावरील

प.पू.श्रीदासराममहाराजकृत

कीर्तने

तरी कोण ध्याते देवा ॥” जन्म काय, मरण काय, कशावर आहे हे पहायला पाहिजे. जन्म मरणाची जाणीव ज्यामुळे होती त्याठिकाणी पाहिल्याशिवाय रहस्य उलगडणार नाही. जाणीव - नेणीव, ज्ञान, अज्ञान एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. शब्द व अशब्द याची परिणती शब्दातच होते. सुख व दुःख म्हणजे दुःखच. जाणीव व नेणीव म्हणजे जाणीवच. चैतन्यामुळे जाणीव व चैतन्यामुळे नेणीव. ही जी जाणीव आहे, त्या चैतन्याची अनुभूती घेणे आवश्यक आहे. चैतन्याचे निखळ दर्शन म्हणजे देवाचे दर्शन. जो आत्मा आमच्या आत आहे, तोच आत्मा सगळ्यांच्या आत आहे, याची जाणीव पाहिजे. “देव वसे चित्ती । त्याची धरावी संगती ॥” आपला माणूस आपला करून घेण्याची वेळ येते, तेव्हा माणूस आपला नव्हता का? ज्याअर्थी ही वेळ आली, त्याअर्थी तो आपला होता काय? आपल्या आत आहे, तो आपल्या आत यायला पाहिजे, तरच दर्शन होईल. काहीतरी प्रयत्न करावा, काही शोध घ्यावा, यासाठी काहीतरी करायला पाहिजे. यात काही नाही म्हणून सोडायचे नाही. काही नाही हे काय आहे हे पहायचे आहे. आत पोकळ आहे, त्यामुळे बाहेर भरीवपणा आला आहे. आत पोकळ आहे त्यात पोकळी निर्माण झाली म्हणून सर्व पोकळ वाटत आहे. “दिसेना जनी तेची शोधोनी पाहे । बरे पाहता गूज तेथेची आहे ॥” दिसते ते पाहतो आहे व पाहतो आहे त्यात दिसत आहे, यात काही जाणता येत नाही, असा एकच विषय आहे, व तो म्हणजे परमार्थ. कळत नाही त्याचा शोध घेणे अत्यावश्यक आहे. अंधारात काही प्रकाश दिसतो का हे पाहण्याचा उद्योग परमार्थाचा आहे. सिंह, वाघ यांची शिकार करायच्या तयारीने जावे तेव्हा एखादा उंदीर दिसतो. शोध घेतला तर शोध लागतो. काही नाहीतून जे निर्माण झाले त्याचे पर्यावसान काही नाहीत होईल. चैतन्य जे सर्व विश्वाला हालवते, त्याचे दर्शन होणे महत्वाचे आहे. “अवघे दर्शनकी

दर्शनकी । आत्मत्वे अवलोकी ॥” (केशवस्वामी). आत्मा आहे म्हणून डोळा पहातो आहे. पण आत्मा आत्म्याला पाहू शकत नाही. आत्मा कोण? अनात्मा नव्हे तो आत्मा! अनात्मा कोण? आत्मा नव्हे तो अनात्मा! देहावरील आमचे आत्मत्व आहे ते आत्मत्वाने अवलोकन केले म्हणजे आत्मत्व अवलोकनच आहे. ज्यामुळे प्रकाश, त्या प्रकाशामुळे विश्वाचे सत्यत्व आहे, तेथे आमचा अंधार आहे. एरव्ही आम्ही जागरूक आहोत. काय उपयोग? “हाचि माझा अनुभव। विश्वदेव समत्वे ॥” चैतन्याच्या ठिकाणचा आत्म्याचा विलास अखंडत्वाने आहे. चैतन्याची अनुभूती येणे हे सत्य आहे. चैतन्याची अनुभूती नाही ते सर्व मिथ्या आहे. चैतन्याच्या जाणिवेने जगाला पहाणे त्यात आनंद आहे. जगाला विसरणे म्हणजे देवाचे दर्शन. “मा ते जाण जाणीजे ते शुद्ध पुण्य ।”(ज्ञानेश्वरमहाराज), “मजसी मज असता । जेणे मी दुरावे पंडुसुता ॥” असे श्रीकृष्ण म्हणतात. खरा देव कोणाला पाहिजे? “ऐसी प्रेमाचिये जाती । करिती लाभाविण प्रीती ॥” देवाण-घेवाण प्रेमाला कमीपणा आणणारी गोष्ट आहे. प्रेमाच्या माणसाने काहीही केले तरी प्रेमाचे माणूस त्यावर पांघरूण घालते. ते प्रेमाचे लक्षण आहे. “तुका म्हणे का गा झालासी चतुर । होतासी निर्गुण निर्विकार ॥” चोखोबाने भगवंताकडून काय अपेक्षित केले होते? अनिर्वाच्य प्रेम, देव-भक्तात आहे. केवळ चैतन्याचे स्मरण असल्यावर जगात दुसरे पुण्य नाही. आम्ही बद्ध का? तर आमचा हव्यास, आमची जिद्द, आमचा सोस, आमची हौस. यांनी आम्हाला बद्ध केले. “मुक्त होता तरी बळे झाला बद्ध” आमची अपेक्षा सदेह साक्षात्कार व्हावा. परंतु देहाकारांना साक्षात्कार कसा व्हावा? चैतन्य वायुरूप आहे, स्वयंप्रकाशी आहे, तर साक्षात्कार तसाच होणार. कोणी काही सांगितले तरी कोणाच्या भीतीने कोणी काही करू नये. मुक्ती म्हणजे काय? कोणत्याही स्थितीत चैतन्याशी तादात्म्य, याचे

अनहित आपल्याच हाती असते. “तुका म्हणे जवळी आहे हित । जया जे उचित तेचि करा ॥” हित अनहित दोन्ही जवळच आहे. आपल्याला काय पाहिजे ते आपणच ठरवायचे आहे. जन्माला आला तिथेच मरणही ठेवले आहे. मरणाची वाटचाल जन्मापासूनच सुरू होते. “तुका म्हणे लाभ हानी । आहे जवळीच दोन्ही ॥” चित्त शुद्ध असेल तर घातपात नाहीच. “खोटे कुडे येथे नाही घातपात । तुका म्हणे चित्त शुद्ध करा ॥” चित्तात मार्ग शुद्ध केला की, मग नामाने हित आपणहून होते. “तुका म्हणे गाता गीत । आहे हित त्यापुढे ॥” जे अखंडत्वाने भगवंताचे गीत शरीरात चालू आहे, त्यावर लक्ष ठेवले तरच हित होणार आहे. त्यासाठी दांभिकपणा दूर ठेवावयास हवा. “हित व्हावे तरी दंभ दूरी ठेवा । चित्त शुद्धी सेवा देवाजीची ॥” दंभ कशाने येतो? शरीराने. शरीरभाव आहे तोवर दंभ असणारच. जसे दात पाडलेल्या नागापासून काही भीती नाही, तसेच शरीर असे ना का, शरीरभाव नसला म्हणजे दंभाची भीती नाही. “तै शरीरभाव नासती । इंद्रिये विषय विसरती । जै सोऽहंभाव प्रचिती । प्रगट होय ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज) जेव्हा सोऽहंभावाची प्रचिती होऊन चैतन्याचा साक्षात्कार होतो, तेव्हा शरीरभाव रहात नाही. इंद्रिये विषय विसरतात. तुकाराममहाराजांना एकाने काही सेवा सांगा असे विनविले. त्याला वाटले महाराज काही मठ बांध वगैरे सांगतील. प्रापंचिक घर बांधतात, परमार्थी मठ बांधतात, दोन्हीकडे पैसे लागतातच. एवढेच त्याला माहित. तुकाराममहाराज म्हणाले, “तेणे आम्ही सुखी । म्हणा विठ्ठल विठ्ठल मुखी ॥” आमचा परमार्थ व जगाला ताप कशाला? “काही न मागे कोणासी । तोचि आवडे देवासी ॥” जो कोणास काही मागत नाही, तो देवाला आवडतो. “सेवा ते आवडी । उच्चारवे नाम।” भगवंताचे नाम आवडीने घ्यावे हीच उत्तम सेवा आहे. से

म्हणजे आठवण, वा म्हणजे उत्तम. चैतन्याची सतत आठवण ठेवणे ही सेवा! “तैसे चित्त शुद्ध नाही । तरी बोध करील कायी ॥” (तुकाराममहाराज). बोध व्हायला चित्त शुद्धीची अत्यंत, अत्यंत आवश्यकता आहे. “आवडी विठ्ठल गाईजे एकांती । अलक्ष तेथेही लक्ष धरा ॥” एकांतात विठ्ठल विठ्ठल आवडीने म्हटले तर, अलक्ष परमात्म्याची गाठ पडून लाभ होईल. “कोण पुण्ये हरि येईल हातासी। विचारी मानसी हिताहित॥” कोण पुण्य म्हणजे काय? कोण पुण्य म्हणजे कोण पुण्य! जसे व्हॉट म्हणजे काय. “कोण पुण्य फळा आले । आजि देखिली पाऊले ॥” “कोणे गावी आहे सांगा हा विठ्ठल । जरी ठावा असेल तुम्हा कोणा॥१॥ लागतसे पाया विनवितो तुम्हाला । मात तरी कोणी सांगा यासी ॥२॥” तुकाराममहाराजांना असे ठिकाण पाहिजे होते की विठ्ठलाची गाठ पडेल. “ऐसे स्थळ आहे कोठे । तुकयाला विठ्ठल भेटे ॥” पणतोजी नातवंडास ‘श्री श्री’ शिकवितात. त्यांना ‘श्री’ काय लिहिता येत नाही म्हणून काय? तुकाराममहाराज ‘ऐसे स्थळ आहे कोठे’ असे लोकांसाठी म्हणतात. त्यांचा अधिकार मोठा होता. “जे जे झाले अवतार । तुका तया बरोबर ॥” “नव्हे आधिचे मधीचे। आम्ही देवाच्या आधीचे ॥” “किती शिकवाल मज वेळोवेळा। मी तव गोवळा रातलीसे ॥” (तुकाराममहाराज). “कोण जनाला कोण मनाला मानवले सार । रामाविण सर्वही शीण दुःख अनिवार ॥” रामाविण जाणारे आयुष्य दुःखमय आहे. कोण जन, कोण मन, कोण गाव, कोण पुण्य, कोण स्थान हे सर्व प्रश्नार्थक नसून, ते ‘कोण’ ठिकाण आहे. स्वामी रामतीर्थांनी भक्तीचा त्रिकोण यावर व्याख्यान दिले होते. ज्याठिकाणी आत्मसाक्षात्कार होतो, तेथे दोन बिंदू एकत्र येतात. दोन रेषा एकत्र येतात. तेव्हा कोन तयार होतो. बिंदू बिंदूनी रेषा तयार होते. म्हणजेच

अभंग -९

सर्व तीर्था तीर्थ पवित्रा पवित्र । रामनामे वक्त्र धन्य होय ॥१॥
तथा रामनामी नसे ज्या आदरू । पापाचा आगरू होत असे ॥२॥
रामनाम घेता हलाहल शमवी । इतर ते कायी तयापुढे ॥३॥ गोविंद
म्हणे संसाराची हळहळ । तेचि हलाहल जीवा नुरे ॥४॥

भगवंताचे नाम म्हणजे तीर्थाचा तीर्थराज आणि पावित्र्याचे पावित्र्य आहे. म्हणूनच मच्छिंद्रनाथ म्हणतात, “गंगा न जाऊ जमुना न जाऊ ना कोई तीरथ न्हाऊ । अडसट तीरथ है घट भीतर वाह को मलमल धुऊ ॥ गुरूजी मैं तो एक निरंजन ध्याऊं ॥” याचा अर्थ तीर्थक्षेत्राला जाण्याला संतांचा विरोध आहे असे नाही. गुरुदेव रानडे अलाहाबादला गंगाकिनारी रहात असत. एकजण म्हणाला, तुम्ही भाग्यवान, रोज गंगास्नान घडत असेल तुम्हाला. गुरुदेव फक्त हसले. तो गृहस्थ गेल्यावर म्हणाले, मी अजून एकदाही गंगास्नान केलेले नाही. गंगास्नानाने काय होते? “गंगा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा । पापं तापं च दैन्यं च घ्नंती संतो महाशयः ॥” गंगास्नाने पाप नाहीसे होते, गंगा स्नानानंतर वाळवंटात पुन्हा पाप केले तर? गंगास्नानानंतर वृत्तीत फरक होतो कां? तो होत नसेल तर गंगेत स्नान करून काय उपयोग? “गंगा गंगा” म्हणून अंधोळीच्यावेळी दोन तांबे पाणी डोक्यावर घेतले तरी पाप नाहीसे होते. “गंगा गंगेऽति यो ब्रूयात योजनानां शतैरपि । मुच्यते सर्व पापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छती॥” “तीर्थी व्रती भाव धरी रे करुणा । शांती दया पाहुणा हरी करी॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). सर्वच संत तीर्थापेक्षा नाम श्रेष्ठ हे यासाठीच सांगतात. कारण तीर्थात फक्त पाप नाहीसे होते, पण नामात पापबुद्धीच नाहीशी होते. नामाबरोबरच हरी अनुभूतीस येतो.

असे नाम श्रेष्ठ आहे. “मरण आले काशीपुरी । तेथे नामची उद्धरी ॥” हा ब्रह्मचैतन्यमहाराजांचा अत्यंत आवडता चरण. ते म्हणतात, “काशीपुरीत मरण आले म्हणून उद्धार होत नाही, तर नामानेच उद्धार होतो.” “कायाकाशी गुरुपदेशी । तारक मंत्र दिला आम्हासी । बाप रखुमा देवीवरासी । ध्यान मानसि लागले ॥” नामाने अखंड ध्यान लागले असे ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, कारण नाम हाच तारक मंत्र आहे. हा मंत्र देणारे जे गुरू त्यांना संतकुळीचा राजा म्हटले आहे. “गुरु हा संतकुळीचा राजा । गुरु हा प्राणविसावा माझा । गुरूवीण देव दुजा । नाही नाही त्रैलोकी ॥” पाप गेले म्हणजे काय झाले? “अन्य क्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यती । पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यती ॥” पाप गेले तरी पापवृत्ती नको का जायला? दुःखाची आत्यंतिक निवृत्ती म्हणजे सुखाची परमावधी! “तीर्थी धोंडा पाणी । देव रोकडा सज्जनी॥” (तुकाराममहाराज). तीर्थाला जाऊन साक्षात्कार झाला कां? नाही. कबीरसाहेब म्हणतात, “घर घर दैवत कानोमे मंत्रा । जहाँ देखो वहाँ पानी पथरा ॥” साक्षात्कार फक्त सज्जनांच्या जवळच होतो. म्हणून त्यांना देव म्हणतात. “तीर्थाचे जे तीर्थ व्रतांचे जे फळ । ब्रह्म ते केवळ पंढरीये॥१॥ ते आम्ही देखिले आपुले नयनी । फिटली पारणी लोचनाची ॥२॥” (तुकाराममहाराज). तीर्थयात्रा केलेल्या लोकांनी चोरी, लबाडी केली आहे. तीर्थयात्रेनंतर ते मावद करतात. खरं म्हणजे मावदचा अर्थ त्यांना माहित नाही. एक अर्थ आहे की, तीर्थयात्रेबद्दल काही बोलायचे नाही पण आम्ही त्याचा समारंभ करतो. दुसरा अर्थ काहीतरी सोडायचे. आम्ही म्हणे कारल्याची भाजी सोडली. काय अर्थ आहे या गोष्टीला? लग्न लागल्यानंतर “वाजत्रे गलबला न करणे” असे शास्त्र आहे. पण आपण “वाजवा रे वाजवा” असे सांगतो. रुढी

खातात व मोठी होतात. हा त्यांचा लठ्ठपणा (Fatness)कमी होण्यासाठी नंतर ती संतांचे पायाशी येतात. “तीर्थे तथा ठाया । येती पुनीत व्हावया । पर्वकाळ पाया । तळी वसे वैष्णवा ॥१॥ जळती दोषांचे डोंगर । शुद्ध होती नारीनर ॥”

जो सर्वकाळ नामात असतो, त्याचा देह, त्याची वाणी पवित्र असतेच असते, पण तो रहातो ते गाव, त्याचा देशदेखील पुण्यवान असतो. “पवित्र तो देह वाणी पुण्यवंत । जो वदे अच्युत सर्वकाळ ॥१॥ पवित्र तो गाव पावन तो देश । जेथे हरिचे दास जन्म घेती ॥२॥ तथा रामनामी नसे ज्या आदरू । पापाचा आगरू होत असे ॥” हे जरी पटले तरी ते तितकेच! नामाविषयी आदर नसणे हे एक मोठे पाप आहे. पाप नाहीसे झाल्याचे लक्षण कोणते? “पळोनिया गेली झोप । होते पाप आड ते ॥” पाप दूर झाल्यावर झोप, अज्ञान दूर होते. ते नामाने होते हे लक्षात ठेवावयास पाहिजे. “नामासी विन्मुख तो नर पापिया । हरिवीण धावया न पवे कोणी॥”

(ज्ञानेश्वरमहाराज). असेच मामाही म्हणतात, “नाम विन्मुखता हे पाप । जवळी ठेवू नये साप ॥” एखादे पुस्तक, अतिशय चांगला कागद, चांगली छपाई, संग्राह्य असे आहे, पण त्यात जर नामाची प्रतारणा असेल, तर ते पुस्तक कचऱ्याच्या पेटीत टाकावे असे मामा सांगत असत. “हरिनाम नेमस्त पाषाण तारी । किती तारिले मानवी देहधारी । तथा रामनामी सदा जो विकल्पी । वदे ना कदा जीव तो पापरूपी ॥” (रामदासस्वामी). ज्या रामनामाने पाषाण तारले, लोकांचा उद्धार केला, अशा रामनामाबद्दल जो साशंक असेल, तो जीव पापाचा गोळा आहे असे समर्थ म्हणतात. “रामनाम घेता हलाहल शमवी । इतर ते कायी तथापुढे ॥”. “रामहृदकमळी गळवेना । रामनाम वदनी पळवेना । काळकूट विष शिवकंठी । काळ राघव भयास्तव कंठी ॥”

मेरूपर्वताने समुद्र घुसळून जेव्हा विष निघाले, तेव्हा देव, दानवांना शंकरांची आठवण झाली. का? खरे म्हणजे शंकरांना समुद्रमंथनाशी काय करायचे होते? पण “जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती । देह कष्टविती उपकारे ॥” यासाठी शंकरांनी विषही प्राशन केले. नामाने मरण नाहीसे होते. मग फ्ल्यू जाणार नाही कां? मामांना विंचू चावला असता त्यांनी तो नामस्मरणाने उतरविला. मी लहान असताना एकदा कोपऱ्यातल्या घरात विंचू चालला होता. त्याचे जवळ मी पाय ठेवला व त्याने माझ्या पायाला डंख केला. तो उतरायला २४ तास लागले. काय वेदना सहन कराव्या लागल्या आहेत सांगू! सारखं तेच अनुसंधान लागले होते. त्यावेळी “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या”, “सर्व खल्विदं ब्रह्म” हेच विषय डोक्यात होते. वाटलं की विंचू मला काही करणार नाही. “सर्प विंचू नारायण । परि वंदावे दुरून ॥” हे समजण्याचे वय नव्हते माझे! “गोविंद म्हणे संसाराची हळहळ । तेचि हलाहल जीवा नुरे ॥” (मामामहाराज).

होतो. देवाचे गुण आपल्या ठिकाणी आले तरच देव झालो या म्हणण्याला अर्थ आहे. आई मुलाला देवासारखा बैस म्हणते. देव पाहिला नाही तर देवासारखा बैस म्हणून कसे सांगते? देव बसत नाही, बोलत नाही, कोणतीही हालचाल करत नाही. काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर हे षड्रिपु राहातच नाहीत असा तो निर्विकार आहे. असे गुण जेथे प्रकर्षाला येतात तेच संत आणि तेच देव. “देव ते संत देव ते संत । निमित्त त्या प्रतिमा ॥१॥” म्हणून संतसंगतीत देव भेटतो. “संतांचे संगती मनोमार्गे गती । आकळावा श्रीपती येणे पंथे ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). ईश्वराचा साक्षात्कार ज्यांचे संगतीत होतो, ती संत संगती. “तैसे हारपले आपणपे पावे । जे संताते पाहता गिवसावे । म्हणोनि वानावे ऐकावे । तेचि सदा ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). जे या जगात राहून वेगळ्या जगात वावरतात, ज्यांच्या दृष्टीला दृष्टी गेली तर निखळ चैतन्याची अनुभूती येते, ते संत. काही संत जगात असल्याशिवाय, जग चालले आहे का? आम्हाला ओळख पटत नाही म्हणून नाही म्हणता येईल का? “संतांचेनि संगे देव पाठी लागे।” (समर्थ). नामाचे आकलन संतसंगतीने होते. सर्वाना संतसंगती वाटेला येते असे नाही. संत बसले की हे बसले, ते जेवले की हे जेवले, याला संगती म्हणत नाहीत. मनाला मन मिळणे म्हणजे संगती. “बाबाजी आपुले सांगितले नाम । मंत्र दिला रामकृष्णहरि ॥” मंत्र हा उघड आहे. पण नामाची धाटी संतसंगतीशिवाय आकलन होत नाही. “खोलो त्रिकूटीकी ताटी । बोलो रामनामकी धाटी ।”, “संतसंगे अंतरंगे नाम बोलावे । कीर्तनरंगी देवा सन्निध सुखेची डोलावे । सगुण चरित्रे परम पवित्रे सादर वर्णावी ॥” (एकनाथमहाराज). देवाचे सानिध्य लाभते ते कीर्तन. ईश्वरी साक्षात्काराचा आनंद झाल्यावरचा ‘ठायीच’ हा शब्द महत्वाचा आहे. “ठायीच बैसोनि करा एकचित्त ।

आवडी अनंत आळवावा ॥” संत ज्या ‘ठायी’ असतात, तेथेच देव दिसणार. “कोणे ठायी संत राहती आपण । तो तुम्हा ठिकाण आतुडेना॥” (तुकाराममहाराज). बाहेरच्या पत्यावरून संतांचा पत्ता आपल्याला लागणार नाही. आपण संतांना काही विचारले तर आपला शब्द घ्यायला संत वरून खाली येतात आणि काय म्हणालात म्हणून विचारतात व लक्ष घालतात. मग संतांची गाठ घ्यायला आपल्याला खालून वर जायला पाहिजे. “नासिकेपासूनी अंगुळ्या त्या चार । दृष्टी करि स्थिर तये ठायी॥”. आत्मानुभूतीचा एकमेव जो मार्ग आहे, ते ठिकाण सापडायला पाहिजे. “देहाच्या निरसनने पाविजे त्या ठायी। माझी ऐसी काया जव नोहे ॥” नासिकेचा प्राण ज्या मार्गाने येतो व जातो, त्याठिकाणी देहभावाचा निरास होऊन दृष्टी स्थिर झाली की तो एकमेव मार्ग आपोआप सापडतो. म्हणून मामांनी पहिल्या चरणात म्हटले आहे की, “संत संगतीने देव पडे ठायी । तयाचिये पायी लीन व्हावे ॥” संत म्हणजे काय? ती काही डिग्री नव्हे. “करि वृत्ती जो संथ तो संत जाणा । दुराशा गुणे तो नव्हे दैन्यवाणा। उपाधी देहबुद्धी ते वाढविते । परि सज्जना केवि बाधू शके ते ॥” (समर्थ). आपल्या डोक्यातील वावटळ जेथे शांत होते, ते संत. संतसंगतीत आत्महत्येपासून परावृत्त झालेली उदाहरणे देखील आहेत. “ऐसियाचे पाय धरा । जेणे राम येईल घरा ॥” (नाथमहाराज). ईश्वरी साक्षात्कार आपल्याला आपले ठिकाणी होतो. संतांचा जो विषय त्या विषयाची संगती लागली पाहिजे. त्यालासुद्धा नशीब लागते. तात्यासाहेबमहाराजांच्या कीर्तनाला बाहेरगावाहून माणसे येत असत. पण गल्लीतल्या लोकांना कल्पनाही नव्हती. घरातली किती माणसे कीर्तनाला बसत होती? संतांच्या आतला विषय आमच्या आत यायला पाहिजे. “तनूस भेटली तने । मनासी चुकली मने ॥१॥ चुकी चुकी

इंद्रियांना, एक व्हा म्हणून सांगतात. मनाला सांगावे, तू खुशाल तुझ्या मार्गाने जा. इंद्रियांना सांगावे, तुमचा मार्ग तुम्हाला मोकळा आहे. आमचा आम्हाला मोकळा आहे. “मन जाना तो जाना दे । मत जाना दे शरीर ॥” (कबीर). मन जातय, जाऊदे. देह जातोय, जाऊदे, प्रारब्ध आडवे येतय, येऊ देत. आपले काम आपण करायचे. निंबरगीकरमहाराजांच्या संप्रदायात ज्यांचे नाव आपण घेतो, ते प्रथम दाखविले जाते. हे परमार्थात सर्वात महत्वाचे आहे. चैतन्य म्हणजे काय हे दाखवून महाराजांनी उपासना सांगितली आहे. शरीर हे अनेक पेशींनी बनले आहे. त्यातील पेशी निर्जीव झाल्या तर काय होईल? चैतन्याच्या ठिकाणी दृष्टी लागली तर नामस्मरण अखंड होईल. आपल्या हातून झाले नाही, म्हणून ते होणार नाही कसे म्हणावे? नाम सापडले तर चैतन्याची अनुभूती आहे. चैतन्याची अनुभूती आली तर नाम सापडते. “मन तेथे धाव घेई । राहे राघोबाचे ठायी ॥” मन बर्हिमुखच आहे म्हणून राघोबाचे ठायी राहण्याविषयी सांगावे लागते. “होऊ नको काही या मनाअधीन। नायके वचन याचे काही ॥” (तुकाराममहाराज). जे मन नामाच्या ठिकाणी राहूच शकत नाही, ते महाराजांनी हिरावून घेतले आहे. पुन्हा मनाला आम्ही आणतो, कारण आम्हाला ते पाहिजे आहे. आम्हाला खरे म्हणजे साक्षात्कार नको आहे. साक्षात्काराचा नुसता गवगवा झाला तरी आम्हाला पुरे आहे. “देह माझे मन माझे । सर्व नेले गुरुराजे ॥” देह आणि मन सद्गुरूंनी घेतले म्हणजे मग आम्ही गुरुनाथपंथी होतो. देहाच्या पलिकडे ईश्वरी साक्षात्कार आहे. आम्ही आमचे सोडायला तयार नाही. आम्ही जसे देही आहोत तसेच परमेश्वराने व्हावे अशी आमची इच्छा. “काखे घेऊनिया दारा । म्हणे मज संन्याशी करा ॥” “आंधळ्यासी आमंत्रण। एकासवे दोघेजण ॥” नाम घट्ट केले तर मन कुठेही जात नाही. “मन

चिंती ते वैरी न चिंती ।” असे मन आहे. पण नामाशी लय लागला की संकल्प विकल्प आपोआप निघून जातात. “एकतत्त्वी नाम दृढ धरी मना । हरिसी करूणा येईल तुझी ॥” “नामापरते तत्त्व नाही रे अन्यथा । वाया आणिक पंथा जाऊ नको ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज) बोलायचे ते करायचे नाही आणि करायचे ते बोलायचे नाही हे परमार्थाचे गुह्य आहे. “नामा परते साधन नाही । जे तू करिसी आणिक काई ॥ हाकारोनि सांगे तुका । नाम घेता राहू नका ॥” नामाशिवाय जे जे करणे ते सर्व निरूपयोगी आहे. कारण आत्मानुभूतीसाठी नाम हेच एकमेव एक साधन आहे. आमच्याकरता तुकाराममहाराजांनी शपथ घेतली. आपल्या करता साधुसंतांनी काय वाटेल ते केले. का? तर आपण साक्षात्कारी व्हावे, आपल्याला आत्मानुभूती यावी ही त्यांची कळकळीची इच्छा! पण आम्ही मात्र काय वाटेल ते करतो. परिणामी काय वाटेल ते होऊन बसतय! “त्याविण आणिक नाही पै साधन । वहातसे आण विठोबाची ॥” नामाशिवाय जो पंथ आहे तो वाया पंथ आहे. मनुष्य तेवढेच सोडून बाकी सर्व करतो. सप्ते, पारायण, भंडारा, परमार्थाला जे जे पूरक आहे ते सर्व करतो. त्याला फक्त नाम नको आहे. “एकतत्त्वी नाम साधिसी साधन । द्वैताचे बंधन न मानिजे ॥” नामाशी तादात्म्य झाले की द्वैत रहातच नाही. “रामनाम हे तो एकतत्त्वी कळा । सर्व तत्त्वे विकळा तयावीण ॥” लाईन चालू आहे का बघायचे व मग कळ दाबायची. आमची लाईनच वेगळी! मग कळ केंव्हा दाबायची व प्रकाश केंव्हा पडायचा!! “कळे आकळे रूप ते ज्ञान होता । जेथे आटली सर्व साक्षी अवस्था । मना उन्मनी शब्द कुंठीत राहे । तो गे तोचि तो राम सर्वत्र पाहे ॥” (समर्थ) आत्मरूपाची प्रचीति आली की मन उन्मनी अवस्थेत गेले व शब्द कुंठीत होऊन आत्मा सर्व ठिकाणी प्रत्ययाला येतो. “यस्या मतं

अभंग - १२

रामनाम योगे सावध जो झाला । कळीकाळ त्याला वंदीतसे ॥१॥
सहा जिंकोनिया होणे निर्विकार । सावध प्रकार ऐसा असे ॥२॥
काळवेळ नामस्मरणासी नाही । सदासर्वदाही उच्चारवे ॥३॥
गोविंद म्हणे वृत्ती उठता बैसता । रामनाम चित्ता धरूनी राही ॥४॥

रामनामात सावध होणे अत्यंत अत्यंत आवश्यक आहे. आवश्यक तेथेच जीव दक्ष असतो, अनावश्यक ठिकाणी त्याची टाळाटाळ असते. चैतन्याचे ठिकाणी सावध कां रहायचे? तर गाडी धावते आहे म्हणून ! धावत्या गाडीला ब्रेक लावल्याशिवाय सावध होता येत नाही. आपलं आयुष्य राहिले किती व आपल्याला साधायचे काय याचा विचार सतत पाहिजे. “जव जव बाळ बळिया वाढे । तव तव भोजे नाचती कोडे । आयुष्य निमाले आतुलेकडे । याची सेची नाही ॥१॥” (ज्ञानेश्वर). आपण वाढदिवस साजरे करतो. परंतु आपल्या आयुष्यातील एक एक दिवस कमी होतो आहे याची आठवण आहे कां? “संसार म्हणजे सवेची सार । नाही मरणासी उधार । मापी लागले शरीर। घडी ने घडी ॥” (समर्थ). जन्माला आल्याबरोबरच घटकापात्र पडलेले आहे, हे कोणाच्या लक्षात आहे कां? क्षणाक्षणाने आपली वाटचाल मरणाकडे चालली आहे. वाढदिवस कसले साजरे करायचे? कालचक्र कोणाकडे नेत आहे? कर्माचे आपण धनी आहोत का गुलाम आहोत? याचा नको का विचार करायला. भोगदेह म्हणून आपण जन्माला आलो नाही. कुत्री, मांजरांचे भोगदेह, आपला जन्म आत्मानुभूतीसाठी आहे. “दैवास्तव देहाचे पालन जो चिंतिना देहभरण। तो महायोगी जाण । निरंतर ॥” (ज्ञानेश्वर). प्रारब्धवशात जे जे

आहे ते नको म्हटले तरी मिळते; आणि प्रारब्धात जे जे नाही त्यासाठी कितीही आटोकाट प्रयत्न केले तरी ते मिळणार नाही. जे व्हायचे ते व्हावयाचे, जे व्हावयाचे नाही ते कधीही व्हावयाचे नाही, असे मामा सांगत असत. आयुष्य म्हणजे काय मजा आहे का? आयुष्य निघून गेल्यावर पुन्हा मिळणार नाही. नरदेहाची पालखी आहे कां ही? जी जाईल तिकडे जाऊ द्यायची! कोणाचा गणपती दीड दिवसाचा, कोणाचा पांच दिवसाचा, कोणाचा सात दिवसाचा, कोणाचा दहा दिवसाचा. मार्कंडेयाचे आयुष्य घेऊन काही आपण आलेलो नाही. आपण कशाला जन्माला आलो, आपण कोठून आलो व आपल्याला जायचे कोठे आहे हे निश्चित झाल्यावर सावध होण्याविषयी वेगळे सांगायची आवश्यकता नाही. आपण जगापेक्षा वेगळे करून दाखवू असे कोणी सांगू शकतो? अवतारी पुरुष सुरूवातीला आपल्यासारखेच होते. त्यांच्या आचरणावरून, त्यांच्या कार्यावरून, आपण त्यांना अवतारी म्हणू लागलो. संतपुरुषांचे महत्त्व ते असताना समजत नाही, नंतर समजते. ते काही कपाळावर शिक्का मारून आले नव्हते. प्रेरणा वाढवावी तशी वाढते. कोठेतरी सावध होण्याची नितांत आवश्यकता आहे, हे प्रत्येकाने लक्षात ठेवावे. आम्ही सर्व ईश्वरी प्रेरणेने जन्माला आलेलो आहोत. आई-वडील फक्त निमित्तमात्र आहेत. आम्ही जातो तेही ईश्वरी प्रेरणेनेच! “रूक्मानंद होता नर । आम्ही काय होतो खर ॥” असे समर्थ म्हणतात. “ममैवांशो जीव लोके जीव भूतःसनातनः ।” असे भगवान म्हणतात. आम्ही परमात्म्याचे अंशभूत आहोत. आम्ही आम्हाला भूत का समजावे. व्यवहारात आपण पिळाने वागतो, एखादी गोष्ट करायची म्हणजे करायची असे

अभंग - १३

तपाचे जे तप रामनाम देख । उच्चारिता हरिख ब्रह्मादिका ॥१॥ तप म्हणजे काय प्रकाशित होणे । अंधार दवडणे बुद्धितील ॥२॥ प्रकाशित होता अंतरीची ज्योती । जडेल आसक्ति रामनामी ॥३॥ गोविंद म्हणे अज्ञान उरल कशाला । पेटता मशाला देवाजीची ॥४॥

कोणतीही गोष्ट नेमाने बारा वर्षे झाली की त्याला तप म्हणतात व त्यात सामर्थ्य येते. बारा वर्षे डोळे मिटले तर अमृतदृष्टी येते. बारा वर्षे मौनाने वाचासिद्धी येते. बोललेल ते खरे होते. हे जरी खरे असले तरी आत्मसाक्षात्कारासाठी या तपाचा काही उपयोग नाही. “कासया करावे तपाचे डोंगर । आणिक अपार दुःखराशी ॥” (तुकाराममहाराज) त्रिकाळ स्नान, उपास तापास, झाडपाला खाऊन रहाणे इ. गोष्टींना आपण तप समजतो. वामन पंडित म्हणतात, “मीन स्नान रतः फणी पवन भुक् मेषस्तु पर्णाशनः । निहारो खलु चातकः प्रतिदिने शेते बिले मूषकः । भस्मधूलन तत्परो खलु खरो ध्यानादि रूढो बकः । सर्वे किन्ननु यान्ति मोक्षपदवीं ज्ञानं प्रधानं तपः ॥” मासे, सर्प, उंदीर वगैरेंचा उद्धार झाल्यावर मग सिनिअरिटीप्रमाणे आमचा नंबर लागायचा. आत्मज्ञान होणे हेच सर्वात मुख्य तप आहे. “तपस्तत्वा तत् ब्रह्म विजिज्ञासस्व ।” तपाच्या योगाने ते ब्रह्म तू जाण असे उपनिषदांनी सांगितले आहे. “तपेवीण दैवत दिधल्यावीण प्राप्त । दुजेवीण हित कोण सांगे ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). देव कशाने प्रसन्न होतो? “कैसेनि दैवत प्रसन्न त्वरीत । उगा राहे निवांत शिणसी वाया ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज) ‘उगा राहे निवांत’ म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. प्रयत्न केला तर देव प्रसन्न होईल. निवांतपणाने रहाणे यासारखी दुसरी तपश्चर्या नाही. निवांत झाले म्हणजे साक्षात्कार होतो आणि साक्षात्कार झाला की जीव निवांत होतो. “जैसा का

निर्वातीचा दीपू । सर्वथा नेणे कंपू । तैसा स्थिरबुद्धी स्वस्वरूपू । योग युक्तु ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). स्थिरबुद्धी जीव स्वरूपाचे ठिकाणी निवांत झाला. निवांत झाला म्हणून निवांत राहिला. साक्षात्कार झाला की जीव स्थिरबुद्धी होतो. स्थिरबुद्धी झाला तोच निवांत राहिला. पैसा आहे तो श्रीमंत असतो, श्रीमंत असतो त्याच्याजवळ पैसा असतो. “काय सुख आहे वाऊगे बोलता । ध्याता पंढरीनाथा कष्ट नाही ॥” (तुकाराममहाराज). वाऊगे बोलता म्हणजे वा ! उगेपणात काय सुख आहे असे तुकाराममहाराजांना म्हणायचे आहे. “ऊगियाची माथा ठेविता चरण हेचि भले ।” असे ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. ऊगेपणामध्ये येऊन मी चरणावर माथा ठेवतो हेच चांगले आहे. “सायास करिसी प्रपंच दिननिशी । हरिसी न भजसी कवण्या गुणे ॥” अहर्निश होणारे सायास की जेणे करून भजन घडू नये हाच प्रपंच! हा जो वाया शीण त्याच्या वाटेला आला नाही व तो उगेपणात आला तर तीच तपश्चर्या आहे. प्रत्येकाच्या आयुष्यात परमेश्वर केव्हा ना केव्हा तरी त्याचेसमोर उभा रहातोच. म्हणून नेहमी प्रसन्न राहिले पाहिजे. देव कोणाच्या रूपात येऊन उभा राहिल हे मात्र सांगता येणार नाही. तुकाराममहाराजांना ब्रह्मराक्षसाच्या रूपात दर्शन दिले. भिक्षेकऱ्याला भिकाऱ्याच्या रूपात दर्शन दिले व काहीतरी दे म्हणून सांगितले. भिक्षेकऱ्याने फक्त एक तांदूळ भिकाऱ्याच्या हातावर ठेवला. घरी येऊन झोळी ठेवली व बायकोने तांदूळ काढले तेव्हा एकच तांदूळ सोन्याचा झालेला दिसला. तेव्हा भिक्षेकऱ्याला पश्चात्ताप झाला. “तैसे हृदय प्रसन्न होये । ते दुःख कैचे के आहे । जेथ आपैसी बुद्धी राहे । परमात्मरूपी ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज) मन म्हणजे हृदय प्रसन्न झाले तर दुःख औषधाला रहात नाही व परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो. “मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचे कारण । मोक्ष अथवा बंधन । सुख समाधान इच्छा पै ॥” (तुकाराममहाराज). मन प्रसन्न ठेवणे ही

अभंग - १४

योगादिक कर्म वाऊगाची धर्म । करोनिया श्रम व्यर्थ होय ॥१॥
सांगातीचा धर्म नाही वोळखिला। रामनामी आला तरी कळे ॥२॥
जन्मापासुनिया मरणांतावरी । जीवाबरोबरी सदा असे ॥३॥
गोविंद म्हणे तोचि आपुला स्वधर्म । रामनाम वर्म ज्यात वसे ॥४॥

योगीराज ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात की, योगामध्ये काही अर्थ नाही. “योग याग विधी येणे नोहे सिद्धी । वायाचि उपाधी दंभ धर्म ॥” “अष्टांग योग न शिणीजे । यम नियम निरोध न कीजे रया। गीता छंदे अंग डोलिजे । लीलाविनोदे संसार तरीजे रया ॥ बापरखमुमादेवीवरू विठ्ठलू जोडे । तो उपावू कीजे रया ॥” भक्तीयोग हा योगच आहे. यम, नियम, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, आसन व मुद्रा ही अष्टांग योगाची अंगे आहेत. देहाला धरून जो अष्टांग योग साधला जातो, ती योगाची नुसती कवायत आहे. त्यात आत्मसाक्षात्कार होत नाही. त्या योगाने रक्तदाब, डायबेटीस बरे होतील. आमचा सहजयोग आहे. सहजत्वात परमात्म्याशी एकरूप होण्याची स्थिती याला सहजयोग म्हणतात. देहाच्या अधिष्ठानावर अष्टांग योग आहे. मनाच्या अधिष्ठित राजयोग, मनाच्या व देहाच्या पलिकडे सहजयोग आहे. योगामुळे सिद्धी, का सिद्धीमुळे योग? देवामुळे दृष्य, का दृष्यामुळे देव ? देहामुळे आत्मा का आत्म्यामुळे देह ? “योगः चित्तवृत्ती निरोधः ।” योगाने चित्तवृत्तीचा निरोध होतो. “योग तप याची नावे। गलित व्हावे अभिमान ॥” (तुकाराममहाराज). एकदा योगाचे वर्ग चालले होते आणि शिक्षक सांगत होते की, आपण समाधीपर्यंत पोहोचलो आहोत. रामकृष्ण परमहंस हे सर्व ऐकत होते. त्यांनी या विधानाबद्दल आक्षेप घेतला. व विचारले की समाधी ही अवस्था आहे, देहाच्या व मनाच्या पलीकडे ती असताना

५ मिनिटे, १० मिनिटे तुम्हाला कसे सांगता येईल? देहाला धरून योग होत असेल, तर तो फक्त शीण आहे. तुमच्या आमच्या भेटीचा योग चांगला आहे असं आपण म्हणतो. ज्याच्यामुळे भेटीचा योग आला, ज्यामुळे अष्टांग योग, राजयोग साधले, त्याला भेटण्याचा योग साधणे हे महत्वाचे आहे. “योग तो कठीण साधिता साधेना । तेणे गा चिद्धना न पविजे॥” असे चांगदेवमहाराजही सांगतात. “परम कठीण देहो देहबुद्धी गळेना ।” असे समर्थानी सांगितले आहे. देह हा परम कठीण आहे. म्हणून देहबुद्धी सुटणे हे देखील कठीणच आहे. “अचपळ मन माझे नावरे आवरीता ।” देहही जड आहे व मनही जड आहे. देह व मनाच्या पलिकडे गेल्याशिवाय चैतन्याची अनुभूती घेता येत नाही. चैतन्याची चैतन्याने अनुभूती घेणे हाच खरा योग आहे. “दास म्हणे वियोगाचा योग रे । त्याचे फळ सदा दुःख भोग रे ॥” (समर्थ). आत्मसाक्षात्काराला वंचित ठेवणारा जो योग आहे, त्यापासून सदा दुःखच प्राप्त होते. “नवल स्वरूपाचा योग । जीवपणाचा वियोग।” जीवभावाचा वियोग झाला की, आत्मानुभूतीच आहे.

“सांगातीचा धर्म नाही ओळखिला । रामनामी आला तरीच कळे ॥२॥” खरा धर्म कोणाला कळला आहे का? माणूस जर एकच आहे, तर धर्मही एकच आहे, देवही एकच, पंथही एकच आहे. “यारे यारे लहान थोर । याती भलते नारीनर ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). दिवा रंगाने वेगवेगळा असला तरी आतील ज्योत एकच आहे ना? यासाठीच तुकाराममहाराज ‘सांगातीचा धर्म’ असे म्हणतात. “धर्म सांगाती सांगाती । धर्मावाचुनी नाही गती ॥१॥ धर्म पांडवांनी केला। देव घरी राबविला ॥२॥” ज्यामुळे स्थायीभाव, ज्यामुळे स्थितीस्थापकता, जन्मापासून मरणापर्यंत जो धर्म आहे, त्यालाच आपण सोडले आहे. म्हणून सदा दुःख मागे लागले आहे. प्राणाजवळ,

असे कसे म्हणता येईल? “तरूवर बीजापोटी । बीज तरूवरा शेवटी ॥” (तुकाराममहाराज). फक्त परलोकासाठी या परमार्थ शास्त्राचा अभ्यास नसून, व्यवहारातसुद्धा त्याचा उपयोग आहे. आम्हाला प्रपंचात चूकभूल चालत नाही. व्यवहार चोख हवा असतो. परमार्थात आमची टाळंटाळ चालू असते. उपासना व्यवस्थित झाली नाही तर खिशातले पाच रुपये कमी व्हायचे असे झाले असते तर परमार्थही चोख झाला असता. परमेश्वराने आपल्याला एवढे दिले आहे, ते कोणीतरी देऊ शकेल काय? जन्मापासून मरेपर्यंत आपण किती ऑक्सिजनचा उपयोग केला याचा हिशोब कोणी पाहिला आहे काय? मरणाच्या आधी खीळ बसायला लागली की एक एक समजायला लागते. “तुका म्हणे करा आयुष्याचे मोल ।” हे मोल राखण्यासाठी जे भाग्य पाहिजे ते वेगळे पाहिजे. त्यासाठी गुरूकृपा पाहिजे .

“भाग्याचे ते भाग्य रामनाम पाही । येर भाग्य होई श्रेष्ठ कसे॥”. गुरूकृपेने येणारे रामनाम हेच खरे भाग्य आहे. “ते मज सभाग्य दिले गुरुराये । त्यासी उतराई होऊ आता काये ॥१॥ ब्रह्मचारी गृहस्थ वानप्रस्थ । संन्याशाचा न पविजे हस्त ॥२॥” श्रीतात्यासाहेबमहाराजांच्या कीर्तनात येणारा हा चरण अगदी प्रथमच आज कीर्तनात येत आहे. “शरीर आटे संपत्ती आटे । हरिनाम नाटे ते बरवे॥” हरिनामच फक्त अविनाशी आहे. “शरीर संपत्ती मायेचे टवाळ ।” (पंचरत्न हरिपाठ). शरीर आणि संपत्ती हे क्षणभंगूर आहे. यालाच मायेचे टवाळ म्हटले आहे. “नाना भोग भाग्य विराजे वैभव साजे मोठे । संपत्ती विपत्ती दो दिवसांची । सकळही मायीक खोटे” (समर्थ). आमचे जे काही चालले आहे, तेवढ्यावरच भागले असे नव्हे, असे समर्थाना सांगायचे आहे. नाम हे सर्वात महत्वाचे आहे. शरीर हे मायीक आहे हे जाणून राहिल्यावर ते बंद पडल्यावर काही वाटत नाही.

“येर भाग्यवंता देव भेटी नाही । एरंड कदा पाही ऊस

नव्हे॥२॥” अमका भाग्यवान म्हणून देव भेटला असे नाही. परंतु देव भेटला म्हणून भाग्यवंत! इस्लामपूरला धोंडिराम नावाचे विदेही संत होऊन गेले. काय वाटेल ते खायचे, गटारातील पाणी प्यायचे, पण त्यांना कधी काही बाधले नाही. “जरी झाला भाग्यवंत । तरी काय भेटेल भगवंत ॥” एकदा एका बादशहाच्या गच्चीवर माध्यान्ही गोंधळ ऐकू येऊ लागला. कडेकोट बंदोबस्त असताना देखील चाललेला गोंधळ पाहण्यासाठी बादशहा गच्चीवर गेलेला असताना, त्याला बरेच अरब हातात मशाली घेऊन इकडून तिकडे, तिकडून इकडे धावताना दिसले. बादशहाने कशासाठी धावपळ करत आहात असे विचारल्यावर एक अरब म्हणाला, आम्ही हरवलेला उंट शोधत आहोत. गच्चीवर उंट कसा येईल? असे बादशहाने विचारल्यावर एक अरब म्हणाला, ऐषारामात ईश्वरी साक्षात्कार व्हायचा म्हणतोस काय? बादशहाला व्हायचा तो बोध झाला. नामाशिवाय देव भेटत नाही. “उंच वाढला एरंड । तरी काय होये इक्षुदंड ॥”

“म्हणुनिया जनी साठवावे नाम । अंतरीचे काम निवारूनी॥३॥” “साठलिया धन होईल ठेवण । तैसे नारायण जोडी करा ॥” श्रीभाऊसाहेबमहाराज उमदीकर सांगत असत, तारुण्यात भक्ती केली तर म्हातारपणी उपयोगी पडते. “तुका म्हणे करा आयुष्याचे मोल । नका वेचू बोल हरिवीण ॥” “साठविला हरि तेणे हृदय मंदिरी॥१॥” हरि ज्याने साठविला ते खरे भाग्यवान. “त्याची सरली येर-झार, झाला सुफळ व्यापार ॥२॥” “गोविंद म्हणे तोचि भाग्ये विनटला । जगी धन्य झाला हरिभक्त ॥४॥” “हरिभक्त विरक्त विज्ञानराशी । तेणे स्थापिले मानसी निश्चयासी । जया दर्शने स्पर्शने पुण्य जोडे । तया भाषणे नष्ट संदेह मोडे ॥” (समर्थ). असा हरिभक्त तो भाग्यवंत असतो. ही भाग्यवंताची लक्षणे आहेत.

असो द्यावी ॥” (तुकाराममहाराज). स्वभावे पाविजे म्हणजे ‘स्व’चे भावे पाविजे. “संगती संग दोषेण ” या उक्तीप्रमाणे, स्वभाव पालटतात, तो हा स्वभाव नव्हे. ‘स्व ला सोडून प्रारब्धाने जो बनला तो स्वभाव वेगळा.’ “भक्ती म्हणजे काय जनी जनार्दन । अलंकार सोने तैशापरी॥” (तुकाराममहाराज). जेव्हा जन दिसत नाही, फक्त जनार्दनच दिसतो ती खरी भक्ती. “जन विजन झाले आम्हा । ” म्हणजे जन दिसतच नाहीत. म्हणजेच दृष्याचा अंत झाला. “जे जे भेटे भूत । ते ते मानिजे भगवंत । तो भक्तीयोग निश्चित । जाण माझा॥” मानीजे म्हणजे अनुभविजे. व्यवहार मानून घ्यायचा असतो. परमार्थ अनुभवायचा असतो. परमार्थ हे शास्त्र आहे, व्यवहार ही श्रद्धा आहे. कोठला मुलगा - कुठली मुलगी, ना गाव ना नाव माहित, पण लग्न झाल्यावर नवरा-बायको मानतात नां! परमार्थात आपला आपण अनुभव घ्यायचा आहे. याला श्रद्धा कशाला पाहिजे ? “आपुली आपण करा सोडवण । संसार बंधन तोडा वेगी ॥” संसार बंधनापासून सोडवणूक आत्म प्रचीतिसाठी वेगी करावयाची आहे. “जे अपेक्षिले विरक्ती । सदा अनुभवीजे संती । सोऽहंभावे पारंगती । रमीजे तेथे॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). सोऽहंभावाचा जो अनुभव संत सदा अनुभवितात, त्या सोऽहंभावाशी ‘रमीजे’ असे ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. “तुका म्हणे चाखूनी सांगे । मज अनुभव आहे अंगे ॥”, “हे समस्त वासुदेवो । ऐसा प्रतिती रसाचा वोटला भावो । म्हणोनि भक्तामाजी राहो । आणि ज्ञानिया तोचि ॥” (ज्ञानेश्वरी). “माझिया भक्तीवीण। जळो ते जियालेपण । अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नसती काही ॥” (ज्ञानेश्वरी). माझ्या भक्तीशिवाय जगणे नको, कारण ते तसे जगणे व दगड यात काहीच फरक नाही असे ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. “जनी निंद्य ते सर्व सोडोनी द्यावे । जनी वंद्य ते सर्व भावे करावे ॥” हा सुद्धा भक्तीपंथ आहे. “बहू चांगले नाम या राघवाचे । अति आदरे स्वल्प

सोपे फुकाचे । करी मूळ निर्मूळ घेता भवाचे । जीवा मानवा हेचि कैवल्य साचे ॥” (समर्थ). रामनाम नुसते घ्या म्हणून कोणी घेणार नाही. म्हणून तुकाराममहाराज सांगतात, “सुखे संसार करावा। माजी विठ्ठल आठवावा ॥” म्हणजे लोक थोडे तरी नाम घेतील. “निजधर्मी जरी सांडे । आणि कुकर्मी रती घडे । तईच बंध पडे । संसारिक ॥” देहाला धरून जे जे होते ते कुकर्म, हे निजधर्माला सोडून होत असेल तर, जीव बंधनात पडतो. निजधर्म म्हणजे अस्तित्वभाव. कू म्हणजे देह. देह हेच एक कर्म आहे. कर्माचा उपदेश नको, भक्तीचा पाहिजे. कर्माचे गुंताड म्हणजे शरीर आहे हे कळून, सोडू म्हणून सोडता येत नाही व धरून चालत नाही. संसार म्हणजे असे सर्व आहे. हे असेच चालायचे हे ओळखून आपण रहायचे. “ते ते ते काय गे । बरवे समजुनी पाहे गे । समजेना तरी गमजा टाकूनी । गुरूला शरण जाय गे ॥” चैतन्याचा ध्वनी सर्व इंद्रियांचा कान करून ऐकावा. “नाम भक्तीपंथ सकळा वरिष्ठ । जेथे जीवा कष्ट न पडती ॥१॥” नाम हीच कथा बळकट धरायची आहे. “सदा नामघोष करू हरिकथा । तेणे माझ्या चित्ता समाधान ॥” (तुकाराममहाराज). “रामनाम कथा गंगा । श्रवणे पावन करी जगा॥” (समर्थ). हरिकथा, रामनामकथा ही एकच आहे. ‘श्रवणे’ हे महत्वाचे आहे. “मंथोनि नवनीता तैसा घे अनंता। वाया व्यर्थ कथा सांडी मार्गू॥” (ज्ञानेश्वर) नामाशिवाय जे जे आहे, ते बाजूला करून फक्त नामच घ्यावयाचे आहे. “नामापरते साधन नाही । ते तू करिसी आणिक कायी ॥” (तुकाराममहाराज). यासाठीच मामा सांगतात, “दृढ धरी मनी रामनाम कथा । वाया आणिका पंथा जाऊ नको॥२॥”

तिसऱ्या चरणात मामा म्हणतात, “चालियेला पंथ असे निजदेही । मनोवेगे जाई आक्रमोनी ॥३॥” देव बाहेर असेल तर पंथ बाहेरचा धरला तरी चालेल. पण देव जर आत अनुभवायचा आहे, तर

आहे. नाम हे आकाराला, अनुभूतीला नको का यायला? स्थूल दृष्टीने नाम कळणार आहे कां? परमात्मा जर सूक्ष्म आहे, तर स्थूलमानाने अनुभव येईल का? नाम हे सूक्ष्म आहे, स्वयंचलित आहे, स्वसंवेद्य आहे, स्वयंस्फूर्त आहे. काल्पनिक नामाने कल्पना उभी रहाते, अनुभव येत नाही. आपण घेतो ते नामही मिथ्या, पहातो ते रूप मिथ्या, नामरूपाने जो व्यवहार चालतो तो मिथ्या, म्हणून वहिवाटीलाही ते रहात नाही. महानुभव पंथाचा मंत्र 'चक्रधर', पारशी धर्माचा 'झरतृष्ट', शीख धर्माचा 'तेरा नाम सत् है ।', आम्ही हिंदू आहोत पण गायत्री मंत्र आम्हाला माहित नाही. तर दुसऱ्या धर्माचा मंत्र कशाला माहित असणार ? आम्हाला नामाची ओळखच नाही. नाम हे ध्वनी व प्रकाशयुक्त आहे. ज्या प्रकारचे नाम त्या प्रकाराने हाक दिली व स्पर्श केला तर अनुभूती ताबडतोब येते. एकाच नावाची दहा माणसे असली व एखाद्याने हाक मारली, तर ज्याला हाक मारली असेल, तोच ओ देतो. नाम ओळखल्याशिवाय परमात्म्याला हाक पोहोचत नाही. "हाका मारिसी ज्याच्या नावे । त्याचे नामचि नाही ठावे ।" ज्याला हाक मारायची तो जवळ पाहिजे. त्याच्याशी आपला संपर्क पाहिजे, त्याच्याशी आपले सुताड-गोताड पाहिजे. तर तो 'ओ' देईल. आम्हाला सगळ्यात जवळचा आत्मा आहे, त्याला बघायला आम्ही तयार नाही. आम्ही आत्मा आत असताना, बाहेर हाक मारतो. मग त्याने आतून 'ओ' कशी द्यावी? चैतन्यरूप आत्म्याला आम्ही जडाने हाक मारून काय उपयोग? चैतन्यावस्थेत जाऊन चैतन्याला हाक दिल्याशिवाय चैतन्याचा अनुभव येईल काय? जीवनाची उंची वाढल्याशिवाय आत्मसाक्षात्कार होतो कां? सुप्त असणारे चैतन्य जागृत करणारे नाम, सूक्ष्म आहे. चैतन्य हेच जीवन ज्यांचे झाले आहे, तोच अनुग्रह देऊ शकतो. "हृदया हृदय एक झाले । ये हृदयीचे ते हृदयी घातले । द्वैत न मोडता केले ।

आपणा ऐसे अर्जुना॥" हृदया हृदय एक झाल्याशिवाय उपदेश देता येत नाही. ते एक होण्यासाठी आपल्याला तरी वर जायला पाहिजे किंवा ते तरी खाली यायला पाहिजेत. समुद्रात दोन पडावाची पातळी एक होते तेवढ्यातच यातून त्यात व त्यातून यात करावे लागते. "तुका म्हणे नाम । चैतन्य निज धाम ॥" तुकाराममहाराजांचा संप्रदाय हा चैतन्य संप्रदाय आहे. "राघव चैतन्य केशव चैतन्य । सांगितली खूण मालिकेची॥" असे तुकाराममहाराज म्हणतात. "निजधाम हे नाम शोकापहारी ।" (समर्थ) शोकाचे अपहरण करणाने धाम म्हणजे नाम आहे. चैतन्याने चैतन्याचा साक्षात्कार होतो. स्फुल्लिंगाने स्फुल्लिंग निर्माण होतो. दिव्याने दिवा लागतो. साधन हे चैतन्याचे पाहिजे. "ओठ कंठ हाले नही । जिव्हा ना करे काम । राम हमारा जप करे । हम बैठे आराम ॥" (कबीर). ज्याच्यामुळे ओठ हालतो, त्याच्या प्राप्तीसाठी ओठ हालवायची काय आवश्यकता? ज्या गोष्टी नशीबावर आहेत, त्यासाठी आम्ही जीव टाकतो आणि जी गोष्ट बसल्या बसल्या प्राप्त आहे, तेथे आम्ही बेफिकीर आहे. त्यांची कृपा व आमची निष्ठा असली की परमार्थ साध्य होतो. परमार्थाला काही लागत नाही, फक्त जीवंत असावे लागते.

"आपुलिया जीवे शिवासी पहावे । आत्मसुख घ्यावे वेळोवेळा" आपण जीवंत असेल तर आयुष्य किती शिल्लक आहे हे विचार नको आहेत. जीवाने शिवाचा साक्षात्कार घेणे हा प्रत्येक जीवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. त्यासाठी नशीब काय करायचे? "एक तास उरला खट्टांगरायासी । भाग्यदशा त्यासी प्राप्त झाली ॥" चैतन्य आहे म्हणून जीव आहे. जीव आहे म्हणून चैतन्य आहे. जीव पाहण्याचा विषय नसला तरी तो गेलेला मात्र समजतो. जे येताना समजत नाही, जे जाताना समजत नाही, ज्याच्या योगाने आपण जीवंत आहोत हे समजते, त्याच्या मागे लागायचे! जोपर्यंत शरीरात निश्वास आहे,

पहाणे म्हणजे आत्मसाक्षात्कार. कानात बोटे घातली म्हणजे धडधड ऐकू येते. ती दिवा-वाऱ्याची खेव चालू असल्यामुळे होणारा नाद आहे. ध्वनी व प्रकाशयुक्त आपले जीवन आहे. “कानी घालूनिया बोटे नाद ते एकावे । न ऐकता जाणावे नऊ दिवस।।” (ज्ञानेश्वरमहाराज). पार्वतीने शंकराला आत्मसाक्षात्काराचा मार्ग सांगा म्हणून सांगितले. शंकराने षण्मुखी मुद्रा करावयाला सांगितले. षण्मुखीलाच शांभवी मुद्रा असेही म्हणतात. कानात बोटे घातल्यावर होणारा ध्वनी हा चैतन्याचा साक्षात्कार आहे व अंगाला हात लावल्यावर ते गरम लागते हा प्रकाशयुक्त जीवनाचा अनुभव आहे. आतल्या वाऱ्याला बाहेरील वारे पूरक आहे. आतले वारे आत बाहेर करते कसे व राहते कसे हे पहायचे आहे. आतल्या वाऱ्यात निर्गुणाचा पसारा कसा आहे याचा शोध घ्यायचा आहे. चैतन्याचे वारे बाहेर जाऊन जडाचे वारे आत शिरले की, त्या देहाची विल्हेवाट आपण लावली नाही तरी निसर्ग लावतो. ज्यामुळे विश्वाची जाणीव, त्याची जाणीव आम्हाला नको का? “आकाश वायूची पडली जे गाठी । आत्मा हृदयपुटी सामावला ॥” आकाश-वायूची गाठ पडल्यावर आत्मा हृदयाकाशात समाविष्ट होतो. चैतन्य घनीभूत झाले तर जड शून्यभूत होते. जड घनीभूत झाले की चैतन्य शून्यभूत होते. एका भांड्यात एकावेळी एकच जिन्नस रहातो. दोन जिन्नस राहूच शकत नाहीत. देहाचे आकर्षण वाढले की चैतन्याचे आकर्षण कमी होते, चैतन्याचे वाढले की जडाचे कमी होते. “अहंकाराचा वारा न लागो राजसा । माझीया विष्णुदासा भाविकासी ॥ नामा म्हणे तया असावे कल्याण । ज्या मुखी निधान पांडुरंग ॥” अहंकार हा सुद्धा वाराच आहे. १) कानात वारे शिरले, २) अंगात वारे शिरले, ३) अंगातले वारे गेले, ४) फुक् झाले, ५) अंगावरून वारे गेले असे वाऱ्याचे प्रकार आहेत. “रामनामामाजी साधिलिया पवन । अनुभव खून ऐशी असे ॥”

रामनामात पवन साधायचा आहे. चैतन्य वायुरूप आहे. नाम वायुरूप आहे व श्वासोच्छ्वासात ते आहे असे संत अनुभवाने सांगतात. “नाम श्वासोच्छ्वासी असे । परब्रह्म तेथे वसे।।” संतांचे सिद्धांतसुद्धा गोंधळात टाकणारे असतात. प्रयत्नशील प्रयत्न करून बघतो. आम्ही करणार तर काहीच नाही. ह्यात काय आहे, त्यात काय आहे असे शेरे मात्र मारणार. भ्रूमध्यावर दृष्टी, नासिकाग्र दृष्टी हे सर्व संकेत आहेत. आपल्याला चैतन्याचा अनुभव घ्यायचा आहे. नासिकाग्र कोणते धरायचे? नाकाचे टोक की दोन भुवयांमधील टोक? शाखाचंद्रन्यायाने फांदीवर द्वितीयेचा चंद्र आहे म्हटल्यावर फांदी सोडायची व वर पहायचे. जहद - जहद लक्षणाचे ज्ञान पाहिजे. पानावर बसा म्हणून सांगितल्यावर पाटावर बसायचे. घोड्यावर बसा म्हटले म्हणजे घोड्यावरच बसायचे, बाजूला उड्या मारायच्या नाहीत. “नासिकेचा प्राण कोण मार्गे येतो । नाद दुमदुमत अनुहाती।।” प्राणाचा ठराविक मार्ग म्हणजे प्राणायाम. याम म्हणजे मार्ग. प्राण ज्या मार्गाने येतो त्याच मार्गाने तो जातो. त्या गतीवरच, जाण्या-येण्याच्या मार्गावर दृष्टी ठेवायची आहे. नासिकाग्रावर दृष्टी ठेवली म्हणजे जडाची अनुभूती राहणारच. कारण नाक हे जड आहे. प्राण हा वायुरूप आहे, उपाधीभूत जीवन जे जड व चैतन्य यांचा दुवा आहे व प्राण जेथून येतो व जेथे जातो, त्या जंक्शनवरच वायूवर दृष्टी ठेवली तर चैतन्याची अनुभूती निश्चित आहे. प्राण, प्राणगती, प्राण शक्ती, प्राणवृत्ती, पंचप्राण, पंचउपप्राण हे सर्व वेगवेगळे आहेत. आत्मप्रकाश दृष्टीमध्ये आला की, आत्मसाक्षात्कार झाला. आपण अपादमस्तक दर्शन म्हणतो, त्याला सद्गुरुंची, उपासनेची गरजच काय? एका मोठ्या आरश्यासमोर आपण उभे राहिलो की होते आपाद दर्शन! ज्या योगाने देहाला आकार आला, त्याला पाहण्यासाठी देहाची आवश्यकता काय? देह असताना देहपात व्हायला पाहिजे.

प्राणाचा होणारा व्यवहार जगाला दाखविता येत नाही. म्हणून नाथमहाराज 'गुप्तचि ओळखावा' असे सांगतात. अपूर्व निष्ठा, स्फूर्तीचा झरा, सदुरुंची कृपा व निष्ठापूर्वक उपासना ही रामपाठामागे आहे. 'र' ला 'र' 'ट' ला 'ट' करून रामपाठ केलेला नाही. देवाचे दर्शन पासून ३२ अभंग संपेपर्यंत एकटाकी स्वयंस्फूर्त लिखाण आहे. मामांनी साडेतीन कोटींची दोन पुरश्चरणे केली. एक संकल्प सोडून व एक संकल्प रहित. संकल्प सोडलेला असतानाच गावाची वेस ओलांडावयाची नाही, परात्र घ्यायचे नाही अशी बंधने होती. त्यातच तासगांवला बदली झाली म्हणून नोकरी सोडली. मामांना एका पुरश्चरणाला रोज नऊतास याप्रमाणे सात वर्षे लागली. रामपाठ हे अनुभवाचे बोल आहेत. त्यामागे तपश्चर्या आहे. "अपूर्वता या परमार्थाची | वार्ता नाही जन्म मरणाची | आणि पदवी सायुज्यतेची | सन्निधची लाभे ||" "समाधानं किं चित्तैकाग्रता" परमार्थाचे समाधान म्हणजे काय होते? "समाधान त्यांची इंद्रिये सकळ | जया तो गोपाळ ध्यानीमनी ||१|| गोविंदाचा झाला प्रकाश भीतरी | मग त्या बाहेरी काय काज ||२||" (तुकाराममहाराज). परमार्थी माणसाची इंद्रिये वखवखलेली नसतात. मी एके ठिकाणी लग्नाला गेलो असताना एका श्रीमंत गृहस्थाच्या डोळ्यातून घळ घळ पाणी येताना दिसले. यजमानांना त्याविषयी सांगितले, तेव्हा ते म्हणाले, 'श्रीमंतांना भूक अवरत नाही. भूकेमुळे त्यांच्या डोळ्यातून पाणी येत आहे. आता मी पहातो.' "तुका म्हणे तेथे सुखा काय उणे | राहें समाधाने चित्ताचिया||" चित्त समाधानी असल्यावर त्याठिकाणी सुखाला शरीर उणे होते. "चित्त समाधाने तरी विष वाटे सोने |" "सर्वकाळ नाम चिंतन मानसी | समाधान चित्तासी समाधीते ||" (तुकाराममहाराज). चित्त समाधानी असेल तर दुःख औषधाला रहात नाही. "सोने आणि माती | आम्हा समान हे चित्ती||" (तुकाराममहाराज). आम्हाला

सोने व माती एकसारखीच आहे. तुकाराममहाराजांना सोने मातीसारखे होते व आम्हाला मातीसुद्धा सोन्यासारखी असते.

"जव एक श्वास साधेल पवन | मना समाधान थोर वाटे ||२||" एक श्वास साधन साधले तर मनाला समाधान होते. ते नॉर्मल रहाते. "कहत कबीरा सुनो भाई साधु | रामनाम कहो गद्वे||" नामाचा अभ्यास करताना मनाचा तोल सुटतच नाही. "जव दोन श्वास साधेल पवन | समधातुक मन होत असे ||३||" चौथ्या चरणात मामा म्हणतात, "जव चार श्वास साधेल पवन | विरहित मन देहबुद्धी||४||" "देहबुद्धी नेणो कायी | दास अंकित रामापायी||" (समर्थ) देहबुद्धीचा निरास झाला की रामाच्या अंकित दास होतो, म्हणजे आत्मानुभूती सतत येते. "जव जव देह हे असेल | तव वोळगी ऐसी कीजेल ||" देहाचा अंत म्हणजे देहभावाचा अभाव झाला की, चैतन्य चाळक आत्मा दृक्प्रत्ययाला येतो. म्हणून "देहबुद्धी ते आत्मबुद्धी करावी|" असे संत सांगतात. "आम्ही अपराधी अपराधी| आम्हा नाही दृढबुद्धी ||" अनुग्रह घेऊन इतकी वर्षे झाली तरी आमची बुद्धी दृढ होत नाही, म्हणून आम्हाला अनुभव येत नाही. आमचे ध्येय निश्चित झाल्याशिवाय दृढ बुद्धी होतच नाही. "समबुद्धी घेता समान श्रीहरी | शमदमावरी हरी जाहला ||१|| बुद्धीचे वैभव अन्य नाही दुजे | एक्या केशवराजे सकळसिद्धी||२||" बुद्धीचे वैषम्य गेले की, देहबुद्धी आत्मबुद्धी होऊ लागते. आत्मबुद्धीने आत्मसाक्षात्कार होतो. बुद्धितील विषमता जायला संतसंगतीची जरूरी आहे. "गोविंद म्हणे झालीया श्वासांचे साधन | पळांचे साधन पुढे एका ||५||"

थोड्याफार प्रमाणात त्याचे गुणधर्म असणारच. “जरी चार पळ साधेल पवन । होतील श्रवण दशनाद ॥३॥”, “चिणिती प्रथमा चिंचिणिती द्वितीया, घंटानादः तृतीया, शंख नादः चतुर्था पंचमस्तंत्रीनादः षष्ठमः तालनादः सप्तमो वेणूनादः अष्टमो मृदंग नादः नवमो भेरीनादः दशमो मेघनादः, नवमं परित्यज्य दशमं अभ्यसेत्॥” (उपनिषद) हे असे अनाहतध्वनीचे प्रकार आहेत. “सहस्रदळ स्थानी अनहत ध्वनी उठी । श्रवण करीता पापे पळाली कपाटी ॥”, अनाहतध्वनी हा चैतन्याचा ध्वनी आहे, तो चार पळ पवन साधलेस अनुभूतीस येतो. “जरी आठ पळ साधेल पवन । होत असे दहन कामाचे ते ॥४॥”, काम म्हणजे इच्छा. या इच्छेचा लवलेशही रहात नाही. “काम नाही काम नाही । झालो पाही रिकामा॥” हा जीव परमार्थाचा खरा अधिकारी होतो. “जहाँ राम तहाँ काम नही । जहाँ काम तहाँ राम नही ॥” असे तुलसीदास म्हणतात. तर तुकाराममहाराज म्हणतात, “राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन । जाय अभिमान देशोधडी ॥”, “जरी पंधरा पळ साधेल पवन । उर्ध्वपंथी गमन साधे बापा ॥५॥” पंधरा पळ साधन साधेल तर जीवन उर्ध्वगामी होते. “उर्ध्ववाहिनी हरिकथा । मुकुटमणी सकळा तीर्था ॥”, “उर्ध्वपंथे चाल बाई ब्रह्मगिरी पाहू । देहभाव विलय तेथे तोचि होऊनी राहू ॥” उर्ध्वगामी जीवन झाले म्हणजे आत्म्याची अनुभूती येते. “पश्चिम दिशेसी जाता उजवा ठाकिला मेरू । अनहत गगन गर्जे थोर उठला गजरू ॥” “जरी तीस पळ साधेल पवन । होय आगमन ब्रह्मस्थानी ॥६॥” ज्या रंध्रातून आत गेले असता, ब्रह्मसाक्षात्कार होतो, ते ओलांडल्यावर ब्रह्मस्थानी तो साधक येतो. “गोविंद म्हणे झालिया पळांचे साधन । घटिकांचे साधन पुढे ऐका॥७॥”

अभंग - २९

ज्यासी एक प्रहर साधेल पवन । आटतील जाण देहधर्म ॥१॥
ज्यासी दोन प्रहर साधेल पवन । विष्णूचे दर्शन होत असे ॥२॥
साधिलिया जीवा विष्णूचे दर्शन । अष्टीप्रहर साधन चालतसे ॥३॥
गोविंद म्हणे गुरूकृपेचे विज्ञान । बोलिलो संपूर्ण हनुमंतकृपे ॥४॥

देहभाव नाहिसा होणे हे साधनाचे उद्दिष्ट आहे. “देहभाव जेथे विरे । ऐसे साधन दिले पुरे । बापरखुमादेवीवरे । विठ्ठलू रे विठ्ठलू रे ॥ शिवनाम शीतळ मुखी । सेवी बा कापडियारे ॥ध्रु॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). देहभावाचा निरास झाला की चैतन्याची अनुभूती येते. “चैतन्याचा विसरू ते हे जग ॥” चैतन्याचा विसर पडला म्हणून हे जग आहे. जगाला खरे म्हणजे अस्तित्व नाही. जगात चैतन्याशिवाय काहीही नाही. निंबरगीचे महाराज म्हणायचे की, चैतन्य नजरेसमोर असले की स्मरण सतत रहाते. मालक पहातो तोपर्यंत नोकर इमाने इतबारे काम करतो. हे जसे व्यवहारात आहे, तेच परमार्थात आहे. कोणतीही गोष्ट आत्मानुभूती घेत करावी म्हणजे त्यात यश हमखास येते असे निंबरगीकरमहाराज सांगत. साक्षात्कारी जीवन जगण्यात अत्यानंद आहे. साक्षात्कारी जीवन जगण्याचा आपल्या सर्वांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. “सकळासी येथे आहे अधिकार । कलियुगी उद्धार हरिच्या नामे ॥ ” (तुकाराममहाराज). ज्याला जीवंत राहण्याचा अधिकार आहे, त्याला परमार्थाचा अधिकार आहे. हे आपल्याला समजत नाही म्हणून त्याला अर्थ नाही म्हणायचे कां? ज्याच्या शिवाय जन्म नाही, पण ज्याची जन्मात आठवण नाही, त्याची ओळख व्हायला गुरूकृपाच पाहिजे. संत संगतीशिवाय सद्गुरूंची ओळखही होत नाही. साक्षात्कार सदा व चमत्कार कदा ही वस्तुस्थिती आहे. ज्या परमेश्वराने माणसाला बुद्धी दिली, तोच माणूस परमेश्वर

तू तो मी गा । अज्ञान बापुडी नेणती पै गा ॥ ” मी-तू, व्यवहाराच्या सोयीसाठी वापरता येतो. अक्षांश, रेखांश या काल्पनिक रेषा आहेत. आपण कोठे आहोत हे समजण्याच्या सोयीसाठी जशा आहेत, त्याप्रमाणे. “मी तू हा विचार विवेके शोधावा । गोविंदा माधवा याचि देही ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). दोन म्हणजे द्वैत, दुजाभाव. एकाला सुटले की राहतो तो दुजाभाव. “तीन म्हणजे काय जाणावे त्रिगुण । चार म्हणजे काय चार खाणी ॥” रजोगुण, तमोगुण, सत्वगुण म्हणजे तीन. अंडज, श्वेदज, जारज, उद्गीज. “तुका म्हणे चार खाणी । भट्टी चालिली आतुनी ॥” “पाच म्हणजे काय पंच हे विषय । सहा म्हणजे काय सहा रिपू ॥३॥” हे पाच विषय नाहीसे होण्यासाठी सहावा विषय परमेश्वराने निर्माण केला. “विषय तो त्यांचा झाला नारायण । नावडे धन जन माता पिता ॥” या विषयात संत निर्विषय झाले. “एक दोन तीन चार पाच आणि सहा । इतुकीयांचा विचार करूनी ब्रह्मानंदी रहा ॥ आनंदु रे आजि परमानंदु रे ॥” काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर हे षड्रिपू. “सात म्हणजे काय सप्तविध धातू । आठ म्हणजे होतू अष्टधाही ॥ आठ म्हणजे, पंचमहाभूते आणि रज, तम, सत्व हे तीन विकार मिळून आठ. “नऊ म्हणजे काय जाणा नवद्वारे । दहा म्हणजे बारे दर्शेंद्रिये ॥५॥” “नवद्वाराते रोधुनी । दशमद्वारी दासी जनी ॥” पंच ज्ञानेंद्रिये व पंच कर्मेंद्रिये मिळून दहा. “अकरा म्हणजे काय जाणावे ते मन । बारा म्हणजे जाण चित्त कुडे ॥६॥” “मन इंद्रियांचा राजा । सर्वभावे त्याची पूजा ॥” मनाला इंद्रियांचा राजा म्हणतात. मनातील विचाराप्रमाणे इंद्रियांच्या हालचाली होतात. म्हणून मनाला प्रसन्न करून घ्यायला पाहिजे. “इंद्रियामाजी अकरावे । मन ते मी जाणावे ॥” (ज्ञानेश्वरमहाराज). “चित्त हे चैतन्य परब्रह्मीचा गाभा । चैतन्याची शोभा शोभलीसे ॥” परमार्थाला चित्त व प्रपंचाला वित्त लागते. ते सहाय्यभूत असेल तर

परमार्थ काय किंवा प्रपंच काय, सुखाचा हातो. “तेरा म्हणजे काय कुबुद्धी ते पाही । चौदा म्हणजे काय चौदा विद्या ॥७॥” कुबुद्धी म्हणजे द्वैत बुद्धी. या द्वैत बुद्धीमुळेच जीव आत्मसुखाला पारखा होतो. “चौदा विद्या चौसष्ट कळा । जरी का प्राप्त झाल्या सकळा । एक नसता नामकळा । सर्वही विकळा जाणाव्या ॥” “पंधरा म्हणजे काय जाणावा अहंकार । सोळा ते साचार दहा सहा ॥८॥” “अहंभाव गेला । तुका म्हणे देव झाला ॥” अहंकार नाहीसा झाला म्हणजे देवत्व म्हणून वेगळे काही रहात नाही. “सतरा म्हणजे काय वासनेचा ठाय । अठरा म्हणजे काय जीवभाव ॥९॥” वासना ही जीवनाचा फुटबॉल करते. “वासना बायको शेजारीण । झगडी कुटील मोठी दारूण ॥ इचे पायी नागवण । घर बुडविसी ॥ मी अनुरायाचा जोशी । होरा ऐका दादाजी ॥” “रामकृष्ण वाचा भाव हा जीवाचा । आत्मा तो शिवाचा रामजप ॥” रामकृष्णवाचा हा जेव्हा जीवाचा भाव होतो, तेव्हा शिवात्मा हा अखंड रामजप करतो. याची प्रचीति यायला जी अनुस्यूत क्रिया शरीरात चालली आहे, तिचेवर लक्ष पाहिजे. “एकोणीस काय शिवाचे विस्मरण । विसावा तो जाण स्मरता राम ॥१०॥” शिवाचे विस्मरण म्हणजे एकोणीस. रामाचे अखंड स्मरण म्हणजे विसावा. याठिकाणी सर्वांचा विसर पडून जीव तद्रूप होतो, अखंड आनंदात रहातो. “गोविंद म्हणे विसावा विसाविया नामी । सद्गुरूंचे धामी कळो येई ॥११॥” अखंड स्मरणात राहिले की, अखंड आत्म्याची अनुभूती येते. अखंड अनुभूती येते तेव्हाच जीवनाचे खरे सार्थक झाले असे म्हणतात.

पुष्प क्रमांक	ग्रंथाचे नांव	सन
४१	श्रीदासराममहाराज यांची आत्मलहरी	२०११
४२	श्रीदासराममहाराजकृत हरिनामसंकीर्तन	२०१२
४३	श्रीदासराममहाराज यांची प्रवचने	२०१२
४४	प.पू.श्रीमामहाराज केळकर चरित्र	२०१२
४५	श्रीदासरामगीतम् (श्रीदासराममहाराज यांचे संस्कृत चरित्र व संस्कृत रचना)	२०१२
४६	श्रीदासराममहाराज वचनसंग्रह	२०१२
४७	चैतन्यब्रह्म	२०१३
४८	श्रीदासराममहाराज विरचित वायुलहरी(विवरण)	२०१३
४९	श्रीदासराममहाराजकृत सात करुणाष्टके(विवरणासह)	२०१३
५०	श्रीगुरुलिंगगीता (६६ पदे व अर्थ)	२०१३
५१	श्रीरामचंद्ररावजीमहाराज, चिमड कृत चिमड संप्रदायातील पंचपदी	२०१३
५२	गुरुलिंगगीतेचे अंतरंग भाग -१	२०१४
५३	श्रीदासराममहाराजकृत रामदासबोध(विवरणासह)	२०१४
५४	श्रीदासरामायण (श्रीदासराममहाराजांचे गीतचरित्र)	२०१४
५५	श्रीदासराममहाराज केळकर नामसाधना मंदिर वास्तुशांत	२०१४
५६	श्रीदासराममहाराजकृत रेवणसिद्धपाठ(विवरणासह)	२०१४
५७	गुरुलिंगगीतेचे अंतरंग भाग-२	२०१५
५८	अभंग दरबार (आवृत्ती २ री)	२०१५
५९	श्रीदासरामचरित्र	२०१५
६०	आत्मरामपाठ (श्रीदासरामगाथेमधील २० निवडक अभंगांचा समुह)	२०१५

पुष्प क्रमांक	ग्रंथाचे नांव	सन
६१	ज्ञानेश्वरीमधील ६वा अध्याय (श्रीदासराममहाराजकृत गद्यार्थासह)	२०१५
६२	श्रीमद् दासबोधातील प्रपंचयोग	२०१५
६३	अभंग दरबार भाग - २	२०१५
६४	श्रीज्ञानदेवांचे निवडक अभंग (श्रीदासराममहाराजकृत अर्थासह)	२०१६
६५	श्रीएकनाथमहाराज प्रणित आनंदानुभव (श्रीदासराममहाराजकृत आनंदविलास टीकेसह)	२०१६
६६	नासदीयसूक्त विवरण	२०१६
६७	श्रीज्ञानदेवतेहेत्तिशी भावार्थ विवरण	२०१७
६८	पाठांतर सुलभ भगवद्गीता आवृत्ती दुसरी	२०१९
६९	दासबोधातील परमार्थ योग	२०१९
७०	चांगदेवपासष्टी एक नामकळा (विवरणासह)	२०१९
७१	परमार्थ प्रश्नोत्तरी (पुनर्मुद्रण)	२०१९
७२	चिन्मयबोध (गुरुपरंपरेतील सिद्धपुरुषांची पदे अर्थासह)	२०१९
७३	श्रीदासराम चिंतनिका (लेख संग्रह)	२०१९
७४	श्रीतुकाराममहाराज नित्यपाठ (१६ अभंग)	२०२०
७५	अक्षरे चैतन्याची भाग - १	२०२०
७६	अक्षरे चैतन्याची भाग - २	२०२०

